

Արայ Գեղեցիկ

Համեմատական-Քննական Ուսումնասիրություն
Գրեց Դոկտ. Հ. Աղեքսանյան Վ. Մատիկեան

Մխիթարեան Տպարան

Վիեննա 1930

Solar Anamnesis Edition

Attribution-ShareAlike 4.0 International

Բովանդակության աղյուսակ

1	Աջգային Աղբիւրներ Արայի Մասին	8
1.1	Գրական աւանդութիւն	8
1.2	Ժողովրդական աւանդութիւն	16
1.3	Շամիրամ	36
1.4	Արալէզները	77
2	Օտար Աղբիւրներ Արայի Մասին Եւ Համեմատութիւններ	121
2.1	Արայ Գեղեցիկի Համապատասխան առասպելներ	121
2.2	Արայ Գեղեցիկ յոյն մատենագրութեան մէջ	171
2.3	Արայ անունը եւ իր ծագումը	211

Յառաջաբան

Ներկայ Ուսումնասիրությունն, որ 1923-ին ի վեր «Հանդիսի» մէջ պարբերաբար հրատարակուեցաւ, ցաւալի է, որ ինծմէ անկախ պատճառներով հազիւ այսօր կրնամ հրապարակ հանել: Թէեւ յապաղմամբս գործը իր միութենէն ոչինչ տուժած է, սակայն դժբախտաբար նոյնը չէ կարելի հաստատել նաեւ տպագրական թերթերուն թուղթին միօրինակութեան նկատմամբ, որոնց իւրաքանչիւրը կարծես պաշտօնը ստանձնած ըլլար Աւստրիոյ տնտեսական տագնապին դրոշմը կրելու իրենց ճակտին: Տպագրական ուղղելիքներու առանձին ցանկ մը կաղմել հարկ չեմ տեսներ. միայն մտադիր կ'ընեմ որ տպագրական 12^{րդ} թերթը մամուլոյ տակ դնելու միջոցին սխալմամբ տողերու ետեւառաջութիւն տեղի ունեցած ըլլալուն՝ էջ 179-180 իմաստի բաւական մեծ խանգարում մտած է. «Հանդիսի» մէջ արդէն անգամ մը ուղիղ տպուած նախնականը ստանալու համար պէտք է էջ 179-ի կերջին տողը յաջորդ էջին 5^{րդ} տողէն կերջը գետեղել. յետոյ էջ 6ի «Պղատոմէնի քով»ը կարդալու է «Պղատոնի քով»:

Հոս պատշաճ կը համարիմ յիշատակել երկու գործեր, որոնք ուսումնասիրութեանս ընթացքին անմատչելի մնացին ինծի. մին է Արարատ Ամսագիրը, էջմիածին 1918, ուր Լ. Մելիքսէթ Բեկեան Արալէզներու հայող «Մի՛ քանի խօսք Առլեզի պաշտամունքի մասին» անունով յօդուած մը հրատարակած է. իսկ միւսն է Dr. Bleichsteiner, Kaukasische Forschungen, 1. Teil, Georgische und Mingrelische Texte, Wien

1919: Առաջնոյն մէջ Մելիքսէթ Բեկեան կը խօսի Աբխազներու «Ալըշկինդր» շնաստուածներու մասին եւ զրոյց մըն ալ կը հրատարակէ, ուր իբր հերոս կը ներկայանայ Ասլան, որ «բոլոր դեւերը կը սպաննէր. «Օր մը գողունի կերպով մօտեցան եւ կապեցին մետաքսէ ժապաւէններով եւ կուրացընելով՝ սպաննեցին նրան եւ ձգեցին խորը ջրհոր փոսի մէջ: Երբ նրա շները վերադարձան, փնտռեցին իրենց տիրոջը, բայց չկարողացան հանել ջրհորից: Շները երեք օր երեք գիշեր լիզում էին Ասլանին, որի վերադարձին ե՛ւ կեանքը ե՛ւ տեսողութիւնը.» անդ 125-126: Այս հետաքրքրական զրոյցին նման նիւթով կը զբաղի նաեւ Dr. Bleichsteinerի թարգմանութեան հրատարակած «Երկու եղբայրներ» անունով վրական զրոյցը, որ սակայն աւելի սերտ աղերսի մէջ կ'երեւայ ուսումնասիրութեանս էջ 32-40 ներկայացուած Քոյր եւ եղբայր զրոյցին հետ: Dr. Bleichsteinerի գործը երբ ձեռքս անցաւ, իմ հրատարակածս արդէն տպուած էր: Զրոյցը երկու մասի կը բաժնուի, որուն երկրորդ մասը յաւելուած է իմ կարծիքովս: Առաջին մասն է բուն հետաքրքրականը, որ ընդհանրապէս հետեւեալն է. Այրի մը որդի մ'ունէր, որ որսի ժամանակ տեսնելով որ գոմէշ մը եւ անոր ձագը վագրէ մը գիշատուելու վրայ են, կը յարձակի եւ վագրը կը սպաննէ: Գոմէշը ասոր վրայ շնորհակալ կ'ըլլայ տղուն եւ իբր վարձք իր ձագը կու տայ անոր Քիչ ատենէն տղան կը տեսնէ, որ փոքրիկ գոմէշը հրաշալիք մըն է ահագին ուժով եւ ամէն բանի կարող: Անոր վրայ նստած օդոյ վրայէն թռչելով կու գայ կը հասնի մինչեւ ծով մը, գոր վ'անցնի ու դեւերու

Թագաւորութեան տէր վ՛րլլայ: Բայց իր սխալովը գոմէշը ծովէն ելած վիշապաձգէ մը կը սպաննուի, որ վերջին շունչը չտուած՝ հերոսին կը հրամայէ, որ իր միօը ուտէ, որպէս զի անով իր ոյժը ստանայ եւ ոսկրներն թաղէ, որոնցմէ երկու շնիներ յառաջ կու գան:

Յետոյ կ'երթայ մայրը կը բերէ, որ վիշապաձկէն խաբուելով՝ տղան սպաննել կ'ուզէ: Իմ հրատարակած զրոյցիս պէս հոս ալ հերոսին կեանքին դարանակալը (հոս մայրը) երեք անգամ հիւանդ կը ձեւանայ եւ առողջանալու համար տղան դժուարին ձեռնարկութիւններու կը մղէ, որոնք ի հարկէ իմ հրատարակածէս քիչ մը տարբեր են: Առաջին անգամուն մայր խող մը կ'ուզէ, երկրորդին՝ սիրամարգ մը եւ եւրոգիին՝ անմահութեան աղբիւրէն ջուր: Միայն վերջնոյս առթիւ հերոսը Մցիս-Ունախաժի (=արեւէն չտեսնուած) աղջկան կը հանդիպի, որ զինքն կը զգուշացընէ, բայց նա միտ չի դնել. ասոր վրայ աղջիկը կախարդական գաւազան մը կու տայ իրեն, որով լեռը երկուքի կը ձեղքէ եւ անմահութեան ջուրէ կ'առնու, բայց անկից դառնալու միջոցին՝ շնիկները փակուած կը մնան: Մայրը ճարահատ տղուն ոյժը փորձել կ'ուզէ՝ շղթայով մը ձեռքերը կապելով, երբ չորրորդ անգամուն տղան չորեք պատիկ շղթան ալ չի՛ կրնար խզել, հոն առանձին տեղ մը պահուելու փոխապաճուկը դուրս ցատկելով զինքն սպաննել կ'ուզէ, բայց նոյն միջոցին շնիկներն կու գան եւ իրենց տէրը շղթաներէն կ'ազատեն եւ վիշապը պատառ պատառ կ'ընեն: Երկու զրոյցներուն համեմատական նմանութիւնները այնչափ զգալի են եւ յայտնի, որ այս

մասին մանրամասնութիւններու իշնալ աւելորդ կը նկատեմ եւ յառաջաբանի մը սահմանէն ալ դուրս:

Գործին ամբողջութեան համար եղած այս երկու փոքրիկ յաւելումներուն կը կցեմ նաեւ ուրիշ կէտ մը, որ ըստ ինքեան իմ մտադրութենէս վրիպած փոքրիկ սխալանք մըն է. այսինքն՝ էջ 233ին «Ատտիսի առասպելէն յայտնի կ'երեւայ, որ նաեւ Կիւբեղէ Ատտիսի ծննդականը չի գտներ» խօսքը իր այս ընդհանուր եւ բացասական իմաստով ճիշտ չէ, վասն զի՝ ինչպէս յետոյ մտադիր եղայ ուրիշ տարբերակի մը համաձայն (Arnobius, 5. 14) դիցուհին անդամը ոչ միայն կը գտնէ, այլ եւ առանձին արարողութեամբ ալ կը թաղէ: Թէեւ գիտնականներէն շատերը ինչ ինչ տեսակէտներով Առնոբիոսի դիցաբանական տեղեկութիւններուն ընդհանրապէս կասկածով կը մերձենան, բայց՝ որչափ կ'երեւայ, իր ըսածները գէթ ինչ ինչ քաղաքներու համար որոշ հիմ մ'ունին:

«Նիւթերու եւ անուններու ցանկ ին մէջ առնուած են ինչ որ դիցաբանօրէն նշանակութիւն մ'ունի ուրիշ կարգի նիւթերէ միայն կարեւորները:»

Հեղինակը

Ներածություն

«Կրօնի ծագումը եւ դիցաբանութիւն» ուսումնասիրութեան մէջ տուած խոստումս է, որ առաջիկայովս կը կատարեմ: Նոյն աշխատութիւնը գրելով ուրիշ նպատակ չունէի, բայց եթէ՝ թէ՛ կրօնի եւ թէ՛ դիցաբանութեան մարդկային հոգեկան կեանքին մէջ իւրապատշաճ տեղն տալէն յետոյ՝ բնորոշել առանձնապէս դիցաբանութեան էութիւնն ու նկարագիրը եւ՝ քանի որ վերջինս մեծ մասով նախամարդուն աշխարհահայեացքին հետ կը նոյնանայ, մատնանիչ ընել նաեւ այն աշխարհահայեացքն, որ նախապատմական շրջանին մեր ազգին մէջ կը տիրէր: Յորչափ որ այս կարեւոր խնդիրն իւր գէթ ընդհանուր գծերուն մէջ պարզուած չէր, անհնարին էր մեզի հայ պատմութեան մերձեւալ, զայն քննել եւ իբր պատմական-գործարանաւոր ամբողջութիւն մը ընթերցող հասարակութեան ներկայացընել: Վասն զի ամէն ազգային պատմութիւն դիցաբանական աշխարհահայեացքով մը սկսած

է. հետեւաբար մեր անցեալն ալ իր կեանքի բազմապիսի եւ բազմերանգ թելերովը պէտք է որ երթայ ամփոփուի դիցաբանական շրջանի մը վրայ: Հոն առաջին անգամ հայ մտքին արեգակը կը ծագի եւ հայ հոգին աղբիւրի մը պէս դուրս կը ժայթքէ մարդկութեան խորքէն:

Այս կէտը հայ պատմաբանի մը մտադրութենէն երբեք վրիպելու չէ. մեր պատմութեան գորդեան հանգոյցը հոս է. Աղեքսանդր Մեծին պէս հանգոյցը կտրելով՝ այսինքն հայ դիցաբանութիւնն ըստ մասին անմշակ մէկ կողմ նետելով՝ պատմութիւն գրողները մեզի գեղեցիկ մարմին մը կը ներկայացընեն առանց գլխու եւ առանց գլխու մարմին մը, ինչպէս յայտնի է, կիսով չափ անճանաչելի է: Անոր համար ալ մեր առասպելական երբեմնի վեհ դէմքերը կը ներկայացուին առ հասարակ կամ որպէս բոլորովին անգոյն եւ կենսազուրկ կմախքներ եւ կամ մէյմէկ անիմաստ ցնորքներ, որոնք հայ դիցաբանական հորիզոնն իրենց առեղծուածային բնոյթով լուսաւորելէ աւելի կը մթազնեն: Ժողովրդական ամենահին բայց

եւ կենսունակ կեանքն է զանոնք ծնողն եւ անոնց սկզբնապատճառը. նախ այն խորհրդալիւր կեանքին լեզուն հասկընալու ենք. այլազգ դժուարին է ըմբռնել ոչ միայն ինչ որ ազգային եւ օտար մատենագրութիւնը հայ դիցաբանութեան մասին մեզի կ'աւանդէ, այլ եւ տեսակէտով մը պիտի մնան մեզի համար անլուծանելի շատ մը պատմական հարցեր եւ այն՝ երբեմն նաեւ շատ կարեւոր հարցեր: Հարկ կա՞յ յիշեցընելու թէ այն առասպելներ ծնանող եւ կերտող նախապատմութեան հին կեանքը տակաւին բոլորովին մարած չէ. դարերով շարունակ ազդած է նա մեր մշակոյթին վրայ եւ այսօր իսկ անոր աղբեցութիւնը կարծուածէն աւելի մեծ է: Քաղաքակրթութեան տերեւներով եւ դալարագեղ կանանչութեամբ ծածկուած մարդկային սովորական տեսութենէն՝ կը վազէ նա անարգել պղպջուն առուակի մը պէս ժամանակի յարափոխ հովիտէն եւ երբեմն ալ յանկարծ դուրս կ'ելլէ իւր խոր անկողնէն՝ ցուցընելու համար թէ ինքը դեռ կ'ապրի, թէպէտ ոչ այնչափ վճիտ

եւ կենսունակ, ինչպէս յառաջ, բայց եւ կ'ապրի եւ կ'իշխէ հայ ժողովրդեան սրտին ամենաթաքուն խորշերուն վրայ: Ե. Լեման բնաւ չի ծայրայեղեր երբ իր Հայաստան ըրած ճամբորդութեան տպաւորութիւնները Archiv für Religionswissenschaft¹ թերթին մէջ հրատարակած միջոցին կը յայտարարէ թէ Հայերը իբրեւ քրիստոնեայ շատ խիստ են եւ հաւատարիմ, բայց իրենց շատ մը բարքերով եւ հայեացքներով հեթանոս Հայէն տարբերութիւն չունին:

Վերը յիշուած աշխատութիւնը կարդացողը դիւրաւ պիտի համոզուի հոս ըսուածներուն ճշմարտութեան: Անդրազոյն զօրաւոր ապացոյցներ պիտի մատակարարէ նաեւ առաջիկայ ուսումնասիրութիւնս, որ առաջնոյն բնական մէկ հետեւութիւնն է: Արայ Գեղեցիկը մեր դիցաբանական շրջանին ամենակարկառուն դէմքերէն մէկն է որ իր քնքոյշ եւ հմայիչ պատկերովը այնպէս պայծառ կերպով դուրս կը ցայտեցընէ Հայուն խրոխտ բայց եւ մաքուր եւ ազնիւ հոգին:

¹1903, 1., 1:

Այս առասպելական դէմքն իբրեւ ճշմարիտ բախտակից մը Հայուն բախտին ընկերացած է հաւատարմօրէն անոր քայլերուն ուր որ ալ գացած է նա. ինքն ալ ձգած է անոր հետ իր հին հայրենիքը, շրջած է դարերով երկրէ երկիր մինչեւ այն վայրկեանը, երբ մեր նախնիներն իրենց շրջուն կեանքին վերջ դնելով տեղաւորուեցւն վերջնականապէս հնութեան ամենանշանաւոր գետերուն՝ Եփրատի եւ Տիգրիսի կեանք տուող մայր երկրին վրայ, գրաւուելով անոր բիւրազգի աղբիւրներով ոռոգուած կանանչազարդ ծաղկապսակ հովիտներէն եւ չքնաղ գեղեցկութեամբ պճնուած երկնաբերձ հսկայ լեռներէն, որոնք օտար ասպատակութիւններու պահուն կրնային իրենց ամուր ապաստանարանի դեր ալ կատարել: Արայ Գեղեցիկն ուսումնասիրել կը նշանակէ հայ ազգին ծագման միջին դարերը թեւակոխել եւ քննել: Եւ ի՞նչ զարմանք, եթէ Հայուն հետ նաեւ առասպելս մեծամեծ փոփոխութիւններու ենթարկուած է դարերու ընթացքին, այն աստիճանի որ շատ մը գիտնականներ մինչեւ անգամ անոր

հայկական նկարագիրը կամ բոլորովին եւ կամ ըստ մասին ուրացան եւ ասորական ապրանք մը նկատեցին:² Հայերն ալ երբեմն սեմական՝ ոմանցմէ ալ տուրանեան նկատուեցան իրենց մարդախօսական կազմին ինչ ինչ յատկութիւններուն պատճառաւ: Սակայն քննութիւնը հոս շուտով միութեան վարագոյրը վերցուց եւ ճշմարտութիւնն երեւան բերաւ: Կը յուսանք թէ Արայի առասպելն ալ, որ մեր դիցաբանութեան բեկորներուն ամէնէն ազնիւ գոհարն է կրնանք ըսել, ուրիշ բախտի պիտի չարժանանայ: Գրութեանս նպատակն է անոր հայկական նկարագիրն ոչ միայն փրկել, այլ աւելի եւս յառաջ երթալով փորձել ցուցնելու թէ առասպելս իր ամենանախնական ձեւին մէջ հնդեւրոպական մայր-աղբիւրէն կը բխէ եւ հետեւաբար՝ հնդեւրոպական ազգերու գէթ որոշ մէկ խմբին հասարակաց

²Եր. Տէր-Մինասեան. Բաբելոն եւ Սուրբ գիրք, Յաւելուած Գիւղամեշի վեպը, Վաղարշապատ, 1908. — Բաամաջեան. Իսկական պատմութիւն Հայոց, Պոլիս, էջ 81-82. — Նաեւ՝ Համեմատական հետազոտութիւն մեր Յարալիզաց եւ Բաբելացուց Մերովզաքի, վենետիկ 1898:

աշխարհահայեացքին մէկ մասը կը կազմէր:

Մեր անմիջական գործը պիտի ըլլայ նախ եւ յառաջ Արայի մասին եղած ազգային գրական աւանդութիւնը քննութեան բովէ անցնել, գտել, մաքրել ինչ որ յաւելուած է մատենագիրներու կողմանէ եւ իրեն չի վերաբերիր մէկ խօսքով մատնացոյց ընել գէթ աղօտ կերպով այն առասպելն, որ Դ-Երդ դարերու հայ ժողովրդեան հեթանոսական հայեացքներուն գլխաւոր առարկաներէն մէկն էր եւ զինքն կարծուածէն աւելի կը զբաղցընէր: Սակայն հայ առասպելագիտութեան քիչ թէ շատ ծանօթ գիտնականի մը համար պարզ է թէ Արայի կնճռոտ խնդրոյն համար ազգային աղբիւրներն անբաւական են. անոր բանալին մեզի բուն իսկ համեմատական քննութիւնը պիտի ընձեռէ, որուն մէջ պիտի աշխատինք համեմատական նոյնօրինակ առասպելներով լուսաւորել ինչ որ ազգային աղբիւրները մթին կը թողուն, ամբողջացնել պակասը եւ հետեւիլ պատմական այն յառաջատուութիւններուն, որոնցմէ անցած

է Արայ Գեղեցիկը մինչեւ որ Երդ դարուն իր վերջնական կերպարանքն ստացաւ: Այս համեմատական քննութեան պիտի յաջորդէ աւելի մասնական եւ այն շատ չահագորգուական հարց մը, այսինքն՝ Արայ Գեղեցիկը Պղատոմէնի քով. ամէնուն պսակը պիտի կազմէ հետահայեաց ակնարկ մը ամբողջին վրայ, ուր պիտի աշխատինք նաեւ Արայի անուան դժուարին հարցը լուծել:

1 Աջգային Աղբիւրներ Արայի Մասին

1.1 Գրական աւանդութիւն

Արայի աւանդավէպին վրայ խօսող երեք գլխաւոր աղբիւր ունինք՝ Անանուն, Եզնիկ եւ Խորենացի, որոնց մէջէն կարեւորագոյնն առանց տարակուսի Անանունն է. այն Խորհրդաւոր Թաքուն Հեղինակն, որ ուրիշ կողմանէ մեզի Փաւստոս անուամբ ալ ծանօթ է:³ Եզնիկ թէեւ առասպելիս մասին մեզի քանի մը շատ հետաքրքրական մանրամասնութիւններ կը հաղորդէ, բայց ամբողջ խնդիրն աւելի հարեւանցի կը շօշափէ, իսկ Խորենացին, յարգելով հանդերձ իր ուրիշ շատ մը բարեմասնութիւններն, հոս գրեթէ ստրկօրէն Անանունի հետեւելով չունի այսօր այլ եւս այն արժէքն ու նշանակութիւնը, ինչ որ երբեմն իրեն կ'ընծայուէր: Մեր Խորենացւոյ հանդէպ բռնած այս ընթացքն անշուշտ նորութիւն մը պիտի նկատուի. անոր համար թերեւս

³ Հմմտ. Հ. Ա. Մատիկեան, Անանունը կամ Կեղծ Սերէոս, Վիեննա 1913 (Ազգ. Մատենադր. Թ. 70):

անիրաւ ալ երեւայ կարգ մը գիտնականներու, որոնք Խորենացւոյ երբեմնի փառքին փայլէն զրաւուած եւ մասամբ նաեւ յափշտակուած՝ ամէն ճիգ կը թափեն անոր նախնական բարձրադիր գահը փրկելու համար: Սակայն կը յուսանք թէ հայ պատմախոյզներու եթէ ոչ ամէնքը՝ գէթ մեծամասնութիւնը դանդաղ քայլերով, բայց վերջ ի վերջոյ այն համոզման պիտի գայ որ հայ առաջին պատմագիրը, հայ հերոգոտոսը Խորենացին չէ, ինչպէս ընդհանրապէս կը կարծուի, այլ Փաւստոս, հնութենէ ընդհանրապէս, բայց ամենէն աւելի ինքնին իսկ Խորենացիէն այնչափ անարգուած այն պատմագիրը, որ լայնամիտ հեռատեսութեամբ եւ Երդ դարու մեր ուրիշ մատենագիրներու քով չտեսնուած քաջութեամբ յանդըգնութիւնն ունեցաւ ազգային ամբողջական պատմութիւն մը գրելու, առանց զանց առնլու ազգային հին հեթանոսական հերոսներն ու առասպելներն, որոնց մինչեւ իսկ Եզնիկ հեռուէն միայն մօտեցած է: Cuique suum սկզբունքը հոս ալ իր արժէքն ունի: Խորենացւոյ

պատմական արժէքն ոչ ոք կ'ուրանայ, մանաւանդ թէ որոշ կարգի հարցերու մէջ բացարձակ է իր հեղինակութիւնը, բայց ուր որ Անանուհի-Փաւստոսի, Ագաթանգեղոսի Կորեան եւ Ղազար Փարպեցւոյ ձայնը լսելի կ'ըլլայ, հոն պարզապէս արձագանգի դեր կը կատարէ Խորենացին, հետեւող է եւ աշակերտ, հակառակ իր իսկ կամքին եւ բաղձանքին:

Հոս գրեթէ ամբողջութեամբ յառաջ պիտի բերեմ Անանուհի եւ Խորենացւոյ Արայի նկատմամբ հատուածները, որպէս զի մէկ կողմանէ աւելի եւս շօշափելի եղանակաւ երեւան գայ Անանուհի առաջնութիւնն ու սկզբնականութիւնը որուն Գեւորգի⁴ գրեթէ 30 տարի յառաջ մտադիր եղած էր, եւ միւս կողմանէ աւելի դիւրութեամբ եւ վստահութեամբ կարենանք վերլուծել ամբողջ առասպելն սկզբնականին մերձենալու համար:

Ըսելէն վերջը թէ Արայ Գեղեցիկ Արամայ որդին է, «որով անուն իսկ դաշտին այնորիկ կոչեցաւ յանուն Այրարադ», այսպէս կը շարունակէ Անանուհի. «Եւ Շամիրամ կինն

Ասորւոց արքային Նինոսի, քանզի լուաւ վասն գեղեցկութեան նորա, կամեցաւ առնել ընդ նմա բարեկամութիւն, որպէս զի կատարեսցէ զկամս նորապոռնկութեամբ. քանզի ըստ լրոյ համբաւոյ յոյժ տուփեալ էր ի վերայ անձին եւ գեղոյ նորա գեղեցկութեանն: Զի ոչ գտանէր յայնմ ժամանակի նման նմա այր ոք ամենեւին՝ այր պատկերաճոխ, յղէ առ նա հրեշտակս պատարագաւք եւ կոչէ զնա առ ինքն ի Նինուէ: Իսկ Արայն ոչ զպատարագն նորա ընկալաւ եւ ոչ յանձն առնու երթալ ի Նինուէ առ Շամիրամ, ապա առնու զգաւրսն իւր Շամիրամ, եւ զնայ ի վերայ նորա ի Հայս: Գայ հասանէ ի դաշտն Արայի, հարկանէ զգաւրն եւ սպանանէ զԱրայ ի պատերազմին: Եւ հրամայէ Շամիրամ տանել զդի նորա ի վերնատունն ապարանից իւրոց եւ առէ. Ես ասացից աստուածոց լիզուլ զվէրս նորա եւ կենդանասցի. Իսկ իբրեւ նեխեցաւ դի նորա ի վերնատանն, հրամայեաց գաղտնի ընկենուլ ի վիհ եւ ծածկել: Եւ զարդարէ զմի ոմն ի հոմանեաց իւրոց այր պատշաճող եւ համբաւ հանէ զԱրայի լիզուլ աստուածոց եւ

⁴Zur armenischen Götterlehre, 1895, S. 125, 127:

յարուցանել: Ունի [զնա] ի ծածուկ եւ ոչ ումեք ի ծանաւթից նորա ցուցանէ զնա եւ այնպէս հանէ համբաւ Արալեզաց տիկինն Շամիրամ:⁵»

Այս պարզ, անբռնազբօսիկ եւ՝ դուրս հանելով քանի մը կէտեր՝ իսկապէս ժողովրդական պատմութեան փոխարէն Խորէնացին մեզի կ'ընծայէ բան մը, որ ամէն կարեւոր հարցերու եւ պարագաներու մէջ Անանունէն կախում ունենալով հանդերձ՝ ունի նաեւ կարգ մը աննշանակ խոտորումներ, որոնք սակայն՝ ինչպէս ակնյայտնի կը տեսնուի, կամ ինքնին իսկ առասպելէն առնուած զուտ անձնական խորհրդածութիւններ են եւ կամ ուրիշ աղբիւրներէ, օր. համար Եւսեբիոսէ քաղած ծանօթութիւններ: Այսպէս Խորենացին շեղեղով Անանունէն, որուն համաձայն Հայաստան մինչեւ Արայի մահը բոլորովին անկախ էր եւ առաջին անգամ Շամիրամի ժամանակ ասորեստանեան թագաւորութեան տակ կ'իյնայ, կը գրէ. Իսկ Նինոս թագաւորեալ

ի Նինուէ, յիշատակ քինու զնախնուոյն իւրոյ զԲէլայ ունէր ի մտի, ի զրուցաց ուսեալ... Այլ երկիւղ կասկածանաց խարդաւանակ լինելոյ իւրոյ թագաւորութեան զայսպիսի համարեալ իրագործութիւնս՝ ծածկէ զչարութիւնն (այսինքն հայ ցեղն անճէտ ընելու միտքը)... եւ համարձակութիւն տայ նմա (=Արամի) վարսակալ ածել մարգարտեայ եւ երկրորդ նորա կոչել:⁶» Որ է ըսել՝ Խորենացոյ համաձայն թէեւ Հայաստանի ամբողջական գրաւումը Շամիրամէն կատարուեցաւ, սակայն Հայաստան անկէ յառաջ Նինոսի ատենն արդէն Ասորեստանի վերին իշխանութիւնը ճանչցած էր: Խորենացին գլխաւորաբար Եւսեբիոսի Քրոնիկոնէն⁷ գիտէր որ Նինոս Բէղեան այսինքն Բէլի սերնդէն կ'անուանուի, այն Բէլին, որ ըստ իր առջեւ եղած հայ աղբիւրին Հայկայ դէմ մղած պատերազմի մէջ ինկած էր. հետեւաբար ըստ Խորենացոյ Նինոսի պէս քաջ թագաւոր մը չէր կրնար մոռցած ըլլալ եղած նախատինքն եւ պիտի

⁵Անանունը կամ Կեղծ-Սեբեոս. Վիեննա 1913, էջ 80-81:

⁶Մովսիսի Խորենացոյ Պատմութիւն Հայոց. Տփղիս 1913, էջ 44:

⁷Անդ, Բ, էջ 62. Ա, 82:

ուզէր վրէժը լուծել, բայց որովհետեւ մէկ կողմանէ այն ալ գիտէր, որ ըստ հայ աղբիւրին Հայերը Նինոսի հետ պատերազմ չեն ունեցած, բայց միւս կողմանէ Եւսեբիոսի համաձայն⁸ Նինոս Հնդկաստանէ դուրս բոլոր Ասիայի տիրած էր, երկու աղբիւրներն ալ իրարու հետ միացնելու համար ճարտարութեամբ մը Արամին Նինոսի միայն վերին իշխանութիւնը ճանչցընել կու տայ Հայաստանի վրայ, թողլով զէնքի ուժով ամբողջական գրաւումը Շամիրամին: Անոր համար Արայի պատմութիւնը այսպէս կը սկսի Խորենացին. «Արայ սակաւ ամօք յառաջ քան զվախճանելն Նինոսի խնամակալեաց իւրոց հայրենեացն, նոյնպիսում շնորհի արժանաւորեալ ի Նինոսէ. որպէս եւ հայրն իւր Արամ: Բայց վաւաչն այն եւ բորբորիտոնն Շամիրամ ի բազում ամաց լուեալ զգեղեցկութենէ նորա՝ ցանկայր հասանել, այլ ոչ ինչ յայտնապէս զայսպիսիս իշխէր գործել: Իսկ յետ վախճանելոյն, կամ փախստական լինելոյն Նինոսի ի Կրետէ, որպէս հաւանեալ եմ, համարձակ պատուելով

⁸Անդ, Ա, էջ 98. Նաեւ Բ, էջ 62:

Շամիրամայ զախտն՝ առաքէ հրեշտակս առ Արայն գեղեցիկ... Կա՛մ առնուլ կնութեան եւ թագաւորել ի վերայ ամենայնի՝ որոց տիրէր եւ Նինոս, եւ կա՛մ կատարել զկամս ցանկութեան նորա եւ դառնալ մեծաւ պատարագօք եւ խաղաղութեամբ ի տեղի իւր» (էջ 48): Ահա դարձեալ հատուած մը բազմաթիւ միջարկուած յաւելումներով, որոնցմէ միայն մէկը՝ այսինքն Նինոսի Կրետէ փախչիլլօտար աղբիւրէ է, իսկ միւսները ամէնն ալ լոկ անձնական անդրադարձութիւններ են եւ ենթադրութիւններ եզրակացուած ուղղակի հայ աւանդութենէն, կամ Անանուէն: Շամիրամի Արայի սիրահարութիւնը Նինոսի կենդանութեան ժամանակ դնելով՝ կը շեղի նոյնպէս ի հարկէ Խորենացին Անանուէն, բայց անոր չհակասելու համար կամ նկատելով Շամիրամի անազատ վիճակը՝ կ'աւելցնէ թէ Շամիրամ իր սէրը կը ծածկէ մինչեւ Նինոսի մահը:

Ինչպէս յայտնի է, Արայ Շամիրամի բաղձանքը յանձն չառնլով՝ Շամիրամ պատերազմի կ'ելլէ Արայի դէմ Արայի

դաշտին այսինքն Այրարատայ մէջ: Հոս ալ
Խորենացին յաւելուած մը կ'ընէ եւ այն՝ շատ
անյաջող կերպով. «Բայց որչափ ի դիմացն էր
նշանակեալ, ոչ այնչափ ի սպանանել, զնա եւ ի
հալածել փութայր, քան թէ ի նուաճել կամ
զբռամբ ածել, զի լցցէ գկամս ցանկութեան
իւրոյ...: Եւ ի լինել ճակատուն՝ պատուէր տայ
զօրապետաց իւրոց, թէ դէպ լինիցի՝ հնարել
զԱրայն (էջ 49):» Խորենացին այս կտորով
միայն բաւականէն աւելի կը ցուցնէ թէ
ինքը հայ ժողովրդեան բերնէն չէ առած
առասպելս եւ չի գիտեր այն ամենատարրական
օրէնքներն, որոնք կը տիրեն նման
առասպելներու մէջ: Հերոսուհին բարկացած է
Արայի դէմ եւ բարկութենէ պատերազմի կ'ելլէ
հոս այլ եւս սիրոյ եւ խանդաղատանքի տեղի
չկայ: Այս է առ հասարակ ամէն դիցաբանական
դիւցազներգական առասպելներու լեզուն.
Հերոսը կամ Հերոսու հին կը սպաննէ իր
հակառակորդը, որ սակայն մահուընէ վերջը
սովորաբար յարութիւն կ'առնու: Աւելի
անյաջող է յաջորդ յաւելուածը. «Իսկ ի
զրգուել միւսանգամ զօրացն Հայոց ի մարտ

պատերազմի ընդ տիկնոջն Շամիրամայ,
քինախնդիր լինել մահուանն Արայի՝ ասէ
հրամայեցի աստուածոցն իմոց լիզուլ
զվէրսնորա եւ կենդանացի» (էջ 50):
Խորենացին Անանուհի վերջին հատուածը
միամտօրէն այնպէս ըմբռնած է, որպէս
թէ Արայի մահուան վրայ Հայերն ա ելի
եւս զրգուած ըլլալուն համար յատկապէս
Շամիրամ՝ «Ես ասացից աստուածոց լիզուլ
զվէրս նորա եւ կենդանացի» պատգամը
կը հանէ եւ Արայի նման մէկը իբրեւ Արայ
Գեղեցիկը հրապարակ կը հանէ, մինչդեռ՝
ինչպէս հիմայ պիտի ցուցնենք, Անանուհի
այս վերջին հատուածին տակ բոլորովին
ուրիշ ձգտում կայ: Քմածին յաւելուած մըն է
նոյնպէս Խորենացւոյ՝ «աստուածոցն իմոց»
ը, զոր Բասմաշեան զարմանալի կերպով
իբրեւ ապացոյց կ'առնու Արալեզներուն
ասորեստանեան աստուածներ ըլլալը
ցուցնելու համար:⁹

Խորենացւոյ պատմութեան ամէն մէկ էջը
լեցուն է այսպիսի յաւելումներով եւ քմածին

⁹ Համեմատական Հետազոտութիւն, էջ 5:

մեկնութիւններով, որոնց հայ գիտնական մթնոլորտին վրայ ունեցած ազդեցութիւնն այնչափ բուռն է, որ այսօր մինչեւ անգամ ծանր գիտնականի համբաւ վայելող պատմախոյզներ եւ բանասէրներ չեն խորշիր զանոնք գործածելէ, եթէ երբեք հարկ ըլլայ կնճռոտ խնդիր մը լուծել կամ քաղաքական երեւոյթի մը ներքին շարժառիթներն քննել եւ կամ երեւոյթներու յարակից պարագաները լուսաւորել: Թէ ինչ վտանգաւոր ծուղակ մըն է Խորենացին ճշմարտութեան ձգտող պատմաբանի մը համար, խօսքով դժուարաւ թէ կարելի ըլլայ բացատրել: Կարծենք հարկ չկայ այլ եւս շեշտելու թէ Խորենացին այս տեսակէտով ուսումնասիրողն ինչպիսի մեծ ծառայութիւն մատուցած կ'ըլլայ թէ՛ հայ պատմաքննութեան եւ թէ՛ միանգամայն հայ մատենագրութեան պատմութեան: Պատմախոյզներու ակամայ սայթաքումներն տակաւ կը նուազին այնուհետեւ եւ Խորենացւոյ մատենագրող անձնաւորութիւնն իր իսկութեամբը հրապարակ գալով՝ իր մատենագրական արժէքն ալ աւելի որոշ եւ

անհատական գոյներով կ'արտայայտուի:

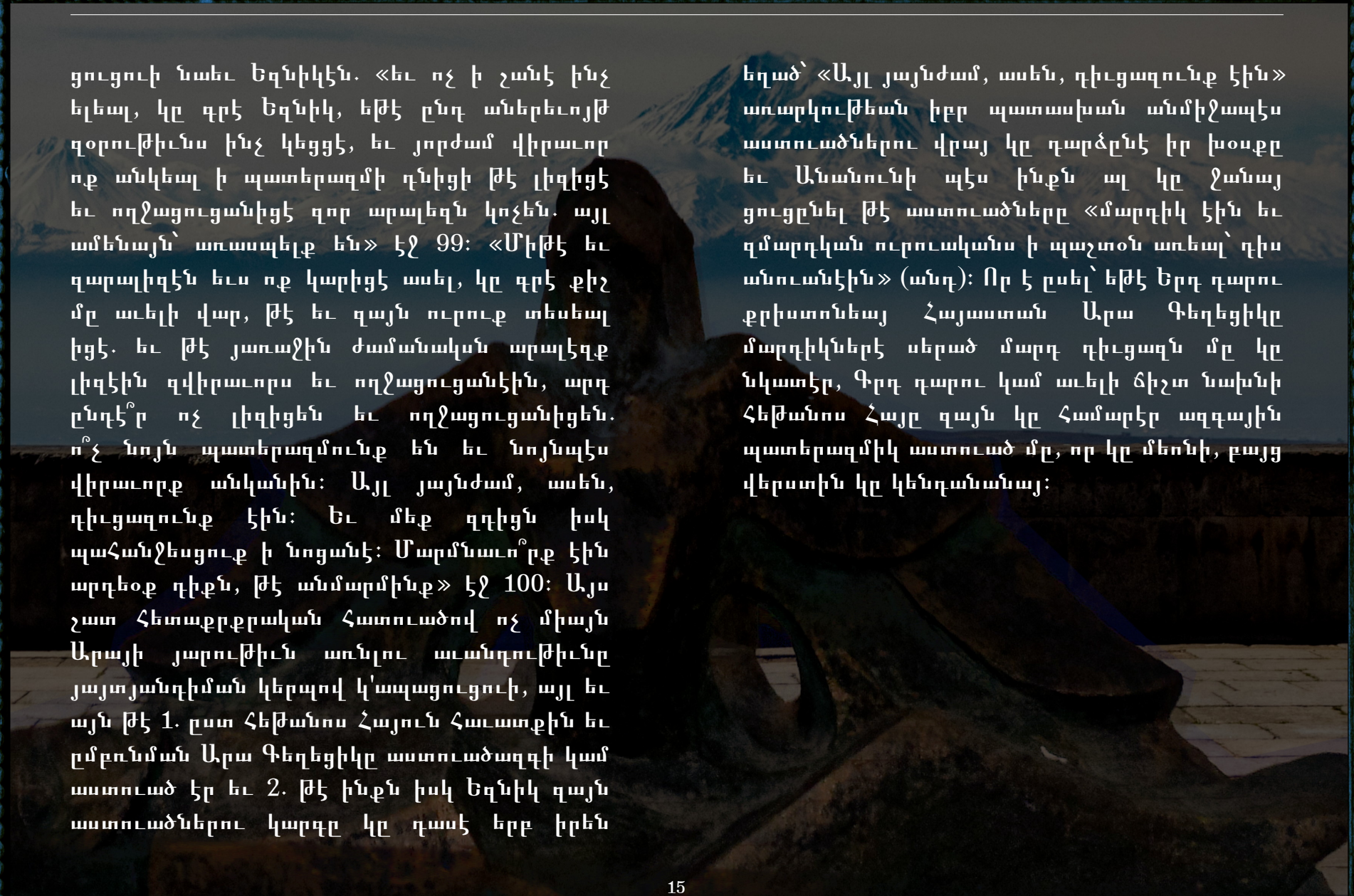
Անանունը Արայ Գեղեցիկի առասպելին համար վաւերական միակ գլխաւոր աղբիւրը յայտարարելով՝ չենք ուզեր ի հարկէ գինքը ներկայացընելիբրեւ ամենահաւատարիմ թարգման հայ ժողովրդեան հեթանոսական հայեացքներուն եւ սովորութիւններուն: Հաւատարմութեան տեսակէտէ իր Խորենացիէն առաւելութիւնը յարաբերական է, ոչ թէ բացարձակ: Ինքն ալ իբրեւ քրիստոնեայ մատենագիր՝ մանաւանդ նկատելով թէ առջեւը նորադարձ Հայաստան մը կայ, որ ամենաբուռն սիրով հեթանոսական երգերու եւ բարքերու յարած էր եւ չէր կրնար անոնցմէ բաժնուիլ, պատշաճ տեսած է առասպելին ամենանշանակալից հատուածը խեղաթիւրել՝ Արայի յարութեան հեթանոսական ըմբռնման բոլորովին ուրիշ մեկնութիւն մը տալով: Շնորհակալ ըլլալու ենք իրեն անկեղծութեան, որ այս կարեւոր կէտին գէթ ուրիշ մեկնութիւն տալով բաւականացած է եւ զայն չէ ջնջած իսպառ: Ոչ ոք կրնար ի հարիէ իրմէ պահանջել, որ

Հաւատար թէ հեթանոսական պաշտօնի առարկայ եղող հերոս մը իրապէս յարութիւն առած ըլլայ: Անանուն նոյն ժամանակուան քրիստոնեայ մատենագիրներուն հետեւելով՝ առանց տարակուսի հեթանոս աստուածներն պատմական իրական անձնաւորութիւններ կը համարէր: Այս ըմբռնումը կը պաշտպանէր նաեւ Ագաթանգեղոս,¹⁰ երբ կը գրէր. «Այլ զոր դուդ կոչես մեծ Անահիտ տիկին՝ լեալ իցեն արդեօք մարդիկ ոք յայնժամ երբեմն ժամանակի:» Այս քրիստոնէական տիրող ըմբռնումն Անանունի միամտութեան չէր ներեր որ, Արայի մինչեւ անգամ յարութեան աւանդավէպն, որ իր քրիստոնէական մտքին եւ խղճին ուղղակի կը հակառակէր, իր ամբողջութեամբն իբրեւ ցնորական կեղծիք մերժէր առանց այլ եւ այլի: Հոս անգամ պատմական իրողութեան մը կորիզը կը նշմարէր, անոր համար Արայի դիակը թէեւ իր գաղափարով կը նեխի եւ կ'ապականի, բայց միւս կողմանէ ալ Շամիրամի կողմանէ հերոսին նմանատիպ անձ մը իբրեւ իրական

¹⁰Ագաթանգեղայ պատմութիւն Հայոց. Տփղիս 1909, էջ 33:

Արայ մէջ տեղ հանել կու տայ, որով թէ՛ իր քրիստոնէական ըմբռնումը գոհացում կը գտնէ եւ թէ՛ չափով մը նաեւ առասպելը:

Այս պարզամտի մը ճարտարութեամբ հնարուած միջադէպը դուրս հանելով՝ առասպելին Երդ դարու սկզբնական ձեւին կը վերաբերին իմ կարծիքովս՝ Արայի գոյութիւնը, անոր չնաշխարհիկ գեղեցկութեամբ օծտուած ըլլալն եւ այս իսկ պատճառաւ Շամիրամէն կամ համապատասխան ուրիշ դիցուհիէ մը սիրուիլը, պատերազմը, Արայի պատերազմի մէջ իյնալը. բայց յետոյ վերնատան մէջ Արալէզներու լիզելով յարութիւն առնուլն ու կենդանանալը: Անստոյգ կը մնայ միայն այն թէ Արայ Գեղեցիկն արդեօք հայ հին թագաւորներու ցանկին մէջ մուծանողն առաջին անգամ ինքն Անանունն է թէ իր ժամանակ ուրիշներէ ալ արդէն մարդկային էակ մը կը նկատուէր: Որչափ կ'երեւայ, հաւանականը վերջինս է եւ հետեւաբար Անանունը պարզապէս նոյն հասարակաց ըմբռնումը գրի առած է: Թէ ըստ առասպելին Արայ Գեղեցիկն իրօք յարութիւն առած է, կը

ցուցուի նաեւ Եզնիկէն. «Եւ ոչ ի շանէ ինչ
եղեալ, կը գրէ Եզնիկ, եթէ ընդ աներեւոյթ
զօրութիւնս ինչ կեցցէ, եւ յորժամ վիրաւոր
ոք անկեալ ի պատերազմի դնիցի թէ լիզիցէ
եւ ողջացուցանիցէ զոր արալեզն կոչեն. այլ
ամենայն՝ առասպելք են» էջ 99: «Միթէ եւ
զարալիզէն եւս ոք կարիցէ ասել, կը գրէ քիշ
մը աւելի վար, թէ եւ զայն ուրուք տեսալ
իցէ. եւ թէ յառաջին ժամանակսն արալէզք
լիզէին զվիրաւորս եւ ողջացուցանէին, արդ
ընդէ՞ր ոչ լիզիցեն եւ ողջացուցանիցեն.
ո՞չ նոյն պատերազմունք են եւ նոյնպէս
վիրաւորք անկանին: Այլ յայնժամ, ասեն,
դիւցազունք էին: Եւ մեք զդիցն իսկ
պահանջեսցուք ի նոցանէ: Մարմնաւորք էին
արդեօք դիքն, թէ անմարմինք» էջ 100: Այս
շատ հետաքրքրական հատուածով ոչ միայն
Արայի յարութիւն առնլու աւանդութիւնը
յայտյանդիման կերպով կ'ապացուցուի, այլ եւ
այն թէ 1. ըստ հեթանոս Հայուն հաւատքին եւ
ըմբռնման Արա Գեղեցիկը աստուածազգի կամ
աստուած էր եւ 2. թէ ինքն իսկ Եզնիկ զայն
աստուածներու կարգը կը դասէ երբ իրեն

եղած՝ «Այլ յայնժամ, ասեն, դիւցազունք էին»
առարկութեան իբր պատասխան անմիջապէս
աստուածներու վրայ կը դարձնէ իր խօսքը
եւ Անանունի պէս ինքն ալ կը ջանայ
ցուցնել թէ աստուածները «մարդիկ էին եւ
զմարդկան ուրուականս ի պաշտօն առեալ՝ դիս
անուանէին» (անդ): Որ է ըսել՝ եթէ Երդ դարու
քրիստոնեայ Հայաստան Արա Գեղեցիկը
մարդիկներէ սերած մարդ դիւցազն մը կը
նկատէր, Գրդ դարու կամ աւելի ճիշտ նախնի
հեթանոս Հայը զայն կը համարէր ազգային
պատերազմիկ աստուած մը, որ կը մեռնի, բայց
վերստին կը կենդանանայ:

1.2 Ժողովրդական աւանդութիւն

Արայի երգ դարու առանձնայատուկ պատկերին վերլուծումն տալէն յետոյ՝ բնականաբար խնդիր պիտի ծագի թէ կարելի՞ է առասպելիս հետքերը գտնել նաեւ ներկայ հայ ժողովրդեան զրոյցներուն մէջ:

Հարցմանս դրական պատասխան կու տայ Ե. Լալայեանց հրատարակելով Արայի մասին ընդարձակ աւանդավէպ մը,¹¹ զոր իրեն Սահակ Սաֆարեան անունով Կարնեցի հարիւրամեայ ծերունի մը պատմեր է եղեր: Սաֆարեան զայն Մշոյ Հայերէն լսեր է եղեր եւ պատմուածքն ալ զանազան գաւառաբարբառներով խառն ըլլալուն՝ Լալայեանց պաճաճ տեսեր է հրատարակութեան մէջ լեզուին միտ չղնել՝ ի հարկէ առանց զրոյցին նկարագրական գաղափարներն ու աստութիւնները զոհելու: Որչափ որ ալ աւանդավէպս շատ հետաքրքրական նորութիւններ կը պարունակէ եւ իր շատ մը գողտրիկ փափկազգաց եւ վսեմ

հայեացքներով հայ ժողովրդական արձակ բանաստեղծութիւններուն լաւագոյներու կարգը թերեւս կարելի ըլլայ դասել, բայց կը ցաւինք որ Լալայեանցի տուած երաշխաւորութիւններով հանդերձ ստիպուած ենք շատ կասկածելիօրէն վերաբերուիլ աւանդավէպիս, որ հաւանօրէն կեղծիք է, ուրիշ ոչինչ:

Զրոյցին բովանդակութիւնը համառօտիւ այս է: Շատ դարեր յառաջ կ'ապրէր Արամ Թագաւորը Մուսուլ քաղաքը որ է Նինուէ: Առիւծի պէս քաջ մարդ էր նա, բայց յանկարծ կոյրնալով՝ ալէզարդ ծերունի մը իրեն խորհուրդ կու տայ երեք որդիներէն մին Շամիրամի ղրկել, որ աչքի դեղ ունի եւ կրնայ զինքն երիտասարդացընել: Արամ յանձն չ'առնուր առաջարկն ըսելով որ ինքը Շամիրամի հետ թշնամացած է եւ թէ Շամիրամ միտք ունի իր Արայ որդին յափշտակել: Ասկայն Արային աղաչանքներուն վրայ Արամ թոյլ կու տայ եւ Արայ իր երկու երէց եղբայրներուն հետ ճամբայ կ'ելլէ դէպի վան, որ Շամիրամի մայրաքաղաքն է եղեր:

¹¹Ազգ. Հանդէս. Թիֆլիս 1902, էջ 144-159:

ճամբան երեք բերդերու կը հանդիպին, որոնց իւրաքանչիւրին տէրերը մէյմէկ դեւեր են եղեր: Ասոնք մէյմէկ գեղեցիկ աղջիկ յափշտակած՝ բանտարկած են բերդերու մէջ եւ իրենք սովորաբար եւ այն՝ ցերեկին դուրս կ'ըլլան, երբ Արայ Գեղեցիկն իր եղբայրներուն հետ աղջիկներուն օգնելով կը յաջողի բերդերը մտնել եւ գրաւել: Իւրաքանչիւր բերդին տէրերը սպաննելէն վերջը՝ առաջնոյն աղջիկը կու տայ իր երէց եղբօր կնութեան, երկրորդը՝ միջինին, իսկ երրորդը, որ ամէնէն գեղեցիկն է եւ անունը Զուարթ, ինքը կ'առնու: Առաջին բերդին գրաւման ժամանակ զրոյցը Արային եւ աղջկան բերանը խօսքեր կը դնէ, որոնք մտադրութեան արժանի են, այսինքն՝ դեւը տակաւին դուրս քլլալուն՝ Արան կը հարցունէ աղջկան՝ «Այսօր ո՞ր կողմն է գնացել նա:» «Դէպի արեւմուտք» կը պատասխանէ աղջիկը, ուսկից Արա կը հետեւցընէ, «ուրեմն արեւելքից կը վերադառնայ:» Ասկից կը տեսնուի որ չեն պակսիր առասպելիս մէջ իրապէս դիցաբանական տեսագծեր (Motiv),

որոնք իրենց հնութեամբը զմեզ եւ տանին կը հասցընեն մինչեւ դիցաբանական շրջանը, որ իր կարգին երկնքի՝ բայց յատկապէս աստղներու արեւու եւ լուսնի երեւոյթներուն ամենազօր ազդեցութեան տակ էր: Արեւ, լուսին եւ աստղները միշտ դէպի արեւմուտք կ'ընթանան եւ սանդարամէտ իջնալով՝ արեւելքէն դարձեալ մէջ տեղ կ'ելեն: Այսպէս նաեւ մարդիկ սանդարամետ կ'իջնան արեւմուտքէն եւ իրենց կեանքն ու լոյսը կը ստանան արեւելքէն: Եւ որովհետեւ արեւ, լուսին եւ աստղներ եւ ամէն անձնաւորուած լուսաւոր երեւոյթ վիշապներէ եւ դեւերէ կը հալածուին, յաւիտենական եւ անվերջ կենածիր մըն է, որ կ'ընթանայ արեւմուտքէն արեւելք եւ արեւելքէն արեւմուտք:

Առասպելը շարունակելով կը պատմէ, թէ Զուարթ լսելով Արայի Շամիրամին երթալը շատ կը տրտմի եւ կ'աշխատի զինքը ետ կեցընել: «Շամիրամի մօտ, կը բացազանչէ Զուարթ, վա՛յ ինձ, դու այլ եւս չես վերադառնայ, նրան տեսնելով, կը մոռանաս հօրդ էլ, ինձ էլ: Երբե՛ք, կը

պատասխանէ Արայ, թո՛ղ վկայ լինին աստուածները, որ նոյն իսկ Շամիրամը չի կարող իսկ ինձ քեզանից:» Զուարթը ճարահատ իրեն խորհուրդ կու տայ Շամիրամի չգացած հանդիպիլ անպատճառ ալեղարդ ծերի մը: Արայ կը խոստանայ կատարել իր բաղձանքն ու կը մեկնի: Կը հասնի վերջապէս ծերունւոյն եւ կը դնէ իր խնդիրն անոր առջեւ. «Դժուարին բան խնդրեցիր, կը պատասխանէ ծերունին, թռչունը իր թեւով, օձը իր պորտով չեն կարողացել Շամիրամի երկիրը մտնել, որովհետեւ ինձ պէս չորս պահապան ունի սահմանի վրայ: Զորրորդը ես եմ եւ մեր ձեռքից ոչինչ չէ կարող սպրտնիլ: Բայց ես քեզ խոստացայ չմնասել... եւ ես կը ներեմ քեզ, որ իմ երեք ընկերներին սպաննել ես, մենք բոլորս էլ կախարդներ ենք եւ ինչ կերպարանք կամենանք, կ'ընդունինք նրանք, դեւի կերպարանք էին մտել սահմանը լաւ պահպանելու համար:» Ապա կը հրամայէ որ քովն եղած հսկայ ծառը բարձրանայ եւ անկից 40 տերեւ քաղէ: Արան կը կատարէ հրամանն եւ յետոյ կը հրամայէ որ տերեւներէն մէկը

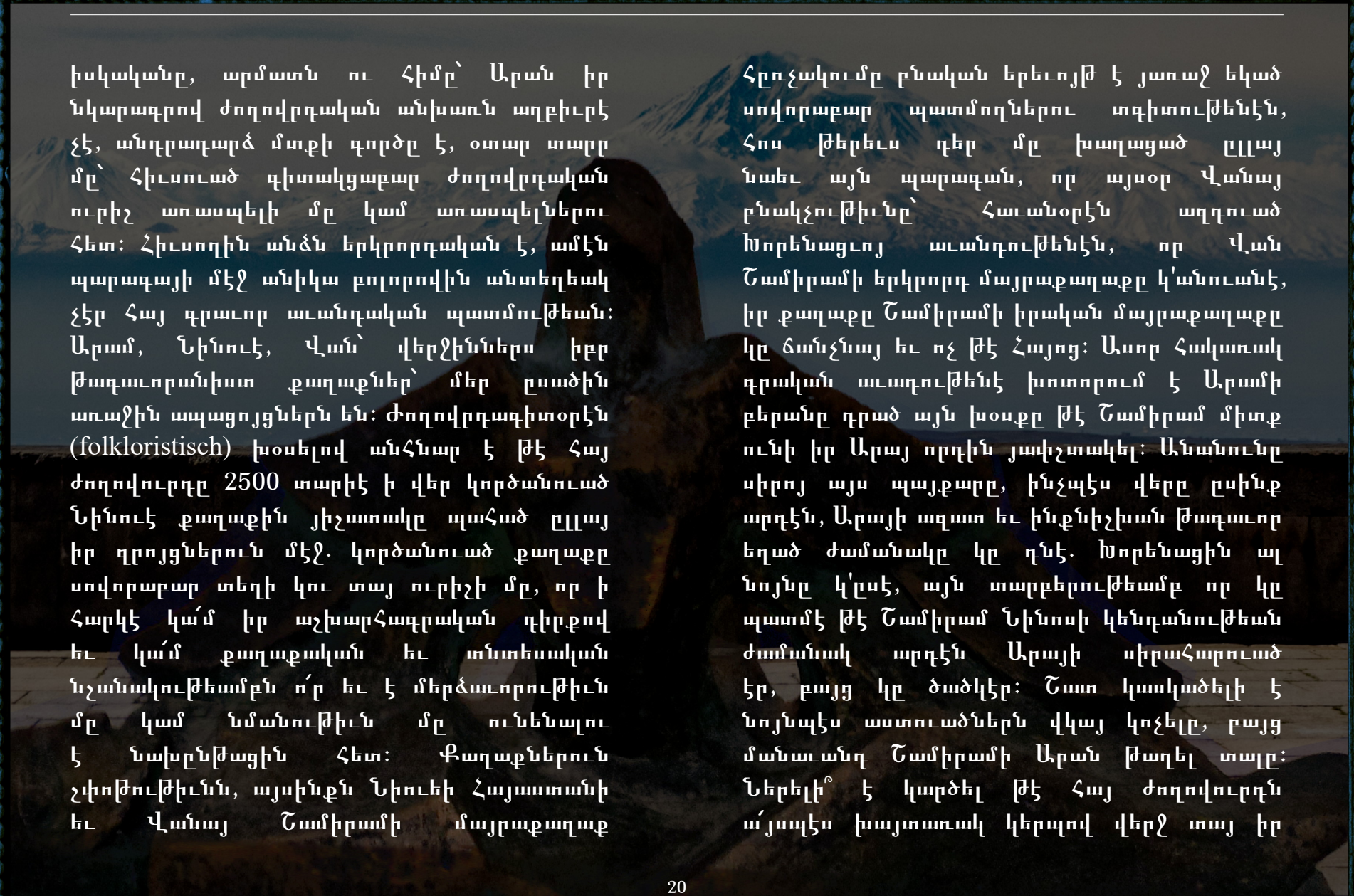
չրթունքներուն մէջ դնէ եւ մտքէն չար բաներ չանցընէ եւ սիրելիներն յիշէ «եւ իսկոյն աշխարհն սկսեց աչքի առաջով. անցընել, ահա իր հայրը Արամ, կոյր, դողդոջուն անցաւ առջեւից, ահա եղբայրները ուրախ զուարթ իրենց կանանց հետ եւ ահա Զուարթը, թախծն երեսին:» Ամէնէն վերջը կը տեսնէ Շամիրամ, բայց անով զոհ չըլլալով կ'ուզէ իրեն երթալ: Ծերունին կը ճամբէ գինքն խրատ տալով որ պահապաններու հանդիպելու պահուն, «դու հանիր մի տերեւ ծոցիցդ եւ չրթունքներովդ բռնիր, նրանք իրար կը խառնուին, քեզ կ'որոնեն, դու նրանց կը տեսնես, նրանք քեզ չեն տեսներ:» Արան այսպէս կ'երթայ կը մտնէ Շամիրամի սենեակը, դեղը կ'առնու, բայց յափշտակուած Շամիրամի գեղեցկութենէն, որ հանգիստ կը ննջէր, «կուացաւ, մի վարդ քաղեց նրա երեսից (=համբուրեց) եւ իւր մատանին դնելով նրա մատը, նրանն ինքն առաւ՝ եւ շտապով հեռացաւ ննջարանից:» Արշալոյսին Շամիրամ կ'արթննայ եւ «իրեն թուում էր թէ մինը մօտեցել է իրեն:» Իսկոյն անկողնէն ելլելով՝ կոչեց իր 40 նաժիշտներն

իմանալու համար թէ «ով է մտել այս գիշեր իմ սենեակը:» Անոնք լուր չունէին, բայց երբ սկսաւ լուացուիլ, նկատեց որ մատանին իրենը չէ, այլ վրան գրուած է Արայ Գեղեցիկ, որդի Արամ թագաւորի: Արիւնը անմիջապէս գլուխը զարկաւ եւ գոչեց. «Ուրեմն նա՛ էր, որ տեսայ, այն ի՛նչ թռչուն էր որ ձեռքիցս թռցրի:» Ապա զօրք ժողուած պատերազմ կը հրատարակէ Արամի դէմ:

Արայ Զուարթը, եւ իր եղբայրներն առած շուտով հօրը կ'երթայ եւ աչքը կը բռնէ, բայց Շամիրամի բանակը արդէն Հայաստան հասած ըլլալուն՝ Արամի խորհուրդ կու տայ չպատերազմիլ. «Ուշ է, հայրի՛կ, ոչ ես, ոչ քո թուրն ու զօրքը կարող ենք մի բան անել, մինչեւ մենք կը պատրաստուենք՝ նա կը մտնի մեր քաղաքը եւ մեր բոլորիս գերի կը տանի:»... միայն ինձ թոյլ տո՛ւր մենակ, անգէն գնալ անձամբ բանակցել նրա հետ: Արամ չ'ուզեր, ըսելով որ Շամիրամ գլխի պիտի չարձակէ արդէն քեզի համար եկած է. «Լաւ է, հայրիկ, ինքս գերի լինեմ, քան իմ ազգը, ինքս կորչիմ, քան հայոց գահն

ու հայոց զօրքը:» Արամ ստիպուած թոյլ կու տայ եւ Արայ 30 հոգւոյ հետ կ'երթայ Շամիրամի ներկայանալու եւ Շամիրամ զինքն տեսնելուն պէս կը բռնէ եւ երեք տարի քովը կը պահէ: Երրորդ տարին Արայ ծառուած կը փախչի Հայաստան: Շամիրամ կատաղութենէն երկրորդ անգամ պատերազմի կ'ելլէ եւ կը հրամայէ անխնայ ջարդել Հայոց զօրքը: «Միայն զօրքի գլխաւորին, որ երկար մաղերով, բարձրահասակ եւ աննման մի երիտասարդ է, չսպաննէք, այլ կենդանի ինձ մօտ բերէք:» Սակայն Արան կ'իյնայ պատերազմի մէջ եւ Շամիրամ կոծով ու ողբով զինքը կը Թաղէ:

Աւանդավէպ մըն է այս, որուն մէջ ի հարկէ կարգ մը իրապէս դիցաբանական գծեր մարգարիտներու պէս ասդին անդին ցիր եւ ցան սփռուած են ինչպիսի է օր. համար վերը յիշուածէն զատ նաեւ կախարդական միջոցով մը ամբողջ աշխարհքս, Արամ, Զուարթ, Շամիրամ եւն Արայի աչքերու առջեւէն անցնելը, որ Ողիսեւսի սանդարամետի մէջ եղած իր սիրելիներն ու ծանօթներն տեսնելը կը յիշեցնէ: Սակայն ամբողջ պատմութեան

իսկականը, արմատն ու հիմը՝ Արան իր նկարագրով ժողովրդական անխառն աղբիւրէ չէ, անդրադարձ մտքի գործը է, օտար տարր մը՝ հիւսուած գիտակցաբար ժողովրդական ուրիշ առասպելի մը կամ առասպելներու հետ: Հիւսողին անձն երկրորդական է, ամէն պարագայի մէջ անիկա բոլորովին անտեղեակ չէր հայ գրաւոր աւանդական պատմութեան: Արամ, Նինուէ, Վան՝ վերջիններս իբր թագաւորանիստ քաղաքներ՝ մեր ըսածին առաջին ապացոյցներն են: Ժողովրդագիտօրէն (folkloristisch) խօսելով անհնար է թէ հայ ժողովուրդը 2500 տարիէ ի վեր կործանուած Նինուէ քաղաքին յիշատակը պահած ըլլայ իր գրոյցներուն մէջ. կործանուած քաղաքը սովորաբար տեղի կու տայ ուրիշի մը, որ ի հարկէ կա՛մ իր աշխարհագրական դիրքով եւ կա՛մ քաղաքական եւ տնտեսական նշանակութեամբն ո՛ր եւ է մերձաւորութիւն մը կամ նմանութիւն մը ունենալու է նախընթացին հետ: Քաղաքներուն շփոթութիւնն, այսինքն Նիուէի Հայաստանի եւ Վանայ Շամիրամի մայրաքաղաք

հռչակումը բնական երեւոյթ է յառաջ եկած սովորաբար պատմողներու տգիտութենէն, հոս թերեւս դեր մը խաղացած ըլլայ նաեւ այն պարագան, որ այսօր Վանայ բնակչութիւնը՝ հաւանօրէն ազդուած Խորենացոյ աւանդութենէն, որ Վան Շամիրամի երկրորդ մայրաքաղաքը կ'անուանէ, իր քաղաքը Շամիրամի իրական մայրաքաղաքը կը ճանչնայ եւ ոչ թէ Հայոց: Ասոր հակառակ գրական աւանդութենէ խոտորում է Արամի բերանը դրած այն խօսքը թէ Շամիրամ միտք ունի իր Արայ որդին յափշտակել: Անանունը սիրոյ այս պայքարը, ինչպէս վերը ըսինք արդէն, Արայի ազատ եւ ինքնիշխան թագաւոր եղած ժամանակը կը դնէ. Խորենացին ալ նոյնը կ'ըսէ, այն տարբերութեամբ որ կը պատմէ թէ Շամիրամ Նինուսի կենդանութեան ժամանակ արդէն Արայի սիրահարուած էր, բայց կը ծածկէր: Շատ կասկածելի է նոյնպէս աստուածներն վկայ կոչելը, բայց մանաւանդ Շամիրամի Արան թաղել տալը: Ներելի՞ է կարծել թէ հայ ժողովուրդն ա՛յսպէս խայտառակ կերպով վերջ տայ իր

գերմարդկային կարծուած ամենանշանաւոր
հերոսին կեանքին: Եթէ իբրեւ պատ մական
անձնաւորութիւն գոյութիւն իսկ ունեւ. նար
Արայ եւ Շամիրամէն՝ Հայաստանի ամենամեծ
հակառակորդէն սպաննուէր, հայ ժողովուրդն՝
եթէ երբեք զայն դիցարանական զրոյցներու
նիւթ ընէր, անշուշտ հնարքը պիտի գտնէր
կերպով մը զինքն ապրեցընելու, ինչպէս
ըրած են մեր հեթանոս նախնիները զինքն
յարութիւն առած նկատելով: Ի՞նչ ըսենք
այն հատուածին մասին, որուն համաձայն
Արայ ոչ միայն Շամիրամը կը համբուրէ
գրաւուած անոր գեղեցկութենէն, այլ մինչեւ
իսկ կը փոխէ իր մատանին անոր մատանւոյն
հետ, որոնք երկուքն ալ տրամագծօրէն
կը հակառակին ոչ միայն Արայի գրական
աւանդութեան, այլ ինքնին առասպելին
նպատակին, որ է ցուցնել թէ Արայ Շամիրամը
չսիրելուն համար կը մեռնի: Շատ աւելի
անվիպական է Արայի իր հօր տուած այն
յուսահատ խորհուրդն որով նա Արամը
Շամիրամի դէմ պատերազմելէն ետ կը կեցընէ:
«Ուշ է հայրի՛կ ո՛չ ես ո՛չ քո թուրն ու զօրքը

կարող ենք մի բան անել.» եւ կուզէ խնդիրը
բանակցութեամբ լմնցընել կամ գերի երթալ:
Լա՛ւ է ինքս գերի յինեմ, քան իմ ազգը, ինքս
կորչիմ, քան Հայոց գահն ու Հայոց զօրքը:»
Որչափ խօսք, այնչափ մեղք ընդդէմ ճշմարիտ
զրոյցներու հոգւոյն: Իրական հերոսն
այսպէս չի խօսիր. մէկ խօսքով՝ Լալայեանցի
Արան կը ներկայացուի հոս իբրեւ անձ մը
որ մարդկային ամենահամեստ ձիրքերով
օժտուած պարզ դիւցազնի մը անուան իսկ
արժանի չէ:

Արայի եւ Շամիրամի մասին տարբերակ
մըն ալ իմ. Լեւոնեան¹² գտած կը կարծէ եւ՝
ինչպէս ինքն իսկ կը յայտարարէ, ոչ թէ
հայկական, այլ քրդական աղբիւրէ: Պօլի
(Հայոց ձորի մէջ) շատ խելացի եւ զօրաւոր
թագաւորը, այսպէս կը սկսի առասպելը ըստ
Լեւոնեանի, օր մը սիրահարուելով Վանի
բերդին այրի թագուհւոյն, որ շատ գեղեցիկ
էր, պատգամաւոր կը ղրկէ անոր եւ ձեռքը
կ'ուզէ: Վանի թագուհին թէեւ չէր ուզեր անոր
հետ ամուսնանալ, որպէս զի իր երկիրներն

¹²Վանտոսպ 1911, էջ 2-4:

անոր իշխանութեան տակ չիյնան, բայց նոյն ատեն ուղղակի մերժելէ վախնալով՝ ազատելու համար դժուարին պայման մը կ'առաջարկէ: Գացէք, կ'ըսէ պատգամաւորներուն, եւ ձեր թագաւորին ըսէք թէ կ'ընդունի թագուհին իր առաջարկը, եթէ իր սահմանին մէջ գտնուած մեծ ջրէն (Շամիրամայ ակը) մաս մը ջրանցքով Խոշապ գետին վրայէն մինչեւ Վան բերէ եւ անկից ալ իմ բերդիս գլուխը հանէ: Թագաւորը շուտով կը կատարէ խնդրուածքը եւ երբ Արտամէտ կը հասնի, թագուհին զարհուրած ու շփոթած եթէ մինչեւ Արտամէտ հասաւ, կ'ըսէ, անշուշտ իմ բերդիս գլուխն ալ պիտի հասնի եւ յուսահատութենէն ինք զինքն բերդէն վար կը նետէ եւ կը մեռնի: Եղածին վրայ թագաւորը սաստիկ կը ցաւի, բայց մոգերուն կը հրամայէ, որ իրենց թալիսմաններով զայն կենդանացնեն. տեսնելով որ չեն կրնար, կը գրաւէ բերդն ու անոր թագաւորութիւնը:

Քրդական աղբիւրէ քաղուած առասպելս իր այս համառօտութեան մէջ իսկ Լալայեանցի հրատարակածէն աւելի հետքերակա՛ն է, հետեւաբար նաեւ լուրջ մտադրութեան

արժանի ոչ միայն նկատելով իր ժողովրդական անարուեստ եւ անխառն նկարագիրը, այլ մանաւանդ իր բովանդակութեան պատճառաւ: Արայի աւանդավէպին հետ համեմատական գծերն ալ աւելի զգալ են եւ բնական. մին կը սիրահարուի միւսին եւ միւսը չ'ուզեր իրեն եղած սիրոյ առաջարկը ընդունիլ, որուն հետեւութեամբ ալ կը մեռնի, բայց սիրահար թագաւորը սրտի ցաւէն կախարդներու կը դիմէ, որպէս զի զինքն կենդանացնեն:

Անստոյգ է, բայց ամէն պարագայի մէջ չէ կարելի ժխտել թէ առասպելն իր նախնական ձեւին մէջ թերեւս կենդանութիւն իսկ կը չնորհէր մեռած թագուհոյն: Դերերու շրջումը, որով հոս սիրողը կ'ըլլայ թագաւորը, իսկ Արայի մէջ Շամիրամ թագուհին, այնչափ ծանրակշիռ զարտուղութիւն մը չէ, վասն զի նման շրջումներ ցանցառ երեւոյթներ չեն: Դժուարին է ի հարկէ դարձեալ առասպելս Արայի աւանդավէպին մէկ տերբերակը համարիլ, ինչպէս Լեւոնեան միամտօրէն կ'ընէ առանց նկատողութեան առնելու որ հոս սիրուողը՝ այսինքն թագուհին

յուսահատութենէն ինք զինքը կը սպաննէ, մինչդեռ Արայի աւանդավէպին մէջ Արայ կը մեռնի պատերաժի հետեւութեամբ եւ պատերազմը Արայի առասպելին համար հիմնական նշանակութիւն ունի: Անհնար է ուրեմն այս կարեւոր պարագան անտես ընելով երկուքին միջեւ պատճառական աղերս փնտռել. կամ՝ այս կէտիս մէջ առասպելը վնասուած յատարարելու ենք, որուն բաւական պատճառ չունինք դժբախտապար:

Առասպելս հետաքրքրական համարելուս բուն իսկ պատճառն անոր մէջ հիւսուած վանի ջրմուղներու շինութեան ժողովրդական աւանդութիւնն է: Զարմանալի է, որ ըստ քրդական աղբիւրիս թագաւոր մըն է շինողը ջրմուղները, մինչ անդին Լեւոնեան քրդական երգ մըն ալ յառաջ կը բերէ (անդ. էջ 2), որ հայկական աւանդութեան պէս Շամիրամին կը վերագրէ անոնց շինութիւնը:

«Տէրէ Աղթամարէ = Եկեղեցին Աղթամարին
Գումպաթէ Ոստանէ = Գմբեթը Ոստանին
Ճուհա Շահմիրանէ = Առուն Շամիրամին
Մկկիլաթէ խիզանէ = Մկկիթը խիզանին
Տարինջ Եպնեանէ = Սանդուխը Պնեանին

Ուր փրէ Պաթմանէշ = Ուր կամուրջը Պատմանին
Կեաթ խարապ նատըպէն = Բնաւ պիտի չաւրուին:»

Քրդական «Շահմիրան»ը պարսկական «Շեմիրան» ձեւին վրայէն կազմուած է, որ կը նշանակէ Շամիրամ: Որչափ կ'երեւայ, ջրմուղ ներու շինութեան քրդական աւանդութեան այս վերջին ձեւը հայկական աւանդութեան մէկ արձագանգն է: Այս պարագային բնական է մեր առջեւ երկու հնարաւորութիւններ պիտի ելլեն. երկուքէն ո՞րը նախնականին եթէ ոչ իսկական, գէթ համեմատաբար ամենամերձաւոր ձեւը մեզի կ'ընծայէ, հայկական՞ը թէ քրդականը, որ անշուշտ դրացի հայ գիւղացութեան ալ ծանօթ ըլլալու էր: Իրաւունքը քրդականին կողմն է, եթէ պատմութեան հարցընենք, վասն զի՝ ինչպէս ծանօթ է արդէն սեպագիր արձանագրութիւններէն, ջրմուղներու շինողը Մինուաս Ա. է, որ Ուրարտացիներուն ամենամեծ թագաւորն էր եւ առասպելին հերոս թագաւորն ալ քաջութեան եւ գորութեան կողմանէ՝ գէթ զրոյցին նկարագրութենէն

դատելով՝ անկից վար չի մնար: Բաց ասկից որովհետեւ Անանուէնը Շամիրամի ընծայուած այս կոթողային հսկայ գործին մասին բան մը չի հաղորդեր, զոր եւ տարօրինակ պիտի համարէի, եթէ Երդ դարուն իրօք գոյութիւն ունենար նման աւանդութիւն մը, եւ միւս կողմանէ յոյն մատենագիրներէն, ինչպէս Դիոգոր Սիկիլիացիէն բայց մասնաւորապէս Եւսեբիոս Կեսարիացիէն,¹³ որ Խորենացւոյ գլխաւոր աղբիւրներէն մէկն եղած է, այն ալ գիտենք, որ Շամիրամի առասպելային քաջագործութիւններուն կարգէն են նաեւ կամուրջներ, քաղաքներ, ինչպէս նաեւ ջրուղիներ եւ ջրանցքներ շինելը, կրնայ ըլլալ, որ Խորենացին հոս ալ իր սովորական ոճով ենթադրութիւն մ'ըրած եւ այսպէս Շամիրամի ընծայած ըլլայ Վանի ջրմուղներու շինութիւնը, մէկ կողմն թողլով ազգային բնիկ աւանդութիւնը՝ ի հարկէ եթէ իրեն ծանօթ էր այնպիսի բան մը, որ ո՛վ գիտէ թերեւս վերը յիշուած եւ Լեւոնեանէն քրդական յորջորջուած

առասպելի՛ն աւելի համապատասխանէր: Խորենացւոյ ենթադրութեամբ հնարածէն դիւրաւ կրնար այնուհետեւ ազգային նոր աւանդութիւն մը ծագիլ՝ եթէ նկատողութեան առնունք այն ազդեցութիւնը զոր Խորենացին գործած է հայ մտաւորականութեան վրայ: Ես կասկածով կը վերաբերուիմ Խորենացւոյ ջրմուղներու աւանդութեան, պարզապէս իր հանրածանօթ անվստահելիութեան եւ բռնած սովորական ընթացքին պատճառաւ, ապա թէ ոչ ըստ ինքեան անկարելիութիւն մը չկայ պատմուածքին մէջ, նկատելով, որ հաւանօրէն վաղուց արդէն մուտ գտած ըլլալու է Շամիրամի առասպելը Հայոց մէջ եւ որչափ կ'երեւայ բաւական մէծ եղած է նաեւ իր ազդեցութիւնը Հայաստանի գլխաւորաբար հարաւային նահանգներու վրայ:

Պատշաճ կը համարիմ ամբողջութեամբ հրատարակել հոս բոլորովին նոր զրոյց մը, որուն ծանօթացած եմ հայրենիքս Խոտորջուր եղած միջոցիս. իբր զրոյց թէեւ բոլորովին նոյն չէ Արայի գրական աւանդավէպին հետ, բայց կը կարծեմ, որ զրոյցս անհամեմատ աւելի

¹³ Ժամանակագրութիւն Եւսեբեայ, 2., էջ 64:

նշանակալից է նոյն իսկ Արայի աւանդավէպին համար, առանց նկատողութեան առնլու այն զարմանալի նմանութիւնն, որ կայ ասոր եւ յունական արգոնաւորդներու նշանաւոր առասպելին միջեւ:

«Կար չկար, կ'ըսէ զրոյցը, թագաւորը մը կար որ երեք որդի ունէր: Կրտսերը օր մը պալատէն վար նայած ատեն՝ կը տեսնէ որ բազմութիւն մը բոշաներու վարը դաշտին մէջ մաղ կը շինեն: Ամէնէն աւելի աչքի կը զարնէ աղջիկ մը, որ շատ գեղեցիկ ըլլալուն՝ կը սիրէ եւ կ'երթայ մօր կ'ըսէ որ զանիկա պալատ առնուն: Մայրն ալ տեսնելով՝ կը հաճի եւ կը հրամայէ ծառաներուն որ պալատ բերեն: Շինեցէ՛ք ինծի եւ ասոր գեղեցիկ, արքայական զգեստներ, կ'ըսէ այն ատեն կրտսեր տղան, եւ տուէք ինծի իմ ժառանգութիւնս, վասն զի ես կ'ուզեմ իմ այս քրոջս հետ հեռու երկիր երթալ եւ հոն գինքն երջանիկ ընել: Գանձատունը կը պահպանէր ահագնատեսիլ առիւծ մը եւ բանալին անոր թաթերուն առջեւն էր. մօրմէ դուրս ոչ ոք կրնար անոր մերձենալ: Մայրը վերջապէս տղուն աղաչանքներուն

կը զիջանի եւ երկուքին զգեստներն ալ կու տայ եւ հագուած զարդարուած կը մեկնին: Կ'երթան եւ չի լմնար, եւ այսպէս օրերով քալելէն յետոյ՝ ծովու մը առջեւ կը հասնին, որ զիրենք դժուարին կացութեան մը կը մատնէ. յանկարծ ծովը կը փրփրայ, ալիքներ կը սկսին եւ կը տեսնեն որ հսկայ, վիթխարի բան մը լողալով իրենց կու գայ: Աչքեր ունէր, որ բոցավառ արեւու պէս կը փայլէին եւ կը ծիծաղէր մարդու պէս: Թեւաւոր առիւծ է եղեր այս զարմանալի էակը, որ ցամաք ելլելով՝ կը հրամայէ երկուքին ալ իր վրայ նստիլ, որպէս զի զիրենք դիմացը անցընէ: Ի՛նչ զարհուրելի առաջարկ երկուքին համար: Սակայն առիւծը կը սպառնայ զիրենք ուտել լափել, եթէ չհնազանդին: Ճարահատ կը նստին առիւծին վրայ, որ զիրենք լողալով ողջ եւ առողջ ծովուն միւս կողմը կ'անցընէ: Երկուքին ալ ուրախութեան այլ եւս չափ չկար եւ չէին գիտեր ինչո՛վ փոխարինել իրենց եղած այս բարութեան: Բայց առիւծն իրենցմէ ոչ միայն բարիք չէր սպասեր, այլ կ'ուզէր իր կեանք իսկ տալ անոնց երջանկութեան համար:

Ցամաք ելլելուն պէս պատանւոյն կը հրամայէ որ զինքն սպաննէ. գլուխը զատ տեղ թաղէ, իրանն ալ զատ եւ աղիքներն ալ զատ եւ մէկ շաբաթ վերջը երթայ՝ դարձեալ դուրս հանէ թաղուածները: Պատանին կը զարհուրի եւ ամէն ճիգ կը թափէ բարերար առիւծը այսպիսի առաջարկէ մը ետ կեցընելու: Բայց առիւծը կը պնդէ եւ պատանին ստիպուած անոր կամքը կը կատարէ:

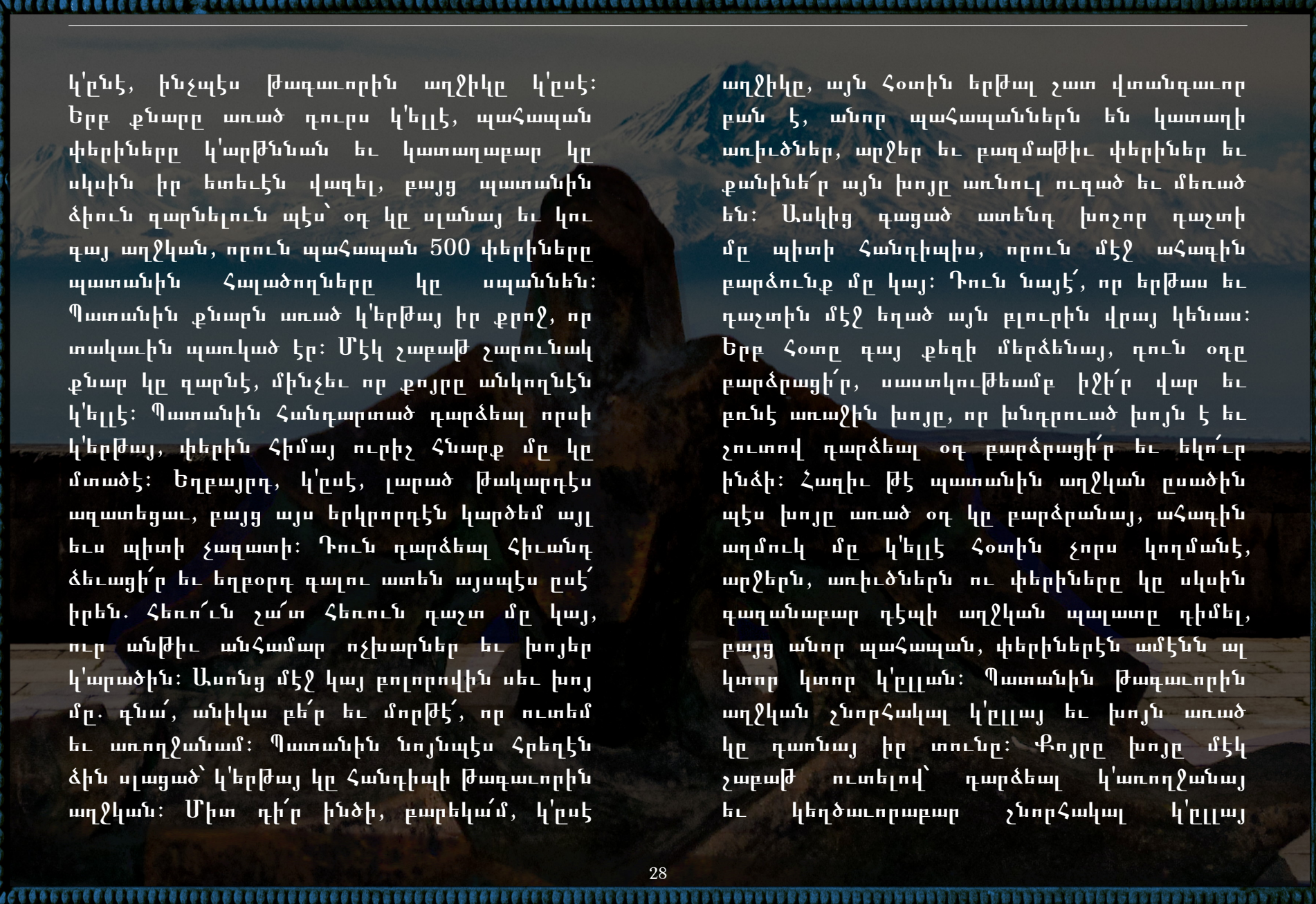
Մէկ շաբաթ վերջը կ'երթայ նախ իրանը կը բանայ եւ ի՛նչ տեսնէ. յանկարծ հրեղէն ձի մը փոսէն դուրս կը ցատկէ եւ օդ կը սլանայ եւ ապա իջնալով պատանւոյն առջեւ ծունկի կու գայ, որպէս զի վրան նստի: Պատանին կը նստի եւ օդոյ վրայ երկայն ճախրանքներ ընելէն վերջը՝ դարձեալ կ'իջնայ. յետոյ գլխուն փոսը կը բանայ, ուսկից հրացայտ աչքերով չորս շներ երկինք կը վերանան եւ իրենց վնկվնկոցով օդը կը թնդացընեն: Ամէնէն վերջը կը բանայ աղիքներու տեղը, եւ նոր զարմանալիք մըն ալ հոն կը տեսնէ, վասն զի աղիքները զէնք եղած էին, որով զինուած հրեղէն ձին կը հեծնէ

եւ օդ կը բարձրանայ շրջակայ վայրերը զննելու եւ գեղեցիկ պալատի մը շինութեան տեղն որոշելու համար: Քանի մը ամսէն կը բարձրանայ հրաշալի պալատ մը ծովու եզերքի վրայ՝ շրջապատուած սաղարթախիտ անտառով մը, որուն երփնագոյն ծառերն իրենց պատկերալիր շուքն ծովուն վճիտ եւ արծաթափայլ ջրոյն վրայ ձգելով՝ հմայիչ եւ անպատմելի տպաւորութիւն մը կը թողուին մարդու վրայ: Պատանին կը դնէ իր սիրելին նոր պալատին մէջ եւ ուրախ, զուարթ իրենց օրերն կ'անցընեն:

Օր մը պատանին որսի գացած ըլլալով՝ եւ գրեթէ ամէն օր որսի կ'երթար աղջիկը ձանձրութենէն պարտէզ կ'ելլէ եւ կը սկսի ծովը զննել. նոյն ատեն կը տեսնէ, որ սեւ մարդ մը լողալով իրեն կու գայ եւ կը խնդրէ, որ գաւազան մը երկնցընէ, որպէս զի ցամաք ելլէ: Աղջիկը վախէն՝ ուղածը կը կատարէ եւ փերին կըտանի տունը: Փերին ինք զինքն այլ եւս անվտանգ տեսնելով՝ ամէն միջոց՝ կը բանեցընէ պատանին սպաննելու համար: Ուստի եւ կ'աշխատի աղջիկը համոզել թէ

եղբայրդ զքեզ կ'ուզէ սպաննել: Աղջիկը սկզբան չ'ուզեր հաւատալ, բայց յետոյ կը համոզուի ըստեաներուն եւ կ'ուզէ ամէն գնով սպաննել եղբայրը: Ասոր վրայ փերին իրեն խորհուրդ կու տայ որ հիւանդ ձեւանայ եւ անկողին մտնէ: Երբ եղբայրդ գայ եւ զքեզ հիւանդ տեսնէ, պիտի հարցունէ, ի՛նչ ունիս, քոյրի՛կ, ի՛նչ կ'ուզես, այն ատեն ըսէ՝ հեռո՛ւն, շա՛տ հեռուն չքեզ հրաշալի պարտէզ մը կայ, որուն ծառերուն վրայէն աշխարհքիս երաժշտական ամենանշանաւոր գործիքները կախուած են, գնա՛ եւ հոն եղած քնարը բե՛ր եւ զա՛րկ, որպէս զի առողջանամ: Եղբայրդ պիտի երթայ եւ այլ եւս ետ պիտի չդառնայ: Աղջիկը փերին ըսածը ճշդիւ կը կատարէ եւ պատանին լսելով իր սիրելւոյն խնդիրքը կայծակի արագութեամբ կը նետուի ձիուն վրայ եւ օդ կը վերանայ: Եւ ի՛նչ տեսնէ, հեռո՛ւն, շա՛տ հեռուն սպիտակ, սիրուն եւ հսկայ պալատ մը՝ սքանչելի պարտէզով եւ շուրջը ընդարձակ, անտառ մը: Կը սրանայ դէպի վար, կ'իջնա՛յ կ'իջնա՛յ եւ կը հասնի պալատին առջեւ: Հոն կը թողու ձին եւ շնիկներն եւ ինքը

կը մտնէ ներս ընդարձակ սրահ մը, ուր կը նստէր ուրիշ թագաւորի մը նազելի աղջիկը, զոր առաստաղէն մինչեւ գետին երկարող սարդի ոստայնի ոսկեղէն սքանչելի հիւսք մը պատանիէն կը բաժնէր: Բարեկա՛մ, ինչո՛ւ եկած ես, ի՛նչ կ'ուզես, կը հարցունէ աղջիկը եւ պատանին կը պատմէ եղելութիւնը, որուն իբր պատասխան, կը խաբուի՛ս, կ'ըսէ, աղջիկը, եթէ կը կարծես թէ քոյրդ հիւանդ է, անիկա զքեզ սպաննել կ'ուզէ: Պատանին ասոր վրայ ինք զինքն սաստիկ վիրաւորուած զգալով՝ սուրը կը քաշէ, որ աղջիկը սպաննէ, բայց աղջկան սպառնալիքներուն վրայ կը հանդարտի: Դժուար է զքեզ համոզել, կը դիտէ աղջիկն, անոր համար գէթ միտ դի՛ր ինչ որ կ'ըսեմ: Այն պարտէզը, ուր երթալ կ'ուզես, ամէն կողմանէ փակուած է եւ հազարաւոր փերիններ պահպանութիւն կ'ընեն. խոշոր դուռ մ'ալ ունի, զոր կը պահպանեն վիթխարի արջ մը եւ ցուլ մը. արջուն առջեւ դրուած է խոտ եւ ցուլին առջեւ միս, դուն միսը արջուն տո՛ւր եւ խոտը ցուլին եւ անմիջապէս ներս մտի՛ր եւ քնարը ա՛ռ, ինձի եկո՛ւր: Ճի՛շդ այնպէս

կ'ընէ, ինչպէս Թադաւորին աղջիկը կ'ըսէ:
Երբ քնարը առած դուրս կ'ելլէ, պահապան
փերիները կ'արթնան եւ կատաղաբար կը
սկսին իր ետեւէն վազել, բայց պատանին
ձիուն զարնելուն պէս՝ օդ կը սլանայ եւ կու
գայ աղջկան, որուն պահապան 500 փերիները
պատանին հալածողները կը սպաննեն:
Պատանին քնարն առած կ'երթայ իր քրոջ, որ
տակաւին պառկած էր: Մէկ շաբաթ շարունակ
քնար կը զարնէ, մինչեւ որ քոյրը անկողնէն
կ'ելլէ: Պատանին հանդարտած դարձեալ որսի
կ'երթայ, փերին հիմայ ուրիշ հնարք մը կը
մտածէ: Եղբայրդ, կ'ըսէ, լարած Թակարդէս
ազատեցաւ, բայց այս երկրորդէն կարծեմ այլ
եւս պիտի չազատի: Դուն դարձեալ հիւանդ
ձեւացի՛ր եւ եղբօրդ գալու ատեն այսպէս ըսէ՛
իրեն. հեռո՛ւն շա՛տ հեռուն դաշտ մը կայ,
ուր անթիւ անհամար ոչխարներ եւ խոյեր
կ'արածին: Ասոնց մէջ կայ բոլորովին սեւ խոյ
մը. գնա՛, անիկա բե՛ր եւ մորթէ՛, որ ուտեմ
եւ առողջանամ: Պատանին նոյնպէս հրեղէն
ձին սլացած՝ կ'երթայ կը հանդիպի Թադաւորին
աղջկան: Միտ դի՛ր ինծի, բարեկա՛մ, կ'ըսէ

աղջիկը, այն հօտին երթալ շատ վտանգաւոր
բան է, անոր պահապաններն են կատաղի
առիւծներ, արջեր եւ բազմաթիւ փերիներ եւ
քանինե՛ր այն խոյը առնուլ ուզած եւ մեռած
են: Ասկից գացած ատենդ խոշոր դաշտի
մը պիտի հանդիպիս, որուն մէջ ահագին
բարձունք մը կայ: Դուն նայէ՛, որ երթաս եւ
դաշտին մէջ եղած այն բլուրին վրայ կենաս:
Երբ հօտը գայ քեզի մերձեանայ, դուն օդը
բարձրացի՛ր, սաստկութեամբ իջի՛ր վար եւ
բռնէ առաջին խոյը, որ խնդրուած խոյն է եւ
շուտով դարձեալ օդ բարձրացի՛ր եւ եկո՛ւր
ինձի: Հագիւ թէ պատանին աղջկան ըսածին
պէս խոյը առած օդ կը բարձրանայ, ահագին
աղմուկ մը կ'ելլէ հօտին չորս կողմանէ,
արջերն, առիւծներն ու փերիները կը սկսին
գազանաբար դէպի աղջկան պալատը դիմել,
բայց անոր պահապան, փերիներէն ամէնն ալ
կտոր կտոր կ'ըլլան: Պատանին Թադաւորին
աղջկան շնորհակալ կ'ըլլայ եւ խոյն առած
կը դառնայ իր տունը: Քոյրը խոյը մէկ
շաբաթ ուտելով՝ դարձեալ կ'առողջանայ
եւ կեղծաւորաբար շնորհակալ կ'ըլլայ

պատանւոյն, ուր ոչինչ կը խնայէ իրեն համար:

Մեր հերոսը դարձեալ որսի կ'երթայ. այս անգամ փերին բոլորովին մտածկոտ տրամադրութեամբ պահարանէն դուրս կ'ելլէ, ուր միշտ կը պահուըտէր պատանւոյն տունն եղած ժամանակ: Մէկ միջոց մնաց այլեւս, կ'ըսէ աղջկան, այս ալ եթէ չյաջողի, ա՛լ չեմ գիտեր ի՛նչ ընենք: Դարձեալ հիւանդ ձեւացի՛ր եւ եղբօրդ ըսէ որ հեռո՛ւն, շա՛տ հեռուն լիճ մը կայ, որուն ջուրը ոսկւոյ պէս կը փայլի, գնա՛ եւ ան ջրէն բե՛ր որ խմեմ եւ առողջանամ: Պատանին թէեւ կասկածելու կը սկսի, բայց իր քրոջ սիրոյն համար այս վտանգն ալ յանձն կ'առնու եւ կ'երթայ: Կը զարմանամ քու վրադ, կ'ըսէ իրեն այս անգամ թագաւորին աղջիկը, որ յամառաբար կը շարունակես քու քաջագործութիւններդ այն ապերախտ քրոջդ համար: Այն լիճը, ուր երթալ կ'ուզես, կը գտնուի երկու մեծ լեռներու մէջտեղ, որոնք հինգ վայրկեան մէյ մը լիճը կը գոցեն: Անոր համար նայէ՛, որ հինգ վայրկեանէն ջրէն ելլես: Պատանին ձիուն խթան մը զարնելուն

պէս կը բարձրանայ երկինք, կ'երթայ եւ կը սլանայ, մինչեւ որ լիճը կը հասնի: Լիճը բնութեան սքանչելիք մը, հրաշակերտ մը, որ իր հմայիչ, ձգող գեղեցկութեամբը քանի՛ քանի՛ հերոսներ կուլ տուեր է: Մեր հերոսը գիտնալով մօտալուտ վտանգը՝ ձեպով ջուրը կը մտնէ, կուժը կը լեցնէ եւ անգամ մըն ալ իր սքանչելի ձիով լողալէն վերջը՝ կը սրանայ դէպի անտառին պալատը առանց մտադիր ըլլալու որ ինքը հազի՛ւ վտանգէն ազատած էր եւ շնիկներն լճակին մէջ փակուած են: Շնիկներուն կորուստին ցաւը աննկարագրելի էր, անո՛վ ինք գինքն կը մխիթարէ, որ թերեւս ազատին եւ դարձեալ գինքը գտնեն:

Փերին ալ, աղջկան ալ հնարքներն սպառեցան եւ չէին գիտեր, ի՛նչ ընեն: Ուստի եւ յուսահատ միջոցի մը կը դիմեն, այսինքն՝ կ'ուզեն իր ճարպիկութեան եւ զօրութեան գաղտնիքն իմանալ: Եղբայր, կ'ըսէ, օր մը աղջիկը, ի՛նչ ոյժ է այս քու ունեցածդ, որ ամէն վտանգէ եւ դժուարութենէ կ'ազատիս: Կը կապէ յետոյ հերոսին ձեռքերն ահագին շղթայով մը, զոր սակայն պատանին առանց

մեծ բռնություն ընելու կտոր կտոր կ'ընէ։ Սիրելի՛ս, իմ ձեռքերս կրնաս միայն խոզի մազերով կապել, ուրիշ բան չի կրնար զիս զսպել։ Աղջիկը ուրախացած խոզի մազ կը բերէ եւ կը կապէ։ Եւ երբ պատանին սաստկոթեամբ կտրել կ'ուզէ, մազը կը մտնէ մսին մէջ եւ արիւնը կը սկսի հեղեղի պէս դուրս հոսել։ Ասոր վրայ աղջիկը փերին շուտով դուրս կը հանէ պահարանէն եւ կը հրամայէ, որ եղբայրը սպաննէ։ Բայց փերին՝ ի՞նչ պէտք կայ սպաննելու, կ'ըսէ, տանինք նետենք խոր հոր մը, խեղճը հոն արդէն մէկ երկու օրէն կը մեռնի. եւ այնպէս ալ կ'ընեն։ Հերոսը արեան հոսումէն եւ ցաւերու սաստկութենէն մահուան դուռը հասած՝ կը մտածէ իր ձիուն եւ շնիկներուն վրայ, որոնց առաջինը իր բռնելու պահուն փախած էր եւ միւսները լճին մէջ փակուած։ Յանկարծ վնկվնկոց մը կը լսէ օդոյ մէջ. իր շնիկներն էին, որոնք իր հեծկլտուքն ու աղաղակն լսելով՝ հորն կ'իջնան եւ իրենց ակօսներովը մազը կը քակեն եւ վէրքերը կ'առողջացնեն։ Հերոսն այլ եւս զօրացած՝ դուրս կ'ըլլէ հորէն

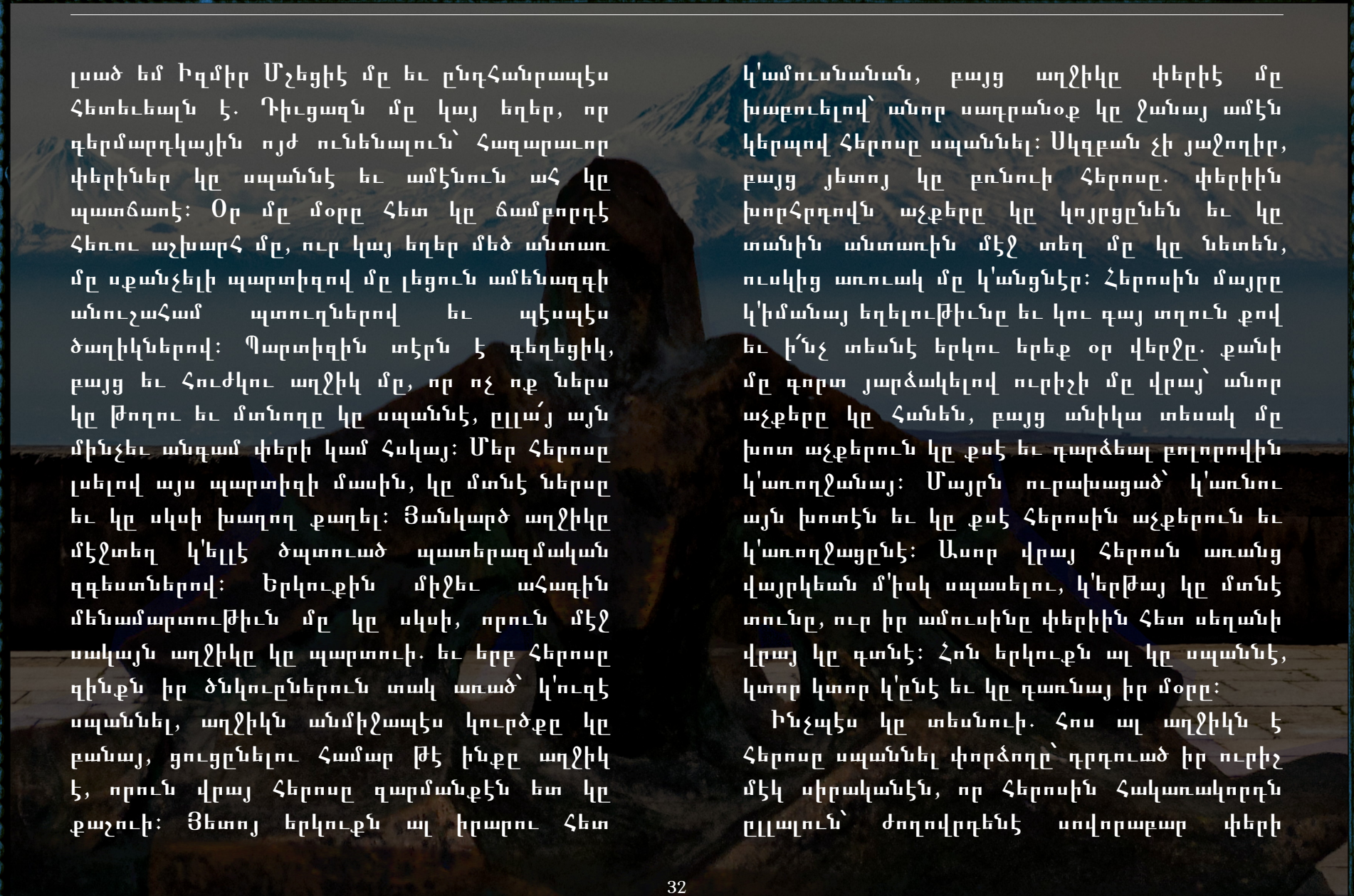
եւ ձին ալ գալով հեռուէն, կը հեծնէ եւ կը սրանայ ուղղակի իր տուն։ Իր ապերախոր փերիին հետ սեղանի նստած կը գտնէ, որոնք երկուքն ալ զարհուրանքէն քար կը կտրեն։ Անմիջապէս փերիին կը հրամայէ, որ ապերախ աղջիկը կտոր կտոր ընէ։ Յետոյ ինքն ալ փերիին՝ զինքը չսպաննելուն համար միայն մէկ ոտքը կտրելով՝ կը վերադառնայ անտառին մէջ գտնուող աղջկան գոր իրեն կնութեան կ'առնու եւ յետոյ երկու մեծ թագաւորութիւններն ալ իրարու հետ միացնելով՝ հսկայ թագաւորութիւն մը կը կազմեն եւ իրարու հետ երջանկութեամբ կ'ապրին երկար ու երկար տարիներ։»

Ժողովրդական զրոյցի մը մէջ ասկէ աւելի պայծառ եւ որոշ չէր կրնար նկարագրուիլ Արալէզներու հին առասպելն, որ մեր գրական աւանդութեան մէջ Արայի աւանդավէպին հետ ամենասերտ կերպով կապուած ըլլալուն՝ բովանդակ առասպելագիտութեան մէջ բռնած իր բացառիկ դերքովն ու նկարագրովը առանձնայատուկ զարմանալի կնիք մը դրոշմած է անոր վրայ։ Հոս նկարագրուած

շնիկներն ալ երկնային էակներ են, օդոյ մէջ կ'ապրին, օդոյ վրայէն կը թռչին. եւ որ ամէնէն կարեւորն է՝ վիրաւորներ կը կենդանացընեն, բուժելով անոնց վէրքերը: Ստոյգ է, թէ ինչպէս կը բուժեն մահամերձ հերոսին վէրքերն, առասպելին մէջ չի յիշատակուիր, բայց կարծեմ շատ բնական է ենթադրել, որ եթէ ակռաներով մարմնոյն մէջ մտած մազը կը կտրեն, անշուշտ վէրքն ալ լեզուաւ կը բուժեն: Ասիկա այնչափ պարզ է, որ եւ ոչ իսկ խօսիլ կ'արժէ այս մասին: Հարկ կը համարկմ մտադիր ընել նաեւ այն պարագային, որ ժողովրդական առասպելներու մէջ մէկը հորը նետելը կամ իջեցընելը շատ անգամ սպաննել կամ սանդարամետ իջեցընել կը նշանակէ: Եթէ դժուարին է այսու հանդերձ զրոյցս Արայի առասպելին հետ նոյնացընել, քանի որ երկու գիրար սիրողները հոս քիչ թէ շատ տարբեր տեսագծերով կը ներկայացուին, սակայն միւս կողմանէ այն ալ չէ կարելի ուրանալ, որ նաեւ ա՛յս նկատմամբ, այսինքն՝ սիրոյ երկակողմանի յարաբերութեան տեսակէտով շատ հետաքրքրական

նմանութիւններ եւ լուսաւորութիւններ կ'ընձեռէ մեզի առասպելս: Հոս ալ հերոսը կը հալածուի իր սիրականէն, որ անոր թշնամիէն ու հակառակորդէն գրգռուելով եւ համոզուելով որ գինքը չի սիրեր, ամէն հնարք կը հնարէ, որպէս զի հերոսը մէջտեղէն բառնայ, եւ թէեւ հերոսը գերմարդկային քաջագործութիւններ կը գործէ, բայց եւ այնպէս իրեն դէմ լարուած թակարդին մէջ կ'իյնայ եւ մահամերձ վիճակի կը հասնի, թերեւս մինչեւ իսկ կը մեռնի ուսկից կ'ազատի իր շնիկներուն օգնութեամբը, վերջ դնելու համար իր հակառակորդներուն կեանքին: Այս վերջին կէտը Արայի աւանդավէպին մէջ իր համապատասխանը չունի, անոր համար ալ բոլորովին առեղծուածային կը մնայ մեզի Արայի յարութիւն առնլէն վերջն ունեցած կեանքն ու գործունէութիւնը: Ուսկից յայտնի է թէ ո՛րչափ բնական է մեր զրոյցին վերջաւորութիւնը:

Ծանօթ են ինձի նման վերջաւորութեամբ նաեւ երկու զրոյց, որոնցմէ մին ընդարձակ ըլլալուն՝ հոս յառաջ չեմ բերեր, իսկ միւսն

A person is seen from the back, looking out over a vast desert landscape. In the distance, there are snow-capped mountains under a clear sky. The person is wearing a light-colored long-sleeved shirt and dark pants. The entire scene is framed by a decorative border with a repeating pattern of stylized arches and circles.

լսած եմ Իզմիր Մշեցիէ մը եւ ընդհանրապէս
հետեւեալն է. Դիւցազն մը կայ եղեր, որ
գերմարդկային ոյժ ունենալուն՝ հազարաւոր
փերիներ կը սպաննէ եւ ամէնուն ահ կը
պատճառէ: Օր մը մօրը հետ կը ճամբորդէ
հեռու աշխարհ մը, ուր կայ եղեր մեծ անտառ
մը սքանչելի պարտիզով մը լեցուն ամենազգի
անուշահամ պտուղներով եւ պէսպէս
ծաղիկներով: Պարտիզին տէրն է գեղեցիկ,
բայց եւ հուժկու աղջիկ մը, որ ոչ ոք ներս
կը թողու եւ մտնողը կը սպաննէ, ըլլա՛յ այն
մինչեւ անգամ փերի կամ հսկայ: Մեր հերոսը
լսելով այս պարտիզի մասին, կը մտնէ ներսը
եւ կը սկսի խաղող քաղել: Յանկարծ աղջիկը
մէջտեղ կ'ելլէ ծպտուած պատերազմական
զգեստներով: Երկուքին միջեւ ահագին
մենամարտութիւն մը կը սկսի, որուն մէջ
սակայն աղջիկը կը պարտուի. եւ երբ հերոսը
զինքն իր ծնկուղններուն տակ առած՝ կ'ուզէ
սպաննել, աղջիկն անմիջապէս կուրծքը կը
բանայ, ցուցնելու համար թէ ինքը աղջիկ
է, որուն վրայ հերոսը զարմանքէն ետ կը
քաշուի: Յետոյ երկուքն ալ իրարու հետ

կ'ամուսնանան, բայց աղջիկը փերիէ մը
խաբուելով՝ անոր սաղրանօք կը ջանայ ամէն
կերպով հերոսը սպաննել: Սկզբան չի յաջողիր,
բայց յետոյ կը բռնուի հերոսը. փերիին
խորհրդովն աչքերը կը կոյրցընեն եւ կը
տանին անտառին մէջ տեղ մը կը նետեն,
ուսկից առուակ մը կ'անցնէր: Հերոսին մայրը
կ'իմանայ եղելութիւնը եւ կու գայ տղուն քով
եւ ի՛նչ տեսնէ երկու երեք օր վերջը. քանի
մը գորտ յարձակելով ուրիշի մը վրայ՝ անոր
աչքերը կը հանեն, բայց անիկա տեսակ մը
խոտ աչքերուն կը քսէ եւ դարձեալ բոլորովին
կ'առողջանայ: Մայրն ուրախացած՝ կ'առնու
այն խոտէն եւ կը քսէ հերոսին աչքերուն եւ
կ'առողջացընէ: Ասոր վրայ հերոսն առանց
վայրկեան մ'իսկ սպասելու, կ'երթայ կը մտնէ
տունը, ուր իր ամուսինը փերիին հետ սեղանի
վրայ կը գտնէ: Հոն երկուքն ալ կը սպաննէ,
կտոր կտոր կ'ընէ եւ կը դառնայ իր մօրը:

Ինչպէս կը տեսնուի. հոս ալ աղջիկն է
հերոսը սպաննել փորձողը՝ դրդուած իր ուրիշ
մէկ սիրականէն, որ հերոսին հակառակորդն
ըլլալուն՝ ժողովրդենէ սովորաբար փերի

անուամբ կը յորջորջուի: Առասպելիս մէջ կան ուրիշ դեռչատ զարմանալի նորութիւններ, որոնք սակայն մեր ներկայ նիւթին չվերաբերելուն՝ կը ձգեմ առ այժմ ապագային, անցնելով Արգոնաւորդներու առասպելին, որուն հետ այնչափ նմանութիւն ունի մեր նախընթաց առասպելը:

Արգոնաւորդներու առասպելն Հոմերոսի Իդիականէն եւ Ոդիսականէն վերջը յունական ամենանշանաւոր զրոյցն է, որուն զարգացման եւ նորանոր տեսագծերով (Motiv), ինչպէս նաեւ բանաստեղծական ամենանուրբ երանգներով ու զարդերով ճոխացման մասնակցած են յոյն երեւելի բանաստեղծներ ու մատենագիրներ:

Զկայ գրեթէ յոյն դիցաբանական հերոս մը, որ այս նշանաւոր արշաւանքին մէջ գործ ունեցած չըլլայ, ասոնց մէջն է նոյն իսկ Ἀργένιος որ ըստ յունական աւանդութեան Արգոնաւորդներու Կողքիսէն դարձին Հայաստան անցած եւ հոն Հայերու նախահայրն եղած է: Ահա այս առասպելին հետ՝ թերեւս մինչեւ իսկ պատճառական

աղերսի մէջ է մեր հրատարակած զրոյցը: Հայ զրոյցին եթէ նայինք, հերոսն ու իրեն ընկերն ոչ թէ արենակցական, այլ աւելի սիրոյ կապերով իրարու հետ կապուած են: Այսու հանդերձ չեմ համարձակիր քոյր եւ եղբայր յորջորջումը ջնջել զրոյցին մէջէն՝ նկատելով յատկապէս Արգոնաւորդներու առասպելը: Վասն զի հոս ալ եղբայր եւ քոյր, այսինքն՝ Բրիւքսոս եւ Հելլէ թողլով իրենց հայրենի տունը կը մեկնին դէպի ծով. ուր ոսկեգեղմով թեւաւոր խոյ մը իրենց կը հանդիպի, որ մարդու խելք ունէր եւ կը խօսէր ու կը ծիծաղէր մարդու պէս: Հայուն առիւծը հաւանօրէն անով կը մեկնուի, որ հայ առասպելներն արտաքոյ կարգի մեծ յարում ունին առիւծի տեսագծին եւ ո՛վ գիտէ քանի զրոյցներ այսպէսով փոփոխութեան ենթարկուած են: Արդ խոյը հայուն առիւծին պէս երկուք ալ կը հրամայէ, որ հեծնեն իր վոայ, որպէս զի զիրենք ծովուն դիմացի կողմը, այսինքն Կողքիս (= Հայաստանի մօտ սահմանագաւառ մը) ցամաք հանէ: Հելլէ Հեղեսպոնտոսի մէջ կ'իյնայ խոյին վրայէն

եւ կը խեղդուի, ուսկից է նաեւ նեղուցին անունը: Յունականին այս փոքրիկ շեղումը համեմատաբար աննշանակ է. քիչ մը վերջը երկու զրոյցները զիրար դարձեալ կը գտնեն, վասն զի խոյը Բրիւքսոս ցամաք հանելէն վերջն, անոր դարձեալ կը հրամայէ, որ զինքն սպաննէ: Բրիւքսոս կը կատարէ հրամանը, ոսկեգեղմն առած Արէսի նուիրուած մայրիի մը մէջ կը կախէ, իսկ խոյին աստուածային մասն երկինք կը խոյանայ:

Այսուհետեւ Արգոնաւորդներու առասպելին հերոսը կը փոխուի եւ անունն է Յասոն: Անոր համար ալ շատերը¹⁴ երկուքն ալ իրարմէ անկախ երկու առասպելներու կրողներ կը համարին: Սակայն այս խնդիրը մեզի համար երկրորդական նշանակութիւն ունի: Մտադրութեան արժանին այն է, որ հայը հոս ալ կարեւոր կէտերու մէջ շատ գեղեցիկ կերպով կը զուգակցի յունականին հետ: Ստոյգ է հայը չունի յոյնին Արգոս նաւը, որով հերոսներն Կողքիս կ'երթան

¹⁴Հմմտ. Pauly, Enzyklopädie 3., «Argonauta.» նաեւ Müller, Mythologie der griechischen Stämme 2., էջ 158:

ոսկեգեղմը բերելու համար, բայց հայն ալ կը յիշէ ծով մը, որուն երկու կողման լեռներն ու ժայռերը անընդհատ իրարու կը զարնուին: Եթէ Աթենաս դիցուհին իր աստուածային առանձինն օգնութեամբ յոյն հերոսները կը փրկէ այս վտանգաւոր տեղէն (=Բոսփոր), հայուն մէջ ալ անտառին աղջիկը (=դիցուհի) կ'ազատէ մեր հերոսը:

Շատ աչքի զարնող նմանութիւններ կարելի է գտնել նոյնպէս երկու հերոսներուն ալ իրենց հակառակորդներուն կողմանէ եղած վտանգաւոր առաջարկութիւններու պատմութեան միջեւ, որոնք երկու զրոյցներուն ալ գաղափարաշարքին գլխաւոր ծանրակէտը կը կազմեն: Առաջարկութիւններուն նպատակն է հերոսներուն կեանքը մէջտեղէն բառնալ. եւ թէեւ սոյն առաջարկութիւններն իբրեւ այսպիսի միեւնոյն նիւթերու չեն հայիր, ըստ որում Այետես Յասոնի առջեւ կը դնէ հերկել նախ Արէսի նուիրուած արտ մը հուր շնչող երկու ահուելի ցուլերով եւ յետոյ սպաննել այն վիշապը, որուն

պահպանութեան յանձնած էր ոսկեգեղձը, մինչդեռ, ինչպէս վերը տեսանք, բոլորովին տարբեր առաջարկութիւններ են որ կ'ըլլան մեր հերոսին, բայց եւ այնպէս երկուքն ալ չափով մը դարձեալ իրարու կը մերձենան, երբ Այետես Յասոնի կու տայ վիշապի ակռաներ, որպէս զի երկրի մէջ թաղէ, որոնցմէ յետոյ վիթխարի էակներ դուրս կ'ելլեն: Թէ ուսկի՛ց են այս ակռաները՝ դժբախտաբար զրոյցն անորոշ կը ձգէ: Առ հասարակ մութ կը մնայ նաեւ խոյին սպանման ամբողջ պատմութիւնը. զրոյցն այնչափ միայն կ'ըսէ, որ խոյին աստուածային մասն երկինք կ'ըլլէ եւ ոսկեգեղձն ալ Բրիւքսոսէն թանկագին գանձի պէս կը պահուի, բայց մարմնոյ միւս մասերու նկատմամբ բոլորովին կը լռէ: Անհնարին չէ, որ թաղուելու տրուած ակռաները խոյի՛ն ակռաներն ըլլան, այս պարագային մեր զրոյցին հետ նմանութիւնն իհարկէ աւելի զգալի կ'ըլլայ: Արգոնաւորդներուն զրոցը շարունակելով՝ կ'ըսէ, որ Յասոն իրեն եղած երեք առաջարկութիւններն ալ ամենամեծ յաջողութեամբ կը կատարէ, վասն զի

Մետէա՝ Այետեսի դուստրը ծածուկէն իրեն սիրահարուած ըլլալով՝ ամէն անգամուն կը յայտնէ եղեր անոր առաջարկութիւններուն դադտնիքը: Ահա մեծ զուգակցութիւն մըն ալ հոս կայ, մեր զրոյցին անտառին աղջիկն իր դերով Մետէան է, որ Մետէային պէս սիրահարուած է ծածուկէն հերոսին, ունի նոյն մոգական միջոցներն, որոնցմով ամէն դժուարութիւն կը հարթէ հերոսին առջեւէն եւ ամէնէն վերջն ալ Մետէայի պէս կ'ամուսնանայ հերոսին հետ: Արայի առասպելին մէջ Շամիրամ իրեն մրցակից չունի, նոյնը կը նկատենք նաեւ Տամմուզի, Ադոնիսի եւ Ատտիսի առասպելներուն մէջ: Սակայն ապացոյցներ կան, որոնցմէ յայտնի կը տեսնուի թէ այս պակասը սկզբնական չէ, այլ զարգացման յետագայ շրջաններու գործ է: Ժողովրդական ուրիշ զրոյց մըն ալ կայ որուն մասին սակայն յետոյ:

1.3 Շամիրամ

Հնութիւնն եւ առ հասարակ ամբողջ անցեալը մինչեւ ժԹրդ դարու 50 ական թուականներուն Շամիրամ կը նկատէր պատմական իրական անձնաւորութիւն մը իբրեւ թագուհի մը հազուագիւտ իր սեռին մէջ, որ իր զարմանալի կորովովն ու առնական նկարագրովը հնութեան գրեթէ բովանդակ քաղքակիրթ աշխարհին կը տիրէ, մեռնելէն վերջն ալ ձգելով հսկայագործ շինութիւններ եւ գեղեցկաշէն քաղաքներ իբր յաւիտենական յիշատակ իր մեծութեան եւ արտաքոյ կարգի ձիրքերուն որոնց շնորհիւ մինչեւ իսկ յետագայ սերնդէն կ'աստուածանայ եւ ասուրա-բաբելական պանթէոնին նշանաւոր դէմքերէն մէկը կը դառնայ: Այս ըմբռնումը տիրող էր տակաւին, երբ Գաթրճեան իր հռչակաւոր Տիեզերական պատմութիւնը կը գրէր: Սակայն հետզհետէ գտնուած սեպագիր արձանագրութիւններն այս ընդհանուր հաւատքն այն աստիճան խախտեցին, որ պատմաքննական շրջանակներուն առջեւ

քննադուրկ եւ յետադիմական կը համարուէր, ով որ Շամիրամի պատմականութեան վրայ կը պնդէր: Այնուհետեւ Շամիրամ նկատուեցաւ դիցուհի մը, ասուրա-բաբելական Իշտարի հետ նոյն բոլորովին, զոր յետոյ յոյն մատենագիրներու եւեմերական բանապաշտութիւնը իր բնական ձգտումովն ու բերումով աստուածութեան բարձունքէն իբր թէ իջեցընելով՝ կը մարդացընէ եւ ասուրա-բաբելական գահին վրայ կը բազմեցընէ իբր յաջորդ Նինոսի իր ամուսնոյն եւ Նինուէի հիմնադրին, որ ոմանց համաձայն ինքնին իսկ Շամիրամէն կը սպանուի եւ ըստ ուրիշներու բնական մահուամբ կը մեռնի:

Այս ըմբռնումը մնաց մինչեւ ժԹրդ դարու վերջերը, այն ատենէն ասդին պատմական հորիզոնը բաւականաչափ պարզուեցաւ շնորհիւ գտնուած ուրիշ երկու շատ կարեւոր արձանագրութիւններու, որոնց մէջ որոշ կը յիշուի Շամիրամ անուամբ կին մը, թագուհի Ասորեստանի, ծագմամբ բաբելացի, որ կ'ապրէր Քրիստոսէ յառաջ Թրդ դարուն սկիզբները: Նշանաւոր պատմախոյզներ սկսան նոյն իսկ

աւանդութեան Շամիրամին եւ պատմական Շամիրամին միջեւ պատճառական աղերս փնտռել եւ նաեւ հաստատել: Ասոնց մէջէն ամէնէն եռանդունն է Lehmann-Haupt «Հայաստան երբեմն եւ այսօր» գործին հեղինակը:¹⁵

Արձանագրութիւններուն առաջինը բաբելական Ներոյ աստուծոյն նուիրուած արձանի մը վրայ գրուած է եւ կը սկսի այսպէս. «Ներոյ հօր եւ վեհափառ աստուծոյն, որդւոյն Նուգիմուտ (=էա) աստուծոյն, սիրելւոյն Բելի տերանց տէրին, անո՛ր, որուն զօրութիւնը իրեն նմանը չունի, առանց որուն երկինք ո՛րեւէ որոշում չ'ըլլար, մեծ տիրոջ եւ իր իշխողին կը նուիրէ եւ կը կանգնէ այս արձանը Ադադնիրարի Ասորեստանեայց թագաւորին կեանքին Շամուրամատ, պալատին տիկնոջ եւ իր

¹⁵Armenien einst und jetzt, Leipzig 1910, Bd. 1. Յաջորդ երկու հատորները տակաւին անտիպ են: — Շամիրամի մասին հմմտ. Die historische Semiramis und Herodot, Beiträge zur alten Geschichte, KLIO 1., էջ 256-281. — Roscher, Lexikon der Mythologie, Semiramis, էջ 678-701 (Lehmann-Haupt). — Noeldecke, Die historische Semiramis und ihre Zeit, Tübingen 1910. — Maspéro, Histoire ancienne des peuples de l'Orient classique, Vol. 3., 1899, էջ 18 եւն:

տիրուհւոյն կեանքին... եւ իր (Ադադնիրարի) հօգւոյն կեանքին համար,... որպէս զի իրեն որեւէ հիւանդութիւն չհանդիպի: Ով որ ալ ըլ լաս դուն յետոյ գալիքդ, վստահէ Ներոյի վրայ եւ ուրիշ աստուծոյ վրայ յոյսդ մի դնել:» Երկրորդ արձանագրութիւնը յիշատակարան մըն է նուիրուած որչափ կ'երեւայ ինքնին իսկ Շամիրամի. «Այս է կոթող Շամուրամատի պալատին Տիկնոջ, Սամսի-Ադադի. տիեզերքի եւ Ասորեստանի թագաւորին, մօրը Ադադնիրարի, տիեզերքի եւ Ասորեստանի թագաւորին, Սաղմանասարի աշխարհքիս չորս կողմերու թագաւորին:»

Ուրեմն այս արձանագրութիւններուն համաձայն Շամուրամատ Սաղմանասար Գ. ի որդւոյն Սամսի-Ադադի կինն էր եւ մայր Ադադնիրարի Դ. ին, որուն հայրը թագաւորած է 826-811: «Ասորեստանեան պաշտօնական վաւերագրութիւններու մէջ կին մարդու մը յիշատակութիւնը արտաքոյ կարգի բան մըն է, կ'ըսէ իրաւամբ Լեման-Հաուպտ,¹⁶ եւ այս պարագան արդէն ըստ ինքեան բաւական է

¹⁶Roscher, Semiramis, էջ 681:

ցուցնելու համար թէ Շամուրամատ նոյն ժամանակուան հրապարակական կեանքին մէջ ազդեցիկ դեր մը խաղացած ըլլալու է:» Շամուրամ մատի այս բարձր դիրքը աւելի երեւան կու գայ եթէ նկատենք նաեւ այն պարագան, որ արքունիքի Տիկին այսինքն տիրուհի եւ իշխող, կ'անուանուի ոչ միայն իր ամուսնոյն, այլ եւ որդւոյն գահակալութեան ժամանակ. վերջինս՝ ինչպէս արձանագրութենէն ալ կը տեսնուի, արդէն իսկ որոշ կերպով «իմ տիրուհիս» կը յորջորջէ զինքը: Եւ որովհետեւ կասկած չկայ որ Շամուրամատ Շամիրամի ասորեստանեան ձեւն է զարմանալի չէ որ բազմաթիւ գիտնականներ աւանդութեան Շամիրամին հետ նոյնացընեն այս ասորեստանեան հզօր թագուհին: Երկուքին նոյնացուցման մեծապէս կը նպաստէ նաեւ հետեւեալ պարագան. աւանդութեան համաձայն Շամիրամ նաեւ Բաբելոնի թագուհի է, ուրիշ խօսքով Բաբելացի է, նոյնը կը հաստատեն նաեւ սեպագիր արձանագրութիւնները եւ այսպէս. Բաբելոնի Մարդուկդ-Բալատ-իզբի եւ

Բաու-աՏ-իտտին թագաւորները զրգուելով Ասորեստանցիներուն դէմ, Սամսի-Ադադ երկուքին վրայ ալ պատերազմի կ'ելլէ եւ վերջինը՝ ուրիշ բազմաթիւ իշխաններու եւ ազնուականներու հետ ի միասին մինչեւ անգամ գերի կը բռնէ. ասոնց մէջն էր նաեւ Շամուրամատ արքայադուստրը, զոր իրեն կնութեան կ'առնու եւ այսպէս Բաբելոնի թագաւորութիւնը Ասորեստանի հետ կը միացընէ: Բաբելացիները սիրաշահելու համար սկսաւ զոհել Բաբելոնի աստուածներուն թերեւս դրդուած ինքնին իսկ Շամիրամէն: Նոյնը կ'ընէ նաեւ իր որդին Ադադնիրարի, որ բարեացակամ քաղաքականութեան մէջ աւելի յառաջ երթալով՝ հօրը բռնած գերիները բոլորն ալ դարձեալ ազատ կ'արձակէ եւ կ'աշխատի ամէն գնով Բաբելացիները Ասորեստանի հետ հաշտեցընել:

Այն ատեն միայն թերեւս դժուարին ըլլար Շամուրամատ Շամիրամի հետ նոյնացընել, երբ ցուցուէր թէ Քրիստոսէ շատ յառաջ համանուն ուրիշ աւելի նշանաւոր թագուհի մը կամ գէթ դիցուհի

մը գոյութիւն ունէր: Արդ ասոնցմէ եւ ոչ մէկը այսօր ծանօթէն խնդրոյնիւթ կրնայ ըլլալ: Ստոյգ է Դէիր-էլ-Քալա (Deir-el-Qala'a) գտնուած յունարէն եւ լատիներէն երկկեղուեան արձանագրութեան մը մէջ Սիմա անուամբ ղեցուհի մը կը յիշուի, զոր S. Ronzevalle¹⁷ կը բաղձայ Շամիրամի հետ նոյնացընել, սակայն ինչպէս շատ լաւ կը դիտէ արեւելեան խնդիրներով զբաղող հանրածանօթ թերթ մը,¹⁸ Շամիրամ ծագած է բաբելական Աամուրամմատէն, որ հաւասար է ասորեստանեան Շամուրամմատին: Հետեւաբար եթէ մինչեւ անգամ Սիմա, որուն ասորական ձեւն է ܣܡܐ Եւ նախնականն ըլլալու է ܣܡܫܐ = Ասիմա,¹⁹ Շամիրամի Սամու-նախարամատին հետ ներքին աղերսի մէջ ըլլայ, անկից տակաւին երկուքին նոյնութիւնը չի հետեւիր:

Սեպագիր արձանագրութիւններն Շամիրամի մասին աւելի բան մը

չհաղորդելով՝ պատմախոյզները ստիպուած են աւանդութեան եւ ժողովրդական առասպելներու դիմել, զորոնք իբրեւ պատմական աղբիւր գործածելու համար ի հարկէ մեծ զգուշութիւն հարկաւոր է: Բարեբախտաբար ներկայ ուսումնասիրութեանս բերմամբ մենք հիմայ այս հոգերէն չափով մը ազատ ենք. անոր համար սիրով եւ յօժարութեամբ կը մերձենամ առասպելախառն եւ դիւցախառն Շամիրամին, որ իր գերազդեցիկ դէմքովն ոչ միայն բաղմաթիւ առասպելներ եւ աստուածութիւններ ձուլած միացուցած է իրեն հետ, այլ եւ զբաղցուցած է իրմով գրեթէ բոլոր հին պատմագիրները, որոնք իր քաջագործութիւններէն այնչափ գրաւուած էին, որ էապէս թերի պիտի համարէին իրենց գործքերը, եթէ գէթ քանի մը տողով չյիշատակէին անոր կեանքն ու գործունէութիւնը:²⁰ Հոս պիտի օգտուիմ

¹⁷Revue Archéol. 1903, 2., p. 38-44.

¹⁸Altorientalische Literaturzeitung 1903, էջ 479:

¹⁹Հմմտ. AOLZ, 678:

²⁰Diod. Sic. 2., 4. «Որովհետեւ համոզուած ենք, կ'ըսէ յոյն մատենագիրը, որ Շամիրամ բոլոր կանանց մէջէն ամէնէն նշանաւորն է, անկարելի է որ բան մը չգրենք անոր մասին, մանաւանդ եթէ նկատենք որ ամենատոնարհ վիճակէ այնչափ

աւելի Դիոդոր Սիկիլիացիէն, որ մեզի հասած բոլոր մատենագիրներուն մէջէն ամէնէն մանրամասն գրողն է այս մասին եւ նախընտրելի է ինծի առաւելապէս անո՛ր համար որ իր գլխաւոր աղբիւրն եղած է Կտեսիաս, նշանաւոր յոյն պատմագիրը, որ ժողովրդական գրոյցներու նախասիրութիւն տուող իր հանրածանօթ բերումովը ի հարկէ աւելի վստահելի է եւ մտադրութեան արժանի դիցաբանութեամբ պարապողի մը համար:

Շամիրամ դուստրն է Դերկեսոյ ասորի դիցուհւոյն, որ ընկեցիկ կ'ընէ գինքը անապատին մէջ, ուր աղաւնիները գինքը կաթով եւ պանիրով կը սնուցանեն: Յետոյ Սիմաս անունով հովիւ մը գինքը գտնելով, կը տանի իր տունը եւ կը կրթէ: Շամիրամ աճելով հասակաւ եւ գեղեցկութեամբ կ'ամուսնանայ Ոննեսի՝ Նինոսի խորհրդականին հետ. որմէ երկու զաւակ՝ Հիւպատէն եւ Հիւդասպէն կը ծնանի: Մասնակից կ'ըլլայ Նինոսի բակտրիական արշաւանքին, որուն միջոցին իր ցուցուցած առնական քաջութեամբն ու տուած

փառքի գազաթնակէտը հասա:»

իմաստուն խորհուրդներովը Նինոսի սիրտը կը գրաւէ, որ զայն կնութեան կը պահանջէ: Նինոս ասկէ յառաջ արշաւանք մըն ալ ըրած էր Հայաստանի Բարզանէս թագաւորին դէմ եւ զայն դաշնակից եւ հարկատու ըրած:²¹ Ոննէս Շամիրամի ամուսինը Նինոսի պահանջքին վրայ՝ յուսահատութենէն ինք գինքը կը կախէ, որով Շամիրամ կ'ըլլայ կին Նինոսի, ուսկից կը ծնանի Նինիաս: Կը մասնակցի նաեւ Նինոսի ընդդէմ Մարաց արշաւանքին եւ անոր մահուընէն վերջը իբրեւ միահեծան թագուհի կը կանգնէ չիրիմ մը անոր գերեզմանին վրայ եւ կոթողային կամուրջ մը Եփրատի վրայ. ինչպէս նաեւ չքեղ տաճար մը Բելի նուիրուած: Կը շինէ վերջապէս արքունական մեծ պողոտայ մը եւ հսկայ ջրմուղ մը: Միւս կողմանէ սակայն յայրատ էր եւ շուայտութեան տալով ինք գինքն ետեւէ կ'ըլլայ շատ մը սիրականներու, զորոնք յետոյ ամէնն ալ կը սպաննէ: Ամէնէն վերջին գործը կ'ըլլայ Հնդիկներու դէմ արշաւանքը, որ շատ անյաջող ելք կ'ունենայ, իսկ ինքը յետոյ կ'ամ

²¹Diod. 2., 1.

կը սպաննուի եւ կամ աղաւնոյ կը փոխուի:²²

Բազմապիսի գծերով նկարուած պատկեր մըն է հոս մեզի ընծայուածը, որուն մէջ դիցաբանական ու մարդկայինը, առասպելականն ու պատմականը այնպէս գեղեցիկ կերպով իրարու հետ միացած են: Դերկեսոյ ասորական Աթարկատիս դիցուհին է, որ փիւնիկեան Աստարտի եւ ասուրաբաբելական Իշտարի կը համապատասխանէ: Նոյն մայր դիցուհին է, արգասաւորութեան եւ սիրոյ դիցուհին, պաշտօնով թէեւ յայրատ, անբարոյական, բայց իր ազդեցութիւնը կը տարածէր բոլոր Սեմական ազգերու եւ առհասարակ ամբողջ յառաջակողմեան Ասիոյ վրայ: Իրեն նկարագրական յատկութիւններուն մէկն ալ էր ըլլալ պատերազմի դիցուհի բառին ամենաճիշդ առումով: Նուիրական կենդանիներն էին աղաւնին եւ ձուկը. ինքն իսկ շատ անգամ աղաւնոյ կամ ձկան կերպարանքի տակ

²²Diod. Sic. 2., 3-20. Հմմտ. նաեւ Հերոդոտոս 1., 184. 3., 155. Առնոբիոս, Adv. gentes 1., 5 եւն.

կը պաշտուէր:²³ Նոյն նկարագիրն ունի նաեւ իր դուստրը Շամիրամ. մանաւանդ թէ դուստրը քիչ ատենէն մայրը գլեց, այնպէս որ Քրիստոսէ յառաջ Դրդ դարուն Շամիրամ էր մեհեաններու հրապարակը բռնողը ձուլելով իրեն հետ մայրն ալ, նմանատիպն ալ իր ձգիչ եւ չափով մը նաեւ ամենապարփակ նկարագրովը:

Դիցաբանական երեւոյթ մըն է եղածը եւ ամենասովորական երեւոյթ: Աստուածներու ինչպէս նաեւ առասպելական ո՛ր եւ է դէմքերու իրարու հետ ձուլումը կը սլատրաստուի սովորաբար մին միւսին որդին կամ դուստրը հռչակելով: Միեւնոյն յառաջատուութենէ անցած է նաեւ Մարդուկ՝ Բաբելոնի աստուածը, որ յետոյ Սեմական գերագոյն աստուածոյն Բէլի հետ միացաւ. Թագղաթ-բաղսար Ա. զայն տակաւին կ'անուանէ «Բէլ որդի Բէլի» այսինքն յառաջուան Բէլին: Ի հարկէ անդրադարձ միտքն ալ այս կէտին մէջ որոշ դեր մը խաղացած է, սակայն աւելի

²³Հմմտ. Կրօնի ծագումը եւ Դիցաբանութիւն (Ազգ-Մանդ. Ձէ) 1920, էջ 233-235:

դիցաբանող երեւակայութիւնն է, որ զինքը շրջապատող դիցաբանական բազմապիսի երեւոյթները կը ջանայ պատճառական օղակներու շղթայի մը վերածելու, անով կրօնական-աշխարհայեցական դիւրըմբռնելի միութեան մը գալու համար: Մեր խնդրոյն մէջ յառաջատուութիւնը դիւրընցած է մասնաւորապէս անո՛վ որ ասուրա-բաբելական ըմբռնման համաձայն թագաւորները՝ ուրեմն նաեւ Շամիրամ իբրեւ թագուհի, աստուածազգի են եւ սերած են մայր դիցուհիէն = Իշտարէն: Բազմաթիւ արձանագրութիւններու մէջ թագաւորները յայտնապէս պատգամ կ'արձակեն թէ ծած ըլլան Նին Արսագի կաթը,²⁴ որ ինչպէս յայտնի է, Իշտարի ուրիշ մէկ անունն է: Անոր համար ալ ասուրա-բաբելական թագաւորները տեսանելի աստուածներ էին կարծես, օթտուած «կենաց եւ մահու» բացարձակ իշխանութեամբ. օրէնքը՝ իրենց կամքն էր եւ կոյր հնազանդութիւնը՝ թագաւորական գերագոյն պատգամը:

Մտադրութեան արժանի է նաեւ

²⁴OLZ. 1908, էջ 234.

Ունէսի անձնաւորութիւնը, որ ըստ առասպելին Շամիրամի առաջին ամուսինն էր: Ունէսի նախնական ձեւն էր Ուննէս, որ կը համապատասխանէ էա սումերական-բաբելական ամենահին աստուծոյն: Էա ջրոյ Աստուած էր, ինչպէս նաեւ Իշդար-Շամիրամ, անոր համար ալ ձկան կերպարանքով կը ներկայացուէր: Ինքն էր իմաստութեան եւ արուեստներու աստուածը, ինչպէս մարդկան զգօնութիւն եւ արդարութիւն սորվեցընողը: Ահա ասկի՛ց է, որ Էա իր երբեմնի բարձր դիրքն կորսնցնելով հանդերձ առասպելական Նինոսի խորհրդական կ'ըլլայ եւ Շամիրամի ալ ամուսինը: Շամիրամի պատճառաւ Նինոսի եւ Ունէսի միջեւ եղած սիրոյ պայքարին շատ նման է Գիւգէս Լիւդացիներու թագաւորին մասին պատմուածը: Ըստ Հերոդոտոսի (1. 8) Գիւգէս կը համոզեն, որ Լիւդացիներու Կանդալէս թագաւորին կինը ծածուկէն զննէ. Գիւգէս ակամայ կը հնազանդի, բայց թագուհին զինքը տեսնելով կ'որոշէ վրէժն առնուլ. կա՛մ թագաւորը կը սպաննես, կ'ըսէ, եւ ինծի հետ

կ'ամուսնանաա եւ կ'ամ ես զքեզ կը սպաննեմ:
Գիւզէս առաջինը յանձն կ'առնու եւ կ'ըլլայ
Թագաւորական ցեղի մը նախահայրը:
Աւելի պայծառ է ուրիշ տարբերակ մը,
որուն համաձայն Գիւզէս սպաննելով
Լիւդացիներուն Սաղիատտէս Թագաւորը,
կնութեան կ'առնու անոր հարսնացուն: Իսկ
ըստ Պղատոնի²⁵ Գիւզէս հովիւը շատ մը
արկածախն. դրութիւններէ յետոյ կը շահի
Թագուհւոյնսէրը եւ Թագաւորը կը սպաննէ:
Արդէն իսկ ուրիշ աղբիւրներու նայելով²⁶
Շամիրամ ալ նենգութեամբ կը սպաննէ
Նինոս եւ ուրիշ շատ մը սիրականներ,²⁷ իբրեւ
հաւատարիմ յաջորդ Իշդարի, որ իրաւամբ
ապերախտ դիցուհի կ'անուանուի:

Մինչեւ հիմայ ըսուածներէն կը տեսնուի,
որ ըստ ինքեան աւելի պատմականն է
դիցաբանականին հետ ձուլուողը եւ ոչ թէ
հակառակէն. հետեւաբար մեր խնդրոյն գալով՝
դիցաբանական Իշդարն է, որ Շամիրամի

²⁵Politeia 2., 359.

²⁶Nicol. Damasc. Fragmenta H. Gr. 3., 343. — Aelian (Plin. n. h. 35, 10):

²⁷OLZ. 1910, էջ 345:

կեանքէն պատմական գծեր կը ստանայ իր
նկարագրին վրայ, եւ ասոնցմէ մէկն ալ՝
ինչպէս կ'ենթադրուի՝ Շամիրամ անունն է:
Վասն զի աստուածականին բարձրացողը
եւ անոր հետ ձուլուողը Շամիրամ է եւ ոչ
թէ Իշդար: Ասոր փայլուն օրինակ մըն ալ
Վրական աւանդութիւնը կ'ընծայէ մեզի:
Հոս հրապարակաւ շնորհակալութիւնս կը
յայտնեմ Վիեննական Համալսարանի ուսուցիչ
Դոկտ. Բլայհշթայների, որ հաճեցաւ ինծի
տրամադրել իր վրական աղբիւրներէ քաղած
առասպելներու ճոխ հաւաքածուն, որոնցմէ
յայտնի կը տեսնուի, որ Վրաց Թամարա
նշանաւոր Թագուհին ալ ժողովրդական
գրոյցներու մէջ կը նոյնացուի հեթանոսական
դիցուհւոյ մը հետ, որուն տեսագծերէն
(Motiv) դատելով՝ զարմանալի է, որ գրեթէ
տարբերութիւն չունի Իշդարէն: Այսպէս
թերեք գտնուող Թամարա ըսուած դղեակին
մասին աւանդութեան մը մէջ կը պատմուի, որ
հոն Թամարա կը սիրահարուի երիտասարդի
մը, զոր սակայն յաջորդ օրն արդէն կը
սպաննէ: Ուրիշ տարբերակի մը համաձայն

Թամարա Գորի բերդը շինելու միջոցին կը սպաննէ երիտասարդ մը, որ զինքը կը սիրէ:²⁸ Թամարա ալ կը շինէ քաղաքներ, կամուրջներ, դղեակներ եւ վանքեր: Աւելի հետաքրքրական է սվանական բանաստեղծութիւն մը,²⁹ ուր Թամարա կը նկարագրուի իբրեւ ձիու վրայ նստած ճամբորդ մը, որուն հանդիպողը կ'ըսէ թէ ո՛ր է քողդ, ո՛ր է կօշիկդ, ո՛ր զգեստներդ: Իշդար ալ Տամմուզ ազատելու համար սանդարամետ երթալու միջոցին ամէն նոր հանդիպած կայանին զգեստ մը պիտի հանէր, այնպէս որ սանդարամետի դիցու հւոյն առջեւ կ'ելլէ բոլորովին մերկ: Քողը մասնաւորապէս առանձին նշանակութիւն մ'ունի Իշդարի համար, որ շատ անգամ կը ներկայացուի քողարկուած վիճակի մէջ,³⁰ եւ իբրեւ այսպիսի ալ մեծ յարգանք կը վայելէր: Մանաւանդ թէ շատ տեղեր զինքը առանց քողի տեսնողը, կը մեռնէր ըստ

²⁸Khachanow, Պատմ. վրական մատենագրութեան (ուսւ.), էջ 61-63:

²⁹Sbornik materialow Kavkaskaja Tiflis, 10., 1. էջ 95-96. 35., 1, 185-186 եւն:

³⁰DAO 10. Die verschleierte Göttin v. Tell'Halaf (Dr. M. v. Oppenheim).

ժողովրդեան հաւատքին: Շատ հաւանական է թէ այս քողաւոր Իշդարն էր, զոր Տուշրատա հիւանդ Ամենովփիս Գ. ին դրկեց զինքը առողջացընելու համար:³¹ Թէ պատմական անձնաւորութիւն մը ժամանակի ընթացքին կրնայ դիցաբանականի մը հետ չփոթուիլ, կը տեսնուի նաեւ արաբական զրոյցէ մը, որուն մէջ Պալմիրական Զենոբիա Թագուհին յայտնապէս ոյնացուած է Իշդար-Շամիրամի հետ:³² Արս դեօք չէ՞ կարելի նոյնը ըսել նաեւ մեր Սաթենիկի մասին: Զեմ համարձակիր հաստատելու, սակայն կը միտիմ մակաբերելու դրդուած ինքնին իսկ անուան կազմութենէն եւ պատմութենէն:

Մէկ կողմ թողլով ուրիշ կարգ մը խընդիրներ, որոնք կրնան դեռ Շամիրամի կամ Իշդարի նկատմամբ յարուցուիլ, եւ որոնց մէկ մասին յետոյ պիտի անդրադառնամ, կ'անցնիմ հիմայ նկատելու Շամիրամ ըստ ազգային աղբիւրներու:

Այս աղբիւրներն առատ են եւ բազմապիսի.

³¹Kundtson, El-Amarnabriefe Nr. 6, Taf. 23.

³²Winckler, Himmels- und Weltenbild der Babylonier als Grundlage der Weltanschauung und Mythologie aller Völker. Leipzig 1903, էջ 47.

ամէնուն ալ միաձայն վկայութիւնն այն է թէ Շամիրամ իբրեւ առասպելական դէմք շատ գերազիւ դիրքի մը արժանացած է թէ՛ հայ մատենագրութեան եւ թէ՛ միանգամայն ժողովրդական առասպելներու մէջ: Դեռ մինչեւ վերջերս հայ շրթունքներ վկայ կը կոչէին Վասպուրականի հովիտներն ու հայ ծովուն գեղածիծաղ ափերն, եւ մատով իսկ կը ցուցնէին այն տեղերն ու գործքերը, որոնց Շամիրամէն ըլլալու աւանդութիւնը կարծես մօր կաթին հետ ծծած ըլլային, ա՛յնպէս վառ էին անոնք իրենց կենսունակ երեւակայութեան մէջ: Այս մատենագրօրէն վկայուած եւ ժողովրդագիտօրէն հաստատուած երեւոյթը իրողութիւն է եւ չէ կարելի ուրանալ: Խնդիրը սակայն էապէս կը փոխուի, երբ Շամիրամի հայ առասպելին ակնադբիւրն որոնելու ելլենք. քանի որ ազգային հայեացքներու վրայ պատուաստուած օտար տարր մըն է այն, պարզ է թէ քննադատի մը աչքերը երեւոյթին արտաքին կեղեւով չեն կրնար գոհանալ, պէ՛տք է բարձուին եւ զատուին

առասպելէն այն ամէն խաւերն, որոնք դարերու ընթացքին հայ մտքին կռանով դարբնուած եւ իսկականին հետ միացած են եւ այս կրնայ ըլլալ միայն ա՛յն ատեն, երբ մտադրութեամբ հետեւինք փոխառութեան, ինչպէս նաեւ հայ գետնի վրայ տեղի ունեցած զարգացման ընթացքին, մինչեւ որ բախտն ունենանք մատնանիչ ընելու ա՛յն ժամանակը, դէպքը կամ անձնաւորութիւնը, որ ասուրա-բաբելական Շամիրամին առաջին անգամ Հայաստան մտնելու պահուն կամուրջի դեր կատարած կամ առաջին հրաւերն կարդացած է: Այս փշուտ եւ դժուարին գործին ձեռնարկողն, իհարկէ բաւական բարդ հարցի մը առջեւ կը գտնուի եւ ա՛յս է պատճառն որ այսօր Շամիրամի աւանդութեան մասին երկու իրարու գրեթէ տրամաչափապէս հակառակ տեսութիւններու կը հանդիպինք. մին արմատապէս ժխտող նկարագրով, իսկ միւսը աւելի պահպանողական: Առաջնոյն գլխաւոր ներկայացուցիչն է Գր. Խալաթեանց, երկրորդինը Մ. Աբեղեան:

Խալաթեանցի համաձայն³³ Շամիրամի եւ Արայի առասպելը արուեստական է բոլորովին եւ յօրինուած է կարգ մը գրաւոր աղբիւրներու վրայէն: Այս աղբիւրներն են Ս. Գիրք, Դիողոր Սիկիւիացին, Կղեմէս Աղեքսանդրացին, Եզնիկ եւ Փաւստոս: Այս տեսութիւնը այսօր հինցած է եւ անընդունելի: Ցաւալի է, որ հանգուցեալ անուանի Ուսուցչապետը, որ ուրիշ կողմանէ ստուգի՛ւ անգին ծառայութիւն մատուցած է հայ պատմաքննութեան եւ բանասիրութեան, խնդրոյ նիւթ եղող գրքին մէջ սխալ սխալի վրայ բարդած եւ Խորենացոյ անձնական յերիւրանքներ համարած է Արայի զրոյցին հետ նաեւ Հայկայ եւ ուրիշ բազմաթիւ առասպելներ, որոնք՝ կասկած չկայ, որ ժողովրդական ծագում ունին եւ որոշ չափով ալ իրապէս ազգային զրոյցներ են եւ ոչ թէ այս կամ այն ազգէն փոխ առնուած ապրանքներ: Միւս կողմանէ սակայն Խալաթեանցի գործն ունի նաեւ իր գնահատելի կողմը. եթէ Խորենացոյ աղբիւրներու նկատմամբ ըրած իր համեմատութիւններուն շատերը

անյաջող պէտք է որ նկատենք, շատերն ալ զարմանալի պայծառութեամբ եւ ճշդութեամբ կ'արդարացնեն Հանգուցեալին կասկածները ցուցնելով Խորենացոյ պատմած շատ դէպքեր իրենց իսկական լուսով եւ գունով:

Սոյն գնահատականը ստիպուած է տալ Հանգուցեալին մինչեւ անգամ իր ամենամեծ հակառակորդը՝ Մ. Աբեղեան, որուն տեսութիւնը ըստ ինքեան շատ տարբերութիւն մը չունի Էմինի կարծիքէն:³⁴ Լստ Էմինի Խորենացին իր պատմութեան առաջին երկու գրքերը քաղած է ժողովրդական երգերէ եւ զրոյցներէ, ոչ թէ Մար Աբբասէն, որ գոյութիւն չունի ըստ իրեն, այլ Խորենացոյ կեղծիք է: Աբեղեան ալ անոնց ժողովրդական երգերէ եւ զրոյցներէ քաղուած ըլլալը կը հաստատէ, այն տարբերութեամբ, որ միանգամայն կը յայտարարէ թէ ուր որ Խորենացին գրաւոր աղբիւրի ակնարկութիւն կ'ընէ, հաւատալով է հոն իրեն. եւ որովհետեւ Խորենացոյ գլխաւոր աղբիւրն իր ըսածին

³³ Армянский Эпосъ, էջ 136-151:

³⁴ Մովսէս Խորենացին եւ Հայոց հին վէպերը. Թրգմ-Գր. Խալաթեանց. Թիֆլիս 1886:

Համաձայն Մար Աբաս է, Աբեղեան այս պարագային բնականաբար պիտի ընդունի անոր գոյութիւնը թէեւ մեզի անիմանալի պատճառներով անոր անձն բնորոշելէ խոյս կու տայ կամ այս մասին աւելի մանրամասնութեան չ'ուզեր իջնալ, «որովհետեւ հարկ կը լինէր շատ հեռուն երթալ եւ ձեռք առնել մի բազմակնճիռ խնդիր՝ Մար Աբասի եւ Անանունի խնդիրը»³⁵» Իմ կարծիքովս Աբեղեան «շատ հեռուն» բնաւ չէր երթար, այլ իր աշխատութեան հայող շատ հիմնական հարց մը շօշափած կ'ըլլար:

Իր աշխատութիւնը կարգացողը ստուգիւ սրտի գոհունակութիւն կը զգայ, երբ կը նկատէ անոր մէջ տիրող գաղափարն ու նպատակը: Աբեղեան շատ լաւ հասկըցած է, որ Խորենացւոյ մատենագրական արժէքն առաւելապէս անոր աւանդած պատմական եւ առասպելագիտական նիւթերէն կախում ունի, անոր համար գործիս մէջ իրեն միակ ձգտումն եղած է առասպելականը պատմականէն զանազանել ցուցնելու

³⁵Անդ, էջ 589:

Համար թէ Խորենացւոյ քով գտնուած Վէպք հնոյն Հայաստանի իրապէս ժողովրդական է եւ ոչ թէ իր կողմանէ չի նուած արուեստական կարկատանք մը: Այս տեսակէտով Աբեղեան շնորհաւորելի է իր ուշադրաւ համեմատութիւններուն եւ յաջողութիւններուն համար: Սակայն գիտութեան ո՞ր օրէնքները թոյլ կու տան Աբեղեանի բան մը Խորենացւոյ քով կա՛մ պատմական կա՛մ առասպելական, կա՛մ Մար Աբասէն եւ կամ ժողովրդական երգերէ եւ զրոյցներէ առնուած յայտարարել, ցորչափ տակաւին չէ լուծուած Խորենացւոյ արժանահաւատութեան եւ վստահելիութեան ամենակարեւոր հարցը: Իր միակ կռուանը պատմութեան քննարկն ինքնին եւ համեմատական օրինակներն են, որոնք սակայն շատ անբաւական են Աբեղեանի ծրագրած հսկայ գործը յաջողութեամբ գլուխ հանելու համար: Հետեւութիւնն ի՞նչ կ'ըլլայ. Աբեղեան միամտօրէն կը հաւատայ Խորենացւոյ ըսածներուն եւ տուած մեկնութիւններուն նաեւ ա՛յն ատեն եւ ա՛յն պարագաներուն,

երբ կասկածելով էր մանաւանդ անոնց ճշմարտութեան վրայ: Իր գիրքը լեցուն է այսպիսի անճշտութիւններով:

Խօսքս մասնաւորելով Շամիրամի վրայ՝ Աբեղեան Մար Աբասէն առնուած կը հռչակէ Խորենացւոյ Շամիրամի մահուան մասին պատմածները, իսկ ժողովրդական գրոյցներ Վանի հնութիւններուն եւ ջրմուղին աւանդութիւնները, Վանի «քաղաք Շամիրամայ» անունը եւ ուրիշ կարգ մը մանրամասնութիւններ:³⁶ Աբեղեան աւելի յառաջ կ'երթայ. ժողովրդական գրոյցներու հիման վրայ հաստատուած պատմական «յիշողութիւն» են եղեր մինչեւ անգամ Արծրունիներու ասորեստանեան թագաւորական տնէ ըլլալը, ինչպէս նաեւ Սասունցիներուն ասորական! ծագում ունենալը: Ասոնք կը հաստատուին առանց փոքրիկ կասկածի եւ առանց փաստացի կերպով համոզելի ընելու: Աբեղեան եթէ քիչ մը աւելի նուազ հաւատար Խորենացւոյ՝ հոս նաեւ թովմաս Արծրունւոյ արժանահաւատութեան,

³⁶Անդ, էջ 512-520:

այն ատեն իր գրքին սրժէքն անհամեմատ աւելի կը բարձրանար եւ ինքը պէտքն անգամ պիտի չզգար բուռն եւ խիստ լեզուի՝ ցրելու համար Խալաթեանցի տեսութիւնները, որոնց մեծ մասին անճիշտ ըլլալուն՝ ե՛ս ալ իմ համեստ չափովս իրեն համամիտ եմ: Ես ալ կ'ընդունիմ, որ Շամիրամի առասպելը Հայաստանի հարաւային նահանգներու մէջ բնակող տեղացի Ասորիներուն ազդեցութեամբ թերեւս մուտ գտած ըլլայ մեր մէջ եւ կրնայ ըլլալ, որ մէկ երկու տեղերու հետ ալ կապուած ըլլայ անոր յիշատակը:³⁷ Սակայն ամէն պարագայի մէջ Շամիրամի առասպելը իր ներկայ կերպարանքն ստացած է գրաւոր աղբիւրներու կողմանէ՝ գլխաւորաբար Անանունէն եւ Խորենացիէն՝ ազդուած Եւսեբէոսէն, Ափրիկանոսէն եւ ուրիշ մատենագիրներէ, որոնք նոյնպէս իրենց կարգին Հերոդոտոսէն, Դիոդոր Սիկիլիացիէն եւ Կտեսիասէն: Ինչպէս վերը տեսանք, Դիոդոր Սիկիլիացին մինչեւ իսկ

³⁷Այս մասին իմ վերապահութիւններս տես «Հանդ Ամս.» 1922, էջ 234:

Շամիրամի ամուսնոյն Նինոսի Հայաստան ըրած արշաւանք մըն ալ կը յիշէ,³⁸ որ հաւանօրէն հեռաւոր արձագանգն ըլլալու է այն մեծամէծ արշաւանքներուն, որոնք զարմանալի զուգադիպութեամբ տեղի ունեցած են պատմական Շամիրամի ատենները, այսինքն Ասուրնասիրբաղի, բայց մանաւանդ անոր յաջորդ Սաղմանասարի կողմանէ, որ Շամիրամի ամուսնոյն հայրն էր: Արշաւանքներուն առաջին շրջանին Հայաստանի վրայ կ'իշխէր ոչ թէ Բարդանէս, ինչպէս Դիոգոր կ'աւանդէ, այլ Արամիս, Ուրարտացիներու թագաւորը, որ իր ճարտար քաղաքականութեամբը նոյն ատենուան Հայաստանի բոլոր արքայիկները իրարու հետ միացընելով՝ մեծ դաշնակցութիւն մը կազմեց Ասորեստանցիներու դէմ: Ինքը պարտուելով՝ յաջողութեան դաբնին մնաց իր յաջորդներուն, որոնք Ուրարտական պետութիւնը կամաց կամաց պատկառելի բարձրութեան մը հասցուցին եւ այն՝ Ասորեստանցիներու վնասով:

³⁸Անդ, Diod. 2., 1:

Կ'անցնիմ հոս համառօտիւ շօշափելու Շամիրամի մասին եղած հայ ժողովրդական նորագոյն աւանդութիւնները, որոնք սակայն իրենց ծագումով շատ հին կ'երեւան եւ ըստ մասին նաեւ անկախ Խորենացիէն: Ասոնց մէջէն առաջին տեղը կը գրաւէ «սուրբ թոնիրի» առասպելը,³⁹ զոր յիշած է նաեւ Աբեղեան,⁴⁰ իբր զօրաւ որ ապացոյց ի նպաստ Շամիրամի հայ առասպելին գոյութեան: Այս թոնիր ըսուածը Լեզք գիւղին մօտերը կը գտնուի եւ ջրհորի նման աղբիւր մըն է, որուն մէջ ձկան կերպարանքով կին մը կայ եղեր եւ ըստ ժողովրդեան հաւատքին որո՛ւն որ երեւնայ, անոր բաղձացածը կը կատարուի:⁴¹ Խալաթեանց անգամ կը ճանչնայ առասպելիս կարեւորութիւնը, երբ կ'ըսէ թերեւս Ասորիքէն մուտ գտած ըլլայ այն Հայաստան իբր հնութենէ մնացած բեկոր մը Իշդար-Շամիրամի առասպելին:⁴² Ասոր

³⁹Սրուանձտեանց. Գրոց բրոց, էջ 53-45:

⁴⁰Անդ, էջ 538-539:

⁴¹Այս մասին տե՛ս նաեւ իմ «Կրօնի ծագումը եւ դիցաբանութիւն», էջ 234-235:

⁴²Արմ. Эпосъ, էջ 150:

նշանակութիւնը անո՛վ աւելի կ'առաւելու,
որ բոլորովին ինքնուրոյն ժողովրդական
զրոյց մըն է եւ որչափ ինծի ծանօթ է մեր հին
մատենագիրներէն եւ ոչ մէկէն կը յիշուի:
Ասոր մէկ տարբերակն ալ Նաւասարդեանց⁴³
հրատարակած է իր հաւաքածոյին մէջ, ուր
զարմանալի կերպով ո՛չ Լեզքի եւ ոչ ալ
ուրիշ տեղւոյ նկատմամբ ակնարկութիւն
կայ. պատմուածքն ալ քիչ մը կը տարբերի
Սրուանձտեանցի տարբերակէն: Այսպէս ձկան
փոխուող երէցկիւնը» երբ նստած թոնրի
շուրթն հաց կը թխէ, աղքատ մը կու գայ
հաց կ'ուզէ, կու տայ կերակուր կ'ուզէ, կու
տայ. գինի կ'ուզէ, կու տայ. (Գրոց բրոց 53).
մինչդեռ ըստ Նաւասարդեանցի երէցկիւնը հաց
կու տայ, աղքատը չառնուր այլ «պաչ կ'ուզէ:»
Նոյնպէս ըստ Սրուանձտեանցի համբոյրին
վրայ կը հասնի երէցը եւ կիւնը՝ վախէն ինք
զինք թոնիր կը նետէ: Նաւասարդեանի քով
երէցը եղելութիւնը կնոջ պատմելէն կ'իմանայ
եւ կիւնը՝ երէցին հրամանին վրայ թոնիր կը
նետէ ինք զինք:

⁴³ Հայ ժողովրդական հեքեաթներ, է, Թիֆլիս 1891, էջ 39-41:

Լեզքի մասին միայն Թովմաս Արծրունւոյ
քով շատ հետաքրքրական հատուած մը կայ,
որ դժբախտաբար խանգարուած է եւ թէեւ Ք.
Պատկանեան եւ Արեղեան զայն վերակազմելու
փորձեր կ'ընեն, բայց հաւանօրէն տակաւին
նախնականը չէ մեզի ընծայուածը: Ամէն
պարագայի մէջ խնդիրը Արայի յարութիւն
առնլու վրայ է եւ Արեղեան իրաւունք ունի
ասոր եւ թոնրի առասպելին մէջ որոշ աղերս
մը նշմարելու: Ահա խնդրոյ նիւթ եղող
հատուածը... եւ դաշիկ արարեալ յայնկոյս
քան զՎանդոսպ ի տեղւոյն արձանաշար
քարակարկառ գոգաձեւ միջոցի երկուց
բլրակաց, որ հայի յերիվարաց արկման
դաշտն, ի վերայ Լեզւոյ գեաւղջն, որ զօրացն
գեղեցիկ առասպելաբանեն սպիանած վերայն
սպանելոցն ի մանկանցն Շամիրամայ:⁴⁴»
Պատկանեան (անդ) եւ Ն. Բիւզանդացի
«որ զօրացն գեղեցիկ» կ'ընթեռնուն «ուր
զԱրայն գեղեցիկ.» Իսկ «սպիանած վերայն
սպանելոցն» Արեղեան կը սրբագրէ «սպիանալ

⁴⁴ Թ. Արծրունի, Պետերբուրգ 1887, էջ 215:

վիրացն սպանելոյն.⁴⁵» որով կը ստանանք. «ուր զԱրայն գեղեցիկ առասպելաբանեն սպիանալ վիրացն սպանելոյն ի մանկանցն Շամիրամայ:» Ինչպէս կը տեսնուի նաեւ այս սրբագրութեամբ նախադասութիւնը կաղ եւ մուր կը մնայ տակաւին:

Ինչպէս Թովմաս Արծրունին, նոյնպէս Սրուանձտեանց, Հ. Ն. Սարգիսեան⁴⁶ եւ առ հասարակ Վանի այժմեան հայութիւնը Լեզք անունը լիզել բայէն յառաջ կը բերեն եւ անո՛վ Արայի նոյն տեղւոյն հետ կապուած ըլլալը կը մեկնեն: Որչափ կ'երեւայ Արեղեան ալ այս մեկնութեան կը միտի, որ սակայն ըստ ինքեան ծնունդ է աւելի ժողովրդական ըսուած լեզուագիտութեան, որուն առանձնայատուկ ձգտումներէն մէկն ալ բառերու արտաքին նմանութենէն շուտով իրեն ակնկալած եզրակացութիւններու մղուիլն է: Ի հարկէ ուրի՛շ է անուանս մեկնութիւնը եւ ուրի՛շ տեղւոյն հետ կապուած ժողովրդական աւանդութիւնները. միոյն կասկածելի ըլլալէն

տակաւին միւսներուն երեւակայական ըլլալը չի հետեւիր: Հետեւաբար Խալաթեանց հոս ալ իր ծայրայեղ սկեպտականութեան կը հետեւի, երբ կը յայտարարէ թէ Արայի (ըստ իրեն Խորենացւոյ կողմանէ յերկրուած) աւանդութիւնը Թովմաս Արծրունին է առաջին անգամ Լեզքի հետ աղերսի մէջ դնողը: Բերնէ բերան չըջող առասպելները՝ անգամ մը, որ պատմական գոյն կը ստանան, իրենց բնական ընթացքովը միշտ որոշ տեղւոյ մը կը կապուին. եւ ասոր համար բաւական է երբեմն նաեւ պարզ պարագայ մը կամ պատշաճութիւն մը եւ կամ արտաքին որ եւ է նմանութիւն: Ասիկա հայ առասպելագիտութեան մէջ կարծուածին չափ ալ արտասովոր երեւոյթ մը չէ եւ ոչ ալ միայն հայ երկնքին տակ աճող բոյս մը: Անշուշտ անդրադարձող, Խորհող եւ մատենագրող միտքն ալ շատ անգամ իր որոշ դերն ունի այսպիսի ստեղծագործութիւններու մէջ եւ այս տեսակէտով թերեւս կարելի ըլլար Թովմաս Արծրունւոյ վրայ կասկածիլ, սակայն ցորչափ փաստեր կը պակսին, պարզ է թէ իրաւունք չունինք լոկ մակաբերութիւններու

⁴⁵Անդ, էջ 530:

⁴⁶Տեղագրութիւնք, էջ 264-265:

վրայ յեցած մատենագրի մը անունն արատաւորելու:

Լեզքի զրոյցէն զատ կայ նաեւ Արտամետի զրոյց մը, որ իմ կարծիքովս իր բոլորովին ինքնուրոյն տեսագծերովն ու բովանդակութեամբ մեծ նշանակութիւն ունի Շամիրամի առասպելին վերակազմութեան համար: Զրոյցը հրատարակած է առաջին անգամ Հ. Ն. Սարգիսեան,⁴⁷ որ յայտարարելէն վերջը թէ իր պատմելիքը Խորենացոյ «Ուլունք Շամիրամայ ի ծով» խօսքին ժողովրդական բացատրութիւնն է, այսպէս կը շարունակէ: Կ'ըսուի թէ Շամիրամ թագուհին անգամ մը Վասպուրականի մէջ շրջագայած ժամանակ կը տեսնէ, որ մանուկներ ուլուններ գտած՝ կը զննեն զանոնք: Շամիրամ ուլուններուն պատուականութիւնը ճանչնալով կ'առնու պատանիներուն ձեռքէն եւ կը սկսի անոնցմով կախարդութիւն ընել եւ երկիրը ապականել ձգելով իրեն բոլոր երիտասարդները իր ցանկութիւնը յագեցընելու համար: Իրեն խորհրդական եղող

⁴⁷Տեղագրութիւնք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, Վենետիկ 1864:

ծեր մը՝ երկիրը այս անտանելի կացութենէն ազատելու նպատակաւ կը գողնայ օր մը ուլունները եւ կը փախչի, որուն վրայ Շամիրամ սաստիկ բարկացած՝ չուտով պարսատիկի ձեւ կու տայ իր երկայն ու թաւ մազերուն եւ ահագին ապառաժ մը անոնց մէջ դրած այնպիսի սաստկութեամբ ծերին ետեւէն կը նետէ, որ մազերն իրմէ կը բաժնուին եւ ապառաժն ալ Արտամետի քով փոսի մը մէջ կ'իյնայ, զոր մինչեւ այսօր մատով իսկ կը ցուցընէ տեղւոյն ժողովուրդը: Իսկ ծերը գողցած ուլունները կը տանի կը նետէ Վանայ ծովը եւ այսպէս կ'ազատէ երկիրը Շամիրամի չարութիւններէն:

Զրոյցիս՝ գէթ էական կէտերուն մէջ ժողովրդական աղբիւրէ ըլլալուն կը վկայէ նաեւ ուրիշ տարբերակ մը հրատարակուած Բիւզանդիոնի մէջ:⁴⁸ Զրոյցը Շամիրամի տեղ ունի Շահմարան եւ որչափ կ'երեւայ երկու իրարմէ տարբեր մասերէ կը բաղկանայ: Վասն զի առա. ջին մասին մէջ զքոյցի նիւթ եղողը վիշապ մըն է, որ անգամ մը Աժդահար եւ

⁴⁸Բիւզանդիոն 1900, Թիւ 999 եւ 1000:

անգամ մըն ալ ՀաՏ-Մարամ կ'անուանուի: Արդ յայտնի է թէ մար պարսկերէն օձ կը նշանակէ, հետեւաբար Շահմարան այս պարագային ըստ ժողովրդեան ըմբռնման պիտի նշանակէր օձերու պետ = վիշապ օձ. միեւնոյն իմաստն ունի նաեւ Աժդահար (պարսկ. աժդահա): Ակներեւ է ուրեմն հոս պարսկական ազդեցութիւնը: Զրոյցը շարունակելով կ'ըսէ թէ վիշապը զարհուրելի վնաս կը հասցընէր գիւղացիներուն եւ առջեւ եկածը կը կլլէր, այնպէս որ քիչ ատենէն գիւղը կ'ամայանայ, բայց ինքն ալ քաջակորով մարդէ մը կը սպաննուի եւ կ'այրի:

Ասկէ վերջը զրոյցը նոր ձեւաւորում մը կը ստանայ. եւ մեզի համար հետաքրքրականն ալ այս վերջին մասն է: Պառաւ կին մը աղջիկ մ'ունի եղբր, որ իրեն պէս մոգութեամբ կը պարապէր եւ քիչ մը պակասաւոր ըլլալուն ոչ ոք զինքը կ'նութեան կ'առնու եղբր: Օր մը աղջիկը դաշտ կ'երթայ բանձար քաղելու համար: Երկայն ատեն կը փնտռէ նաեւ ճնարօտի արմատը, որ հրաշագործ յատկութիւններ ունի եղբր. վերջապէս կը

գտնէ, բայց հանելու ժամանակ ամենամեծ դժուարութեան կը բախի ճնարօտի փոքրիկ արմատները հողի մէջ թաղուած ոսկրի մը վրայ փաթուելուն պատճառաւ: Բարկութենէն ոսկրը կը փշրէ, եւ ի՞նչ տեսնէ. ոսկրին ամէն մէկ փշրանքէն բոցավառ կայծեր կ'ելլեն եւ աղջիկը հիացմունքէն կը թմրի եւ կը ննջէ. ննջուկի մէջ վիթխարի վիշապն իրեն կ'երեւայ, որուն գլխուն վրայ լուսեղէն ակը տակաւին կը փողփողէր: Կ'արթննայ եւ հոն Շահմարանի ոսկրներուն հետ կը գտնէ նաեւ անոր անգին քարը, զոր մաքրելու համար շփելու ժամանակ յանկարծ խաբշիկ մը երեւնալով կ'ըսէ իրեն. խնդրէ՛ ինչ որ կ'ուզես եւ կը կատարուի: Կ'ուզեմ որ կ'ըսէ այն ատեն աղջիկը, այստեղ շուտով գեղեցիկ տուն մը կանգնուի, որպէս զի մօրս հետ հոն փոխադրուիմ: Նոյն օրն արդէն վիշապին սպանման տեղւոյն վրայ չքեղ պալատ մը կը բարձրանայ, զոր յաջորդ օրը գիւղացիներն տեսնելով բոլորն ալ իրար կ'անցնին եւ ոմանք կը վախնան: Իսկ պառաւը ուրախութենէն աղջկան անունը Շահմարան կը դնէ եւ չորս կողմ սուրհանդակներ կ'առաքէ

աւետելու համար թէ լուսեղէն անգին քարը գտնուած է եւ թէ ինքը անով ամէն ուզածն կրնայ կատարել:

Այն ատենները Արտամետի մէջ պատանեակ մը կար, որ գիւղին մեծին որդին էր եւ շատ ալ գեղեցիկ: Շահմարան ասիկա լսելով խաբշիկին ձեռքով պատանեակը իրեն կը բերէ եւ կը ստիպէ որ իրեն հետ ամուսնանայ: Պատանեակը կը ստիպուի, բայց առանց սրտանց յօժարելու, անոր համար ալ գիշեր մը յանկարծ կը փախչի եւ աներեւոյթ կ'ըլլայ: Շահմարան սաստիկ զայրուիլէն՝ Նեմրուծ լերան գագաթը կ'ելլէ եւ ծամերը պարսատիկ շինելով անկից Արտամետի վրայ ահագին քար մը կը նետէ զոր մինչեւ այսօր ալ կը ցուցնեն: Հրատարակիչը կը յաւելու թէ Շահմարան կամ Շահմիրամ Արտամետցի գեղեցիկ պատանեակին սիրոյն համար Վան քաղաքը կը շինէ եւ զայն մեծամեծ շէնքերով եւ պալատներով կը զարդարէ եւ ամէն բանի մէջ յաջողութիւն կ'ունենայ լուսեղէն անգին քարին զօրութեամբ: Սակայն օր մը Վանի ջրմուղը շինելու ժամանակ անգին քարը

ձեռքէն կ'իյնայ առուն, որուն վրայ ինքն ալ կը մեռնի: Բաւական ժամանակ յետոյ թէեւ քարը դարձեալ կը գտնուի Ոստան գիւղին պատանիներէն, բայց կրօնի պաշտօնեայ մը զայն անոնց ձեռքէն առնլով կը նետէ Վանի ծովը, որպէս զի այլ եւս աղամորդիներու ձեռքը չիյնայ:

Ջրոյցիս մէջ տիրող երկու գաղափարներ կան, որոնք երկուքն ալ առասպելագիտական երկու աշխարհներ կը ներկայացնեն. մին օձին ինչ ինչ առանձնայատուկ երեւոյթներէ առնուած ըլլալուն համար՝ բնապատմական կ'ըսուի սովորաբար, իսկ միւսը բառին բուն իմաստով առասպելական-գիցաբանական: Օձին առասպելակազմիկ նկարագիրը հանրածանօթ երեւոյթ մըն է եւ չկայ կարծեմ ազգ մը, որուն աշխարհայեացքին մէջ իրեն պատշաճ տեղն զրաւած չըլլայ: Հնուի մէջ մինչեւ անգամ պաշտուած է իբր աստուածութիւն եւ այսօր իսկ պաշտամունքի առարկայ է տակաւին բնազգերու քով: Եգիպտոսի Նեգրոպոլիս քաղքին դիցուհին օձի աստուածութիւն մըն

էր եւ օձի կերպարանքով կը ներկայացուէր.⁴⁹ Նոյնպէս Էսկուլապի Եպիտաւրեան մեհեանին մէջ կենդանի օձեր կը պահուէին եւ կը պաշտուէին:⁵⁰ Այսօր ամբողջ Ափրիկէ տարածուած է օձի պաշտօնը: Ամերիկայի մէջ մասնաւորապէս Բրազիլիա նշանաւոր է այս տեսակէտով. հոն սեւամորթներու քով օր. համար մեծ յարգութեան մէջ է վիշապ օձը, զոր Դանգ-բէ կ'անուանեն. մեհեանին մէջ ձագ մըն ալ կը սնուցուի, որուն միայն քուրմը կրնայ մերձենալ: Երբ տօնը կու գայ, քուրմը զայն տեղէն դուրս բերելով հրապարակային պաշտամունքի կը հանէ:⁵¹

Թէ օձի պաշտօնը ի՛նչ շարժառիթներէ սկիզբ առած է եւ ի՛նչ է առ հասարակ անոր գաղտնիքը, հարց մըն է ի հարկէ, որ առաջիկայ նիւթին չի վերաբերիր: Կը բաղձայի միայն դիտել, որ օձը իրեն զազրադէմ եւ ահազնատեսիլ կերպարանքովն աւելի վախ ազդած է մարդկութեան, անոր համար ալ աւելի

չար եւ դիւային տեսագծերով երեւան կու գայ դիցաբանութեան մէջ: Այսպիսի է նաեւ հոս մեր զրոյցին մէջ, այն տարբերութեամբ որ հոս զրոյցը տակաւին բնապատմական գետինը թողուցած չէ: Վասն զի օձերու մարդ կլլելը իրողութիւն է, ինչպէս նաեւ իրողութիւն է թէ որոշ կարգի օձեր կան, որոնք փայլուն առարկաներէ կը ձգուին եւ զանոնք երբեմն նաեւ իրենց հետ կը պտտցընեն: Ահա ասկի՛ց ծագած է վիշապ օձին քով եղած լուսեղէն անգին քարին առասպելը, որ նոյնպէս միայն Հայոց յատուկ երեւոյթ մը չէ. ուրիշ ազգեր ալ կը հաւատան անոր գոյութեան, անոր զարմանալի յատկութիւններուն եւ հրաշագործութիւններուն: Ինչպէս կը տեսնուի, զրոյցին այս մասն իր մէջ արդէն ամբողջութիւն է, հետեւաբար զրոյցն արուեստական ոստում մը կ'ընէ, երբ պառաւ վհուկին իր աղջկան ունունը Շահմարան դնել կու տայ եւ անով բոլորովին նոր զրոյց մը կը սկսի, որ հաւանօրէն ուրիշ բան չէ, բայց եթէ Շամիրամի առասպելին ժողովրդական մէկ բեկորը: Որչափ կ'երեւայ

⁴⁹Maspéro, Etudes de Mythologie et Archéologie égyptienne 2., էջ 412.

⁵⁰Baudissin, Adonis, էջ 330:

⁵¹«Anthropos» 1908, էջ 891:

այս երկու տարանջատ նիւթերուն իրարու հետ միացման առաջին զարկը տուած է Շահմարան անունը (= օձերու պէտ ըստ ժողովրդական ըմբռնման) քանի որ Շամիրամ ալ ժողովրդեան կողմանէ Շահմարան կամ Շահմիրան, շատ ցանցառ նաեւ Շահմիրամ կ'անուանուի:⁵² Ասկից դիւրաւ կրնար հետեւիլ նաեւ երկրորդը՝ այսինքն պատուական քարին տեսագիծը, որ անշուշտ Շամիրամի առասպելին մէջ ալ կը յիշատակուէր: Ըստ Խորենացւոյ եւ Սարգիսեանի հրատարակածին Շամիրամի ունեցածը ուլուններ են, բայց այս տարբերութիւնը համեմատաբար աննշանակ է, կարեւորն այն է որ երեք տարբերակներն ալ Շամիրամի պատուական բանով մը մոգութիւն ընել կու տան: Նմանապէս մեծ շեղում չէ, երբ զրոյցս Շամիրամէ մոլորուող միակ պատանեակ մը կը ճանչնայ, մինչդեռ ըստ Սարգիսեանի զոհերը շատ են: Բոլորովին ինքնուրոյն տեսագծերով է զրոյցս բուն ասկէ վերջը, այսինքն՝ պատանեակը, զոր կը սիրէ

⁵²Կարելի է թէ հակառակը տեղի ունեցած ըլլայ. այսինքն Շամիրամի ժողովրդական Շահմարան անունն պատճառաւ օձի բնապատմական առասպելը միացած ըլլայ Շամիրամի զրոյցին հետ:

Շահմարան, ոչ միայն շատ գեղեցիկ է, այլ եւ չուզելով իրեն հետ ամուսնանալ, գիշերանց կը փախչի, որուն կրայ Շահմարան սաստիկ զայրացած Նեմրուծ լեռը կ'ելլէ եւ իր ոխն առնլու համար ահագին ժայռ մը իր ծամերով Արտամետի վրայ կը նետէ: Ցաւալի է, որ պատանւոյն վախճանին նկատմամբ խօսք չ'ըլլար զրոյցին մէջ, որով դժուարին կ'ըլլայ պատանւոյն առասպելին մէջ Արայի երբեմնի պատկերը նշմարել, թէեւ՝ ճիշտ ըսելու համար ժխտելու ուրիշ ծանր պատճառ մըն ալ չկայ: Ասկից կը տեսնուի թէ ո՛րչափ կարեւոր է զրոյցս մեր նիւթին համար:

Վան քաղքին շինութիւնը շատ արուեստական կերպով կապուած է զրոյցիս հետ եւ՝ եթէ չեմ սխալիր, հոս գրական աղբիւրներու ազդեցութիւն կայ: Ջարմանալի է, որ ուլուններու կամ հրաշագործ կախարդական առարկային կորսուելու մասին բոլոր տարբերակներն ալ իրարու չեն միաբանիր: Խորենացւոյ համաձայն Շամիրամ Զրադաշտէն յաղթուելով ճարահատ Հայաստան կը փախչի, ուր Նինուասէն

կը սպաննուի բայց մեռնելէն յառաջ՝ իր կախարդութեան ուլունքները ծով կը նետէ, ուսկից է իբր թէ «Ուլունք Շամիրամայ ի ծով» խօսքը: Սարգիսեանի քով ծերունի մըն է ուլուններն փախցընողն ու ծով նետողը՝ երկիրը Շամիրամի անօրէնութիւններէն ազատելու համար, իսկ զրոյցիս մէջ խնդիրը այնպէս մը կը ներկայացուի, որպէս թէ Շամիրամի ձեռքէն իրմէ չինուած ջրմուղին մէջ կ'իյնայ պատուական քարը, զոր տղաք յետոյ կը գտնեն եւ կրօնի պաշտօնեայ մը⁵³ զայն պատանիներուն ձեռքէն առնլով ծով կը նետէ, որպէս զի աղամորդիներու ձեռքը չիյնայ. ուսկից յայտ է թէ զրոյցը Շամիրամ բարի նկարագրով գերբնական էակ մը կը նկատէ:

Որչափ որ ալ այս տարբերութիւնները բաւական զգալի են, այսու հանդերձ հոս ալ հասարակաց գետին մը կայ, որ մեր առանձին ուշադրութեան արժանի է ոչ միայն Շամիրամի ժողովրդական զրոյցին վաւերականութեան

⁵³ Բացատրութիւնս հաւանօրէն հրատարակչին կողմանէ է: Ըլլալու է երեց կամ ծերունի:

տեսակէտով, այլ եւ հասկընալու համար թէ ինչպէս սովոր է գրել Խորենացին, երբ ժողովրդական առասպել մը պատմականի կը վերածէ: Կասկած չունիմ, որ զրոյցին ծերունին կամ եթէ կ'ուզուի երէցը ծանօթ էր Խորենացւոյ եւ եթէ Խորենացին անոր տեղ մեզի Ջրաղաշտ մոգը կ'աւանդէ, պատճառն այն է, որ դարձեալ միտքը պղտորած է օտար աղբիւրներէ, այսինքն աւելի Եւսեբիոսէն, ուր կ'աւանդուի թէ Շամիրամ Ջրաղաշտի հետ կռիւներ ունեցած է: Ի հարկէ ասոնց քով ռազմաղաշտի նկատմամբ Հայաստանի խօսք անգամ չկայ, բայց Խորենացին առանց ամենափոքրիկ մտահոգութեան կռիւը կը փոխադրէ Հայաստան, ուր մեռած է Շամիրամ ըստ հայ զրոյցին եւ ուր այնչափ զարմանալիքներ կը պատմուէին անոր մասին իր ժամանակները: Ասով անգամ մըն ալ հաստատուի, ինչ որ արդէն քանի մը անգամ շեշտեցինք, այսինքն Խորենացին թէեւ մէկ կողմանէ կը հաւատայ միամտօրէն հայ զրոյցներու աւանդածին, սակայն միւս կողմանէ ալ կ'այլափոխէ եւ կը խաթարէ

զանոնք իր անձնական մեկնութիւններով եւ օտար տառներ մուծանելով: — Դարձեալ Խորենացւոյ ըսածին նայելով «Ուլունք Շամիրամայ ի ծով» Շամիրամ ինքն անձամբ ըսած կ'ըլլայ ուլունները ծով նետած ժամանակ, մինչդեռ որչափ կ'երեւայ զայն նկատելու է աւելի իբր ժողովրդական արձագանք ուլունները ծով նետելու զրոյցին: Մտադիր կ'ընեմ, որ ձեռագիրներու խումբ մը «Ուլունք Շամիրամայ ի ծով»ի տեղ ունին «Ուլունք ի ծով Շամիրամայ:⁵⁴» Այս վերջին պարագային «Շամիրամայ» տրական հոլով է եւ ամբողջին իմաստն է «Ուլունք ծովը Շամիրամին, այսինքն ծովը ուլուններ նետենք Շամիրամին. ասով լիովին կ'արդարանայ իմ ուրիշ առթիւ տուած մեկնութիւնս,⁵⁵ որ առանց պատմական փաստի չէ եւ հաւանօրէն զրոյցին ամենանախնական ձեւը մեզի կը ներկայացընէ:

Քանի որ Շամիրամի առասպելը մեր ազգային մշակոյթին համար օտար տարր

⁵⁴Պատմութիւն Խորենացւոյ, Տիգրիս 1913, էջ 56:

⁵⁵Կրօնի ծագումը եւ Դիցաբանութիւն, էջ 234:

մըն է, խնդիր է այժմ թէ ի՛նչ էր իր նախորդ դիցուհւոյն անունը: Այս հարցը մեր դիցաբանութեան համար շատ աւելի կարեւորութիւն ունի քան ինքնին իսկ Շամիրամի առասպելը, որուն ազդեցութիւնն՝ ինչպէս վերը արդէն դիտեցի եւ մեզի տրամադրելի ժողովրդական աղբիւրներէն ալ կը տեսնուի, տեղական եղած է աւելի եւ իբրեւ հայ ժողովրդական առասպել տեղական ալ մնացած է: Հայ Արային նախնական սիրահարը հայ դիցուհի մըն էր, ասոր կասկած չկայ: Դժուարութիւնն այժմ անոր ինքնութիւնն որոշելու մէջն է, վասն զի դժբախտաբար որոշ բան մը չեն հաղորդեր այս մասին ո՛չ ազգային եւ ո՛չ ալ օտար աղբիւրները: Սակայն եւ այնպէս կ'ուզեմ շօշափել այստեղ այս շատ հետաքրքրական հարցը, ոչ այնչափ ճշմարտութեան հեռապատկերէն մղուած՝ որ մեզի համար տակաւին մշուշապատ պիտի մնայ, որչափ այն նկատումով, որ ճշմարտութեան հեռուէն մօտենալն ալ դրական արդիւնք մըն է, որ՝ ո՛վ գիտէ թերեւս ապագային անակնկալ

հետեւութիւններու աղբիւր ալ ըլլայ: Այս տեսակէտով ամենապարզ ճամբան է հայ դիցուհիները թուուցիկ ակնարկով մը աչքէ անցընել, ի հարկէ մտադիր ըլլալով աւելի այն տեսագծերուն եւ երեւոյթներուն, որոնք զմեզ մեր նպատակին հասնելու կ'օգնեն:

Հայ Պանթէոնին մէջ միայն երեք դիցուհիներ կան. այսինքն՝ Նանէ, Անահիտ եւ Աստղիկ, որոնք երեքն ալ զգայական սիրոյ աստուածներ են. առաջինն ու վերջինը իրենց բնութեամբ եւ ծագումով, իսկ միջինը՝ ըլլալով նախնաբար պարսկական ջրոյ աստուածութիւն մը՝ սիրոյ նկարագիրը ստացած է աւելի Պարսկաստանէ դուրս Հայաստանի եւ յառաջակողմեան Ասիոյ ուրիշ երկիրներու մէջ: — Նանէի մասին հայ միակ վստահելի աղբիւրը Ագաթանգեղոս է. այն ալ մէկ տեղ միայն կը յիշատակէ դիցուհիս իբր դուստր Արամազդայ եւ կը պաշտուէր Թիւն աւանին մէջ:⁵⁶ Մակաբայեցոց Բ. Գրքին մէջ ալ կը հանդիպինք անուանս, որ դժբախտաբար հայերէնի մէջ աղաւաղուած ձեւով աւանդուած

⁵⁶Ագաթանգեղոս, էջ 410:

է. Ա, 13. «եւ անդէն անկան կործանեցան շուրջ զԱնանեայ տաճարաւն, ի խորհուրդ յիմարութեան խորհեցան նոքա զՆեեմեայ տաճարաւն:» «Նեեմեայ» գրչագրական սխալ է, ինչպէս շատ լաւ կը դիտէ Դոկտ. Կոզեան,⁵⁷ իսկ «Անանեայ» յուն. բնագրէն ըլլալու է, վասն զի յուն. 19, 55 եւ 93 ձեռագիրներն ալ «της Αναναίας» կը կարդան: Ագաթանգեղոսի յունարէնը Նանէի փոխարէն Աթենաս ունի, ուսկից Հոֆման⁵⁸ եւ անկից Գելցեր մոլորած հայկական Նանէն պատերազմական դիցուհի կը համարին: «Sie scheint demnach, կ'ըսէ Գելցեր, in Armenien im Gegensatz zu Anahit, der mütterlichen Gottheit, mehr den jungfräulich herben Charakter der Kriegsgöttin gehabt zu haben.⁵⁹»

Սակայն այս եզրակացութիւնը անհիմն է, վասն զի հայկական պատերազմի աստուածը Վահագն էր, իսկ իգական աստուածներու մէջ խնդիր կրնայ ըլլալ աւելի Անահատայ

⁵⁷Մակաբայեցոց Բ. Գրքին հայերէն թարգմանութիւնը, Հանդ. Ամս. 1922, էջ 347:

⁵⁸Auszüge aus syrischen Akten persischer Märtyrer, Leipzig, էջ 134:

⁵⁹Zur armenischen Götterlehre, էջ 124:

մասին, որուն հայ թագաւորները սովոր էին պատերազմէն յառաջ ու վերջը զոհ մատուցանել եւ զոր նաեւ մայր եւ պաշտպան Հայաստանի կ'անուանէին. մինչդեռ Նանէի նկատմամբ նման յիշատակութիւններու չենք հանդիպիր: Իրեն ծագումն իսկ ո՛ր եւ է ներքին պատճառ մը չ'ընձեռեր իր Աթենասայ հետ նոյնացման: Ըստ որում Նանէ սումերա-բաբելական աստուածութիւն մըն էր եւ կը համապատասխանէ աւելի բաբելական Միլիթա եւ սեմական Բիլիտ կամ Բաալտիս դիցուհւոյն եւ կը նկարուէր սովորաբար մերկ, տղայ մըն ալ ձեռքը կուրծքին սեղմած: Ուրեմն Նանէ բեղմնաւորութեան եւ զգայական սիրոյ դիցուհին էր, պաշտօնով անբարոյական եւ նկարագրով զուրկ արութեան եւ պատերազմի ո՛ր եւ է գծերէ: Պաշտօնատեղին էր Ուրուգ նշանաւոր քաղաքը, ուսկից Քրիստոսէ յառաջ մերձաւորապէս 2000ին իր արձանը յափշտակուած եւ Շօշ փոխադրուած էր, բայց յետոյ Ասուրբանիբադ դարձեալ Ուրուգ գետեղեց: Թագղաթբաղսար Գ. դիցուհիս

Բաբելոնի տիրուհին կ'անուանէ,⁶⁰ բայց կը պաշտուէր նաեւ Նինուէի, Միջագետքի եւ Ասորիքի ուրիշ տեղեր: Արդ այսպիսի դիցուհի մը Աթենասայ նման մաքուր եւ այրական նկարագրով դիցուհւոյ մը հետ նոյնացնելու համար թարգմանչի մը գրչի մէկ խաղէն աւելի բան մը պէտք է, թարգմանչի մը, որ հայ աստուածներուն ի՛նչ ըլլալու մասին թերեւս գաղափար անգամ չունէր:

Ստոյգ է այս կէտիս մէջ Ագաթանգեղոսի թարգմանիչը իր կողմն ունի նաեւ Խորենացին,⁶¹ որ զարմանալի կերպով ոչ միայն Նանէ, այլ եւ Ագաթանգեղոսի յիշած ութ մեհեաններու դից հայկական անունները Ագաթանգեղոսի յունարէնին պէս յունական անուններով կ'աւանդէ եւ այն միեւնոյն սխալ մերձեցումներով: Այսպէս «Նանէ-Աթենաս»ի դէպքէն դուրս՝ Տիւր երկուքին քով ալ Ապոլոն կը թարգմանուի,⁶² մինչ աւելի

⁶⁰Schrader, Keilinschriften und Geschichtsforschung, էջ 107:

⁶¹Մ. Խորենացի, էջ 127:

⁶²Դեղփիսի Բիւթեան Ապոլոնի պատգամախօսները էրազմէր ալ կը մեկնէին. աստուծոյ Տիւրի հետ նոյնացման զլխաւոր պատճառը հաւանօրէն այս է:

Հերմէս կը պատշաճէր եւ կամ Միհրի դիմաց Հեփեստոս կը դրուի՝ որ նոյնպէս յաջող չէ նկատելով երկուքին ծագումն ու բնութիւնը: Այս երեւոյթին մտադիր եղած է նաեւ Կարիէր.⁶³ առանց սակայն ասոր պատմական արժէքն ճշգրտելու փորձ ընելու (անդ, էջ 9): Իմ կարծիքովս դժուարութիւնը հոս պատմականէ աւելի մատենագրական է, վասն զի խնդիրը պարզապէս մէկուն միւսէն կախում ունենալու վրայ է եւ քննադատութեան նժարը ո՛ր կողմն ալ հակի, չի կրնար Նանէի Աթենասայ, ինչպէս նաեւ Միհրի Հեփեստոսի հետ նոյնացումը նուիրագործել՝ անոնց պատմական արժէք տալով:

Ո՛վ է արդեօք օգտուողը՝ Խորենացի⁶⁴ն թէ Ագաթանգեղոսի յունարէն թարգմանիչն, որ ըստ երեւոյթին հայ մըն էր եւ ծանօթ նաեւ հայ մատենագրութեան: Վերջին հնարաւորութեան դէմ միայն մէկ գլխաւոր դժուարութիւն կայ, այսինքն՝ Ագաթանգեղոսի

⁶³ Հեթանոս Հայաստանի ութ մեհեաններն Ագաթանգեղոսի եւ Մ. Խորենացւոյ համեմատ (Ազգ. Մտն. Լե), Վիեննա 1899, էջ 23-25:

Թարգմանութեան ժամանակը, որ տակաւին անորոշ է: Բանասէրները զայն սովորաբար Զրդ դարու գործ կը համարին, նկատելով մանաւանդ յունարէն լեզուին նկարագիրը. այս պարագային բնականաբար Խորենացին յունարէն Ագաթանգեղոսը չէր կրնար տեսած ըլլալ: Անոր համար Կարիէր կը միտի կարծելու թէ օգտուողը Խորենացին եղած ըլլայ՝ կա՛մ Ագաթանգեղոսի հայ բնագրին լուսանցքէն եւ կա՛մ անոր յունարէն թարգմանութենէն:

Երկրորդ կէտը ինծի շատ խնդրական կ'երեւայ, վասն զի եթէ ծանօթ էր Խորենացին յունարէնի, այն ատեն ինչո՞ւ պիտի չօգտուէր իր Պատմութեան մէջ մաեւ յոյն մատենագիրներէն, որոնք այնչափ թանկագին ծանօթութիւններ կը հաղորդեն Հայաստանի մասին: Կարծեմ թէ Կարիէր ալ մէկն է այն գիտնականներէն, որոնք փաստացի կերպով ցուցուցած են թէ Խորենացին յունական աղբիւրներէ ինչ որ ունի, ամէնն ալ առ հասարակ հայ թարգմանութիւններէ քաղած է: Աւելի հաւանական է Կարիէրի միւս կէտը՝ լուսանցագրութիւնը, որ մեր

հին գրականութեան մէջ չատ մեծ դեր խաղացած ըլլալուն՝ կրնար հետեւաբար նաեւ Խորենացւոյ իբր աղբիւր ծառայած ըլլալ:

Կայ սակայն նաեւ ուրիշ հնարաւորութիւն մը, որ նոյնպէս արհամարհելի չէ: Այսօր գիտնականներէ բաւական լուսաբանուած խնդիր մըն է հայ Ագաթանգեղոսի խմբագրութիւն ըլլալը. որուն գլխաւոր ապացոյցներն կ'առնուին ինքնին Ագաթանգեղոսէն, բայց գլխաւորաբար անոր յունարէն թարգմանութենէն, որ բաւական տարբերութիւն ունի հայ բնագրէն: Յունարէնի մէջ համառօտ է օր համար վարդապետական մասը, մինչդեռ ասոր հակառակ պարթեւական պետութեան կործանման մասին պատմական թանկագին հատուած մ'ունի, որ հայ բնագրին մէջ զանց առնուած է: Արդ կրնայ ըլլալ որ Խորենացին տեսած ըլլայ Ագաթանգեղոսի այս հին բնագիրը, որուն մէջ դից հայերէն անուններու քով թերեւս յունականներն ալ դրուած էին:

Խնդիրը ի հարկէ կը մնայ տակաւին քննելի. այսչափը սակայն ստոյգ է, որ Խորենացին

յունական դից անուններն իրեն առիթ առնլով՝ Հայ մեհեաններու սկզբնաւորութեան մասին պատմութիւն մը ստեղծած է, որ աւելի ծաղրանկար է քան պատմութիւն: Որչափ կ'երեւայ, հայ մեհեաններուն մեծամասնութեան Հայաստանի արեւմտեան սահմանին վրայ գլտնուիլը Խորենացւոյ մտադրութիւնը գրգռած է բաւական. եւ որովհետեւ իրեն ծանօթ էր նաեւ թէ Տիգրան Մեծ յունական քաղաքներ կողոպտած եւ աւարը Հայաստան փոխադրած է, այլ եւս ազատ ասպարէզ բացուած էր իր բաղմաստեղծ երեւակայութեան: Աւարի նիւթ կ'ըլլան յունական գրեթէ բոլոր աստուածութիւնները, որոնց արձաններուն ընկերանալ կու տայ մինչեւ իսկ յոյն քրմերը, որոնք սակայն Հայաստանի սահմանին վրայ կանգ կ'առնուն եւ որպէս զի աւելի յառաջ չերթան, իբր թէ պատգամ կը հանեն ըսելով որ աստուածներն աւելի ներսերը չեն ուզեր փոխադրուիլ, ահա թէ ինչո՞ւ համար հայ մեհեաններու մեծ մասը ըստ Խորենացւոյ Բարձր Հայոց արեւմտեան երկու գաւառներու մէջ հիմնուած

են: Յոյն քրմերը միայն մէկ զիջում ըրած են եղեր, թոյլ տալով որ Հերակլէսի արձանը Աշտիշատ զետեղուի, քանի որ Աստղիկի՝ անոր տարփաւորին մեհեանը հոն էր:⁶⁴ Այս երեւակայական կարկատանքէն չափելու է նաեւ Նանէի Աթենասայ հետ նոյնացման արժէքը, ուստի եւ որչափ որ ալ դիցուհւոյս հայ հողին վրայ ստացած պատկերը բնորոշելու մէջ դժուարութիւններու բախինք, ներելի չէ երբեք իրեն տեսագծեր վերագրել, որոնք իր՝ մեզի ծանօթ էութեան հակառակ են: Այս պատճառաւ բոլորովին անօգուտ է կարծեմ դիցուհւոյս եւ Արայի միջեւ սեռային որոշ աղերս մը փնտռելը: Ուր փաստեր կը պակսին, հոն կը դադրին նաեւ միացման փորձերը:

Յոյները Նանէ կը միացընեն սովորաբար Արտեմիսի հետ: Կը յիշեմ հոս միայն Պողիւբիոս⁶⁵ եւ Պիրէոն գտնուած մեհենական արձանագրութիւն մը, ուր Նանէ բացայայտ կերպով իբր Արտեմիսի վերադիր անուն

⁶⁴Մ. Խորենացի, էջ 127-128:

⁶⁵Polyb. 31, 11.

կը գործածուի:⁶⁶ Յովսէպոս Փղաւիոս ալ Մակաբ. Բ. Գրքին դէպքը յիշատակած ատեն Նանէ Արտեմիս կը թարգմանէ:⁶⁷ Յոյն մատենագիրները Նանա անուամբ փոխգական դիցուհի մըն ալ կ'աւանդեն իբր Սանգարիս գետին դուստրը եւ մայր Ատտիս աստուծոյն եւ Կիւբեղեայ սիրականին, որուն բեղմնաւորութեան եւ ծննդաբերութեան տեսագծեր ալ կը վերագրուին: Շատ հաւանական է թէ փոխգականը հայկականին պէս բաբելականէն առնուած ըլլայ, ինչպէս առհասարակ կը կարծուի:⁶⁸ Ալիշան մինչեւ իսկ սկանտինաւեան Նաննա՝ Բալտրի սիրականը, որ ուրիշ տարբերակի մը մէջ Նանա⁶⁹ է, դիցուհւոյս հետ համեմատութեան մէջ կ'ուզէ դնել: Ժխտելու չեմ համարձակիր, բայց ոչ ալ հաստատելու, թէ եւ նկատելով մանաւանդ Բալտրի՝ գերմանական Արային դէմքը՝ կը խոստովանիմ, որ համեմատութիւնը

⁶⁶Michel Clerc, Les Métiques Athéniens, Paris 1893, p. 142-143. Hoffmann, էջ 130.

⁶⁷Jos. Antiq. 12, 9, 1.

⁶⁸Հմմտ. Roscher, 3. Bd., էջ 3. Ալիշան, Հին հաւատք Հայոց, էջ 298:

⁶⁹Dr. O. Zehne, Germanische Götter- und Heldensage, 1913, էջ 53.

մտադրութիւնս շատ գրաւեց: Դժբախտաբար հակառակ իմ ջանքերուս անկարելի եղաւ ուրիշ անդրադոյն ապացոյցներ ձեռք բերել համեմատութենէն գէթ հաւանականութիւն ստանալու համար: Ուստի եւ ստիպուած Ալիշանի բացած խնդիրը թողլով մէկ կողմ, կ'անցնիմ Անահտայ, որ թէեւ նոյնպէս օտար դիցուհի մըն է, սակայն կասկած չկայ, որ հայ Պանթէոնին ամենասիրելի եւ ժողովրդական աստուածութիւններէն էր, անոր համար իր մասին տեղեկութիւններն ալ ըստ բաւականի առատ են եւ որոշ գծեր ալ ունի իր նկարագրին վրայ, որոնք ստուգիւ մտադրութեան արժանի են նաեւ Արայի առասպելին համար:

Հիւսիսային Պարսկաստանի մէջ գլխաւորաբար կը պաշտուէր դիցուհիս եւ իբրեւ ջրոյ դիցուհի որչափ կ'երեւայ Ոքսոս գետին հետ կը նոյնացուէր: Աւեստայի մէջ (Jascht, 5) կը փառաբանուի նաեւ իբրեւ դիցուհի արգասաւորութեան, որ արջառները կը բազմացընէ, կանանց արգասաւորութիւն, ծննդաբերութեան դիւրութիւն եւ կաթ կու տայ եւ արանց ալ օրհնութիւն: Կը

նկարագրուի իբրեւ պնդակազմ գեղեցիկ աղջիկ մը, որ գլխուն վրայ աստղներու ոսկեպսակ մը կը կրէ եւ ապա ոսկէօղեր եւ ոսկեմանեակ: Դիցուհիս Աւեստայէն վերջը պաշտօնապէս առաջին անգամ յիշողն է Արտաշէս Բ. (404-362) իր համբաւաւոր արձանագրութեան մէջ, ուր կը դրուատէ անոր մեծութիւնը եւ պատմութիւնն ալ կը վկայէ թէ Արտաշէս Բ. շատ աշխատած է դիցուհւոյս պաշտօնին տարածման համար: Ինչպէս կը տեսնուի, Աւեստայի եւ Արտաշէսի մեզի աւանդած Անահտայ պատկերը մաքուր է եւ բարոյական, սակայն մեծապէս կը սխալինք, եթէ կարծենք թէ անոր յետագայ ցոփ եւ անառակ պաշտօնը բացառապէս օտար ազդեցութիւններու արդիւնք ըլլայ: Արգասաւորութեան դիցուհի մը ուշ թէ կանուխ նոյնպիսի բախտի մը պիտի արժանանար: Եթէ այս բարոյական ստորնացումը ոչ թէ Պարսկաստանի մէջ, այլ աւելի Պարսիկներէն պարտուած ազգերու քով տեղի ունեցաւ, զարմանալու չէ, վասն զի զրադաշտական կրօնին բարձրութիւնը, բայց մանաւանդ երկարմատեան դրութիւնը

մեծ թուժք էին նոյնպիսի անկման մը դէմ, մինչդեռ պարտուած ազգերէն ոմանք արդէն ունէին լիտի պաշտօնով դիցուհիներ, որոնք իրենց բարի կողմերովը Անահիտէն շատ մեծ տարբերութիւն մը չունենալով՝ դիւրաւ ձուլուեցան իրարու հետ թէ՛ պաշտօնով եւ թէ՛ նկարագրով: Այս ձուլման մեծ զարկ տուաւ նաեւ Արտաշէս Բ. պարսկական լայնատարած Պետութեան երկիրներուն մայրաքաղաքներուն մէջ Անահտայ մեհեաններ կանգնել տալով:⁷⁰ Արդէն Հերոդոտոս կը նոյնացընէ դիցուհիս բաբելական Միլիտայի (Μύλιττα) եւ արաբական Ալլատի (Αλιττα) հետ:⁷¹ Նշանաւոր էր Լիւդիայի Ἀρτεμις Ἀναΐτις, որ Պաւսանիասէն յայտնապէս ἱερὸν Περσικῆς Ἀρτέμιδος = Պարսկական Արտեմեայ մեհեան կ'անուանուի, ինչպէս նաեւ Կապադովկիոյ Ջեղայի, Պերասիայի եւ երկու Կոմանա քաղաքներուն անահտական մեհեանները: Ջեղայի մեհեանը կը գտնուէր բարձր դրքի մը վրայ, որ

⁷⁰ Clemens Alex., Cohort. ad gentes, c. 5. էջ 43 հրտ. Potter.

⁷¹ Herod. 1, 131. Paus. 7., 6. 6.

Ստրաբոնի ժամանակ տակաւին Շամիրամի անուամբ կը կոչուի եղեր!⁷²

Սակայն Անահտայ պաշտօնը եւ ոչ մէկ ազգի քով՝ մէջն ըլլալով նաեւ Պարսիկները, այնչափ յարգուած է եւ սիրուած, ինչպէս Հայաստանի մէջ: Հայ ժողովրդեան համար Անահիտ ամէն բան էր. անիկա՛ էր հայ երկրին պտղաբերութիւն, գետերուն ջուր եւ անասուններուն եւ մարդկան բազմածնութիւն տուողը, անիկա՛ էր մէկ խօսքով Հայաստանի մայրը, պաշտպանը եւ տիկինը: Ազաթանգեղոս կը պատմէ թէ երբ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ դից երկրպագութիւն ընել չուզեց, Տրդատ սաստիկ բարկացաւ եւ զրգուած մանաւանդ Անահտայ եղած անարգանքին համար՝ սպառնաց Գրիգորի «մահ՝ որ հատանէ զյոյս կենաց մարդկան, եթէ ոչ առնուցուս յանձն դիցն պաշտօն մատուցանել, մանաւանդ այսմ մեծի Անահտայ տիկնոջս, որ է փառք ազգիս մերոյ եւ կեցուցիչ, զոր եւ թագաւորք ամենայն պատուեն, մանաւանդ թագաւորն Յունաց, որ է մայր զգաստութեանց, բարերար

⁷² Strab. 12. 2. 7. Հմմտ. նաեւ Գարագաշեան, Պատմ. 167:

ամենայն մարդկան բնութեան եւ ծնունդ է մեծին արին Արամազդայ:»⁷³ Դիցուհույս այս գերակշիռ դիրքը կը տեսնուի իրեն նուիրուած մեհեաններէն, որոնց՝ թուով եւ նշանակութեամբ ազգային եւ ոչ մէկ մեհեան կրնայ հաւասարիլ: Կը պաշտուէր Աշտիշատ առանձին մեհեանով մը եւ Արտաշատ պետութեան մայրաքաղաքը արքունական պողոտայի մը վրայ, զոր Ագաթանգեղոս բաւական մանր կը նկարագրէ:⁷⁴ Մեհեանտեղի մըն ալ կը յիշէ նաեւ Փաւստոս «աթոռ Նահատայ»⁷⁵ անուամբ, ուր քրիստոնէութեան դարձէն վերջը կը բնակի եղբւր Եպիփան ճգնաւորը: «Նահատայ» Վենետիկի յաջորդ տպագրութեան մէջ Անահտայ սրբազրուած է. բայց ինչպէս Գեղցեր⁷⁶ կը դիտէ, «Նահատայ» պարսկական ժողովրդական մէկ ձեւն է «Անահտայ» եւ կրնար շատ դիւրաւ հայերէն ալ գործածուիլ:

Ամենանշանաւորը՝ առանց կասկածի

⁷³Ագաթ., էջ 31:

⁷⁴Ագաթ., էջ 404-415:

⁷⁵Փաւստոս, 219:

⁷⁶Zur arm. Götterlehre, էջ 115:

Երիզայի մեհեանն է, որուն մասին բազմաթիւ օտար վկայութիւններ ալ ունինք: Կիկերոն կանուանէ զայն «*fanum locupletissimum et religiosissimum*.⁷⁷» իսկ Պլինիոս մեհեանիս մասին խօսած ատեն՝ Անահիտ «*Numen gentibus illis sacratissimum*⁷⁸» կը յորջորջէ: Մեհեանիս համբաւը այնչափ մեծ էր, որ Դ. Կասիոս եւ Պլինիոս չէին քաշուիր Եկեղեաց գաւառը պարզապէս *ἡ Ἀναίτις χώρα* կամ ըստ Պլինիոսի «*Anaetia regio*⁷⁹» (=Անահտայ գաւառ) կոչելու: Կիկերոն (անդ), բայց գլխաւորաբար Պղոտարքոս կը պատմէ, որ երբ Ղուկուղղոս Տիգրանի վրայ քալելու համար Եփրատ գետին սկսաւ մօտենալ, տեղացիները վախցան որ չըլլայ թէ Անահտայ հարստութիւնները կողոպտեն Հռովմէացիները, սակայն նպաստաւոր նշանով մը շուտով հանդարտեցան: Մեհեանին շուրջը դաշտերուն մէջ ազատ կ'արածուին եղբւր բազմաթիւ ցուլեր (գոմէշներ)՝ նուիրուած

⁷⁷Cic. De imperio Pompei 23.

⁷⁸Plin. 33., 82.

⁷⁹Plin. 5., 83.

ինքնին իսկ Անաստայ, որոնք միայն զոհի
կը գործածուէին եւ իրենց մորթին վրայ
կը կրէին դիցուհւոյն նշանը եւ զիրենք
բռնելն ալ արտաքոյ կարգի դժուարին է
եղեր: Արդ Հռովմէական բանակին Եփրատայ
մերձենալու պահուն՝ յանկարծ ցուլերէն մին
իբր թէ դիցուհւոյն նուիրուած բլուրին վրայ
կ'ելլէ եւ գլուխը խոնարհելով՝ ինք զինքը
Ղուկուղղոսի կը յանձնէ զոհուելու համար.
Պղոտարքոսի կարծիքով ասիկա բաւական
կ'ըլլայ տեղացիները հանդարտեցնելու եւ
հաւատացնելու թէ երկինք Հռովմէացիներու
հետ է:⁸⁰ Ջարմանալի է, որ այս ցուլերու
երամակը կար նաեւ Եգիպտոս, հո՛ն ալ հին
ատենները երբ մէկը զոհ պիտի մատուցանէր,
դաշտ կ'երթար եւ կէս վայրենի ցուլ
մը որսալով՝ կը մորթէր, կէսը ողջակէզ
կ'ընէր, կէսն ալ քահանաներու. եւ ներկայ
եղող միւս անձինքներու հետ կ'ուտէր
կը սպառէր:⁸¹ Կիւմոնի իր «Պոնտական
Ուսումնասիրութիւնք» ուղեգրութեան

⁸⁰Plut. Vita Luculli 24.

⁸¹Maspéro, Lectures historiques, p. 71. Cumont, Revue archéol. 1905, p. 28.

մէջ վկայածին նայելով՝ Երիզա-Երզնկայի
«Հրջակայքը, մարգագետիններու վրայ՝
զորոնք կ'ոռոգէ դարալիր հոսող Եփրատ
գետը, այսօր ալ՝ ինչպէս Ղուկուղղոսի
օրով՝ ազատօրէն կը ճարակին գոմէշներու
նախիրները, որոնք Անաստայ-Յլապահ
դիցուհւոյն նուիրուած էին:⁸²» «Յլապահ»ին
յունարէնն է Ταυροπόλη, կա՛մ որովհետեւ
ցլազոհով կը պատուէր դիցուհին կա՛մ իբր
ցուլ որսացող. վերջինս կը պաշտպանէ Կիւմոն
իր վերը յիշատակուած յօդուածին մէջ:⁸³

Երիզայի մեհեանին անբաւ
հարստութիւններու մէջ ամէնէն աւելի աչքի
զարնողը Անաստայ արձանն էր, որ համակ
ոսկի էր եւ հաւանօրէն նաեւ բազմաթիւ
գոհարներով զարդարուած: Հայերու
տրամադրութիւնները շահագործելու համար
էր, որ Ղուկուղղոս եւ անոր հետեւելով
նաեւ Պոմպէոս մեհենիս խնայեցին եւ
թոյլ չտուին որ բան մ'իսկ հեռացուի

⁸²Պոնտական Ուսումնասիրութիւնք, Թարգմ. Հ. Յ. Տաշեան [Ազգ.
Մատեն. ՁԱ], Վիեննա 1919, էջ 357:

⁸³Revue archéol. 1905, p. 28.

անկից: Այս ազգային սրբութեան պղծումը վերապահուած էր Անտոնինոսի, որ 34ին անբողջ մեհեանը կողոպտեց եւ ոսկի արձանն ալ իր զինուորները կտոր կտոր ընելով՝ հալեցուցին:⁸⁴ Երկու Կոմանա քաղաքներուն Մա-Անահտայ արձաններն ալ ոսկեղէն էին,⁸⁵ ինչպէս կը տեսնուի Պրոկոպիոսի մէկ տեղիքէն ուր մատենագիրը կ'աւանդէ թէ երկու քաղաքներն ալ Ոսկեղէն Կոմանա կը կոչուէին: Ոսկեղէն էին հաւանօրէն նաեւ Հայաստանի Անահտայ նուիրուած բոլոր մեհեաններուն արձանները. այս կը հետեւի ինքնին իսկ Ագաթանգեղոսի դիցուհւոյս տուած «ոսկեմայր, ոսկեծին եւ ոսկեհատ» վերադիրներէն: Երիզայինը արդէն որոշ կը յիշէ իբր ոսկեղէն արձան.⁸⁶ Ոսկեծին Ոսկեմօրս անարիւն զոհեր ալ կը մատուցուէին, այսպէս ծաղկեպսակներ եւ ծառի ճիւղեր⁸⁷ իբր նշանակ իրեն ունեցած երբեմնի պարզ եւ բարոյասէր նկարագրին: Դժբախտաբար Հայաստանի

⁸⁴Պլին. 33., 82.

⁸⁵De bello Goth. 4., 5.

⁸⁶Ագաթ., էջ 409:

⁸⁷Ագաթ., էջ 30:

Անահիտն ալ ուրիշ ոչ-պարսկական երկիրներու Անահիտներու պէս չմնաց այն, ինչ որ էր Աւեստայի «գեղապատշաճ, հզօր, բարձրահասակ, գօտեպինդ, մաքուր եւ ազնուազարմ»⁸⁸ աստուածային Անահիտը: Ստրաբոն պատմելէն վերջը թէ Մարք եւ Հայերը Պարսից բոլոր աստուածները կը պաշտեն, մանաւանդ Անահիտը, որուն մեհեաններ կանգնած են իրենց երկրին զանազան տեղեր եւ Եկեղեաց գաւառը, անոր այր եւ կին գերիներ (*δουλους και δούλας*) եւս նուիրելով, զարմանք կը յայտնէ որ հայ ազնուականները պիղծ պաշտօնի համար մինչեւ իսկ իրենց դուստրները մեհեանին կը նուիրեն եւ ա՛յլա զանոնք կ'ամուսնացնեն:⁸⁹ Այս պատմութեամբը որչափ ալ պատուաբեր չըլլայ մեր ազգին համար, բայց եւ այնպէս պատմական իրողութիւն է եւ բանաւոր պատճառ մ'իսկ չկայ տարակուսի տակ ձգելու համար Ստրաբոնի արժանահաւատութիւնը, որ ոչ միայն իրեն ժամանակակից դէպք

⁸⁸Jascht, S. 64, 78.

⁸⁹Strabo 11., 15.

մը կը պատմէ մեզի, այլ եւ ազգաւ դրացի էր Հայոց եւ թերեւս նաեւ ամենահմուտը մեր աշխարհագրութեան եւ ներքին յարաբերութիւններուն: Հետեւաբար էմին⁹⁰ եւ Ալիշան⁹¹ զուր տեղ Ագաթանգեղոսի ինչ ինչ խօսքերու վրայ յեցած՝ ամէն ճիգ կը թափեն դիցուհւոյն համեստ պատկեր մը ընծայելու համար: Եթէ Ագաթանգեղոս Ստրաբոնի պատմածներուն մասին լուր չունի, պատճառն ուրիշ տեղ փնտռելու է: Կա՛մ ինքը իբրեւ Երգ դարու վերջին քառորդին մատենագիր մը, որուն եւ Հայոց դարձին միջեւ ամէնէն քիչ 160 տարուան անջրպետ մը կար, պայծառ ծանօթութիւն չունէր դիցուհւոյն պաշտաման մասին եւ կա՛մ Հայ Արշակունիները արդէն մաքրած էին զայն պղծութիւններէ: Հաւանականը աւելի վերջինն է. այսպէս կը կարծէ նաեւ Գեւորգի:⁹²

Բնութեան զգայասէր մօր լկտի եւ անբարոյական պաշտօնը Հայաստան

⁹⁰ Հնտխօսութիւնք ի վերայ հայկական հեթանոսութեանց, հայ թարգմ. 1875, էջ 15-16:

⁹¹ Հին հուստք Հայոց, 1910, էջ 291:

⁹² Անդ. էջ 117:

ալ ոգոգած էր ուրեմն իր աշխարհաւեր ապականութեամբ եւ ահա այս բախտին բախտակից կ'ըլլայ նաեւ Անահիտ: Այս տեսակէտով Հայաստանի Անահիտը նոյն է բոլորովին Լիւդիայի Արտեմիս-Անահտայ, պոնտական Կոմանայի Մա-Անահտայ, ինչպէս նաեւ Բաբելոնի Իշդարի եւ ասորական Շամիրամի հետ: Կարծեմ հարկ չկայ այլ եւս երկարօրէն ցուցնելու թէ Անահտայ հարցը ի՛նչ աստիճանի կարեւորութիւն ունի նաեւ Արայի առասպելին համար: Ի հարկէ բնաւ չի յիշուիր թէ Անահիտ սիրականներ ունեցած, զորոնք միանգամայն սպաննած եւ յարուցած ըլլայ: Սակայն այս լուրթիւնը տակաւին փաստ չէ. պակասը նմանութեան օրէնքով պէտք է ամբողջացրնել: Ինծի ծանօթ չէ բնաւ զգայասէր մայր-դիցուհի մը, որ սիրականներ ունեցած չըլլայ: Նմանութեան օրէնքը հոս մեզի համար աւելի ծանրակշռութիւն կը ստանայ եթէ նկատենք նաեւ մայր-դիցուհիներուս ծառայող քահանայական կարգը, որ իրենց միայն յատուկ էր: Ամէնուն գլուխը կանգնած

էր քըրմապետ մը, որ դիցուհւոյն նուիրուած բոլոր երկիրներու վրայ անկախ թագաւորի մը պէս կ'իշխէր. ասոր հրամանին տակ կը գտնուէր քըմերու, քըմուհիներու եւ ստրուկներու ահագին բանակ մը, որոնց թիւը ոմանց քով մինչեւ 6000ի կը հասնէր: Արդ այս տարօրինակ երեւոյթը կը տեսնենք նաեւ հայ Անահտայ մեհեաններու մէջ, ինչպէս կը վկայէ Ստրաբոն Երիզայի նկատմամբ, իսկ Ագաթանգեղոս բոլոր մեհեաններու համար, երբ կ'ըսէ թէ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ կուռքերը կործանելու համար թագաւորական զինուորներով մեհեաններուն մերձեցաւ ժամանակ, դեւերու (= քըմերու) ահագին բանակ մը նետերով եւ քարերով կուռելու կ'ելլէր թագաւորական բանակին դէմ:

Հետեւաբար Անահտայ սիրականներ ունենալը տարակուսի տակ չի կրնար ձգուիլ Կասկած կրնայ յարուցուիլ առ առաւելն Արայի մասին, ենթադրելով գոյութիւնը ուրիշ սիրական դիւցազներու, որոնք կա՛մ մեզի անծանօթ մնացած են եւ կա՛մ՝ եթէ ծանօթ են, տակաւին ուսումնասիրուած չեն այս

տեսակէտով: Որչափ ալ իրաւացի ըլլայ այս վերապահումը, դժուարին է սակայն ընդունիլ թէ եղած չըլլայ բնաւ ազգային առասպել մը, որուն մէջ Արայ եւ Անահիտ ո՛ր եւ է կերպով իրարու հետ աղերսի մէջ մտած չըլլան, քանի որ մին սիրող է իր ամբողջ իսկութեամբը, իսկ միւսը սիրոյ զոհ եթէ կայ ասոր դէմ ծանր առարկութիւն մը, այն ալ հայկական Անահտայ պաշտօնին համեմատաբար նորագոյն ըլլալն է: Ի հարկէ մեզի համար բոլորովին անստոյգ է Շամիրամի պաշտօնին Հայաստան մուտ գտնելու ժամանակը, բայց միւս կողմանէ ո՛ր եւ է կուռն մըն ալ չունինք զայն Անահտայ պաշտօնէն վերջը դնելու: Ասով բնականաբար կը դժուարնայ որոշելը թէ Արայի առասպելին մէջ ո՛րը որո՛ւն յաջորդն եղած կ'ըլլայ: Դժուարութիւնը չափով մը կը լուծուի, նկատելով Շամիրամի Հայաստանի միայն հարաւային նահանգներու մէջ պաշտուիլը. բաց ասկից խնդիրը Անահտայ Արայի հետ ունեցած յարաբերութեան տեւական եւ ընդհանուր ըլլալուն վրայ չէ, այլ թէ երկու առասպելներն ալ բնութեամբ իրարու շատ մօտ

ըլլալուն՝ այս կամ այն գաւառին մէջ կերպով մը իրարու հետ շփում ունեցած ըլլալու են: Այս ըմբռնմամբ յաջորդութեան հարցը Անահտայ եւ Շամիրամի առասպելներուն համար այլ եւս երկրորդական կը դառնայ, կամ աւելի ճիշտ՝ յաջորդութեան հարցը աւելի Շամիրամի եւ Աստղիկի հայող հարց է:

Շատերը Հոֆմանի⁹³ հետեւելով՝ այսօր Աստղիկ ասորական դիցուհի մը կը համարին: Նոյնը ընդհանուր ձեւով ես ալ յիշած եմ «Կրօնի ծագումը եւ դիցաբանութիւն» գործիս մէջ՝ դրդուած գլխաւորաբար ասորական **ܐܪܫܝ** = «քաւքաբթա» բառին կազմութենէն, վասն զի «քաւքաբթա» աստղ բառին նուազական ձեւն է եւ միանգամայն անուն Աստղիկ մոլորակին: Անուան մասին տակաւին խնդիր կրնայ ըլլալ, իսկ դիցուհւոյն նկատմամբ արդէն ուրիշ կարծիք ունէի եւ այժմ անդրադոյն քննութիւնները զիս անոր մէջ աւելի եւս կը հաստատեն: Աստղիկ հայ դիցուհի մըն է եւ բոլորովին նոյն Արուսեակին հետ, որ՝ ինչպէս վերը յիշուած

գործին մէջ⁹⁴ արդէն ցուցուցած եմ, նոյն իսկ հնդեւրոպական ծագում ունի: Վասն զի կը համապատասխանէ հնդկական Arushi-ի, որ արշալոյսի դիցուհւոյն «Ushas»-ի ուրիշ մէկ անունն է:⁹⁵ Վեղայի համաձայն ծայրակարմիր վարդամատն Arushi-Ushas շնորհալիր կոյս մըն էր եւ դուստր երկնքի, որ երկնքի դռները կը բանայ եւ գիշերը մերժելով՝ ամենուն կեանք եւ ուրախութիւն կը պարգեւէ: Կ'անուանուի նաեւ «արջառներու տիրուհի»,⁹⁶ ուսկից յայտ է թէ արգասաւորութեան եւ ծննդաբերութեան տեսագծերէն բոլորովին զուրկ չէր դիցուհին: Այս տեսագծերը չկրցան զարգանալ Հնդկաստանի մէջ. վասն զի հնդկական մտայնութիւնն այնչափ նպաստաւոր չէր իգական աստուածութիւններու: Ասոր հակառակ Հայոց քով յարաբերութիւնները ուրիշ էին: Հայերը հնդեւրոպական

⁹⁴Անդ. էջ 259:

⁹⁵Արուսեակին լակ վերջաւորումը հայերէն նուազական ձեւն է. հմտ. նաեւ Հայկ (= Հայիկ), Արամանէակ, Յուակ, Սաթենիկ, Աստղիկ եւ Փառնակ:

⁹⁶Orelli 2., էջ 18:

⁹³Անդ. էջ 136:

արեւմտեան ճիւղին պատկանելով՝ իրենց իզական աստուածութիւններու ունեցած հայեացքներն ու զգածումներն ալ աւելի հզօր եւ կենդանի էին, բայց միւս կողմանէ իրենց աշխարհագրական դրքին բերմամբ դրացի ըլլալով նաեւ Ասորեստանցիներուն, Բաբելացիներուն եւ փոքրասիական բազմաթիւ ոչ-հնդեւրոպական ազգերու, ինկան դժբախտաբար անոնց ազդեցութեան տակ, որով ազգային Աստղիկ-Արուսեակ դիցուհին ալ կորսնցուց տակաւ իր երբեմնի շնորհալիութիւնն ու վեհութիւնը եւ եղաւ Իշդարի պէս զգայական սիրոյ ամենաստորին բնագոյններու դիցուհին: Կը սխալի՞մ ուրեմն, եթէ ըսեմ թէ ահա այս Աստղիկ-Արուսեակն է Արայի նախնական սիրահարն եւ անոր կեանքին ամէն փուլերուն հետեւողը: Պնդել չեմ ուզեր, բայց միւս կողմանէ չեմ կարծեր թէ ասկէ աւելի հաւանական ենթադրութիւն մըն ալ գտնուի: Անշուշտ Աստղիկին եւ Արայի միջեւ եղած սիրային յարաբերութիւնը վաղուց սկսած ըլլալու է եւ այն՝ ազգային հողին վրայ անկախ օտար ո՛ր եւ է ազդեցութենէ:

Սերմիկները կային, բայց անոնք օտար ազդեցութեան տակ ներկայ կերպարանքն ստացան: Այս ազդեցութիւնը երկու կերպով տեղի ունեցաւ. առաջին շրջանին ազգայինը պարզապէս փոփոխութիւններու ենթարկուեցաւ, իսկ երկրորդին մէջ ինքնին իսկ Աստղիկ-Արուսեակը օտար ազդեցութիւններու սաստկութեան տակ աեղի տուաւ բոլորովին օտար աստուածութիւններու: Այսպէս մուտ գտաւ Շամիրամ հարաւային Հայաստան եւ Անահիտ՝ Հայաստանի գրեթէ բոլոր գլխաւոր մեհեաններու մէջ: Թո՛վմաս Արծրունին⁹⁷ Արտամէտի մէջ Աստղիկի մեհենի մը գոյութիւնը վկայելով՝ անգին ծառայութիւն կը մատուցանէ մեզի այս տեսակէտով: Վասն զի եթէ հաւատալ կ'ուզենք ժողովրդական գրոյցին՝ Արտամէտ Շամիրամի եւ Արայի առասպելին ականադրելուն է, ուսկից տարածուած է նաեւ ուրիշ տեղեր: Աստղիկ հոս իր նշանակութիւնը կորսնցուց շնորհիւ ասորական ազդեցութեան գերակշռութեան:

⁹⁷Թո՛վմաս Արծրունի, էջ 53:

Թէ Աստղիկ-Արուսեակ իրօք ազգային դիցուհի էր, կը ցուցուի նաեւ անո՛վ որ անոր յիշատակը դեռ մինչեւ այսօր անջնջելի մնացած է հայ ժողովրդեան մտքին մէջ: Նախ՝ Աստղիկ եւ Արուսեակ ամենասովորական անուններ են այսօր հայ աղջիկներու համար, մինչդեռ Շամիրամ որչափ ինծի ծանօթ է, գոյութիւն անգամ չունի, իսկ Անահիտ եւ Նանէ ամենացանցառ դէպքերու մէջ: Երկրորդ՝ Հայ գիւղացւոյն եւ միջնադարեան գիտնականին եթէ հարցընենք, Աստղիկ իր սերնդովը մինչեւ անգամ դեռ կ'ապրի հայ հովիտներու, անտառներու եւ դաշտերու մէջ եւ իր հրապոյրներովը տակաւին կ'աշխատի իրեն ձգել հայ երիտասարդներ եւ այրեր: Առաքել Սիւնեաց եպիսկոպոսը իր «Լուծումն Սահմանաց Դաւթի Անյաղթի» գործին մէջ խօսելով յաւերժահարսերու ծագման կրայ, հետեւեալը կը գրէ այս մասին. «Ոմանք ասեն թէ քաջք են եւ այսպէս ասեն, թէ յետ ջրհեղեղին՝ Նոյի որդի եղեւ Մանիտոն եւ նոյնպէս դուստր Աստղիկ անուն, եւ յորժամ Աստուած եհարց զՆոյ՝ թէ այլ որդի կամ

դուստր ունի՞ս. եւ նա ամաչեցաւ. եւ ասաց՝ թէ ոչ. յայնժամ երկու՝ դուստրն եւ որդին՝ քաջք դարձան, եւ աներեւոյթք եղեն. վասն այն մահկանացու ասեն զնոսա՝ որ ծնանին եւ մեռանին, եւ ով որ կու տեսնէ զնոսա՝ հանապազ հարսանիք եւ տափ եւ գուսան տեսանին, եւ բնական ունին զգիտութիւն:⁹⁸» Ժողով դական զրոյցը աւանդութիւնս քիչ մը տարբեր կերպով կը պատմէ. անոր համաձայն տապանին մէջ աղջիկ ունեցողը Նոյ չէ, այլ իր որդիներէն մին. յետոյ Աստուծոյ տեղ իր հրեշտակն է Աստղիկ աներեւոյթ ընողը եւ որովհետեւ զրոյցը տապանին մէջ միայն աղջկան մը ծնունդը գիտէ, Աստղիկ մարդիկներո՛ւ մերձենալով մայր կ'ըլլայ փերիներու եւ յաւերժահարսերու:⁹⁹ Աւանդութիւնս ծանօթ էր նաեւ Խորենացւոյ, բայց գիտնական երեւնալու մարմաջէն բոնուած մեր մատենագիրը հոս ալ առասպելին ժողովրդական գետինը ձգած՝ իր կողմանէ Բերոսեան կոչուած Սիբիլայի բերնո՛վ կ'ուզէ

⁹⁸ Հին Հատարք, էջ 225:

⁹⁹ Ազգ. Հանդ. 1900, էջ 11-12:

խօսիլ, որով Նոյ կ'ըլլայ Քսիսութրոս (Համա. Եւսեբիոս), իսկ անոր դուստրը Աստղիկ եւ որդիները, Զրուան, Տիտան եւ Յապետութէ այսինքն՝ Սեմ Քամ եւ Յաբէթ¹⁰⁰ Զրուան եւ Տիտան առնուած են Անանուէն, Յաբետութէ ձեւը իր կարկատանքն է:

Ինչպէս կը տեսնուի, Աստղիկի ծագման առասպելը զգալի կերպով քրիստոնէական ազդեցութիւն կրած է հայ ժողովրդեան բերնին մէջ: Սակայն վայրկեան մ'իսկ չեմ տարակուսիր ըսելու թէ առասպելը նաեւ այս ձեւին մէջ ամենացայտուն ապացոյցն է Աստղիկի ազգային նկարագրին: — Ինչպիսի՜ մեծ ջանքերու պէտք եղաւ, մինչեւ որ հեթանոսական կրօնը ջնջուեցաւ հայ մտքէն եւ սրտէն: Մրճերու եւ զէնքերու հարուածներու տակ կործանեցան բազինները, փշրուեցան արձանները, բայց Հայերը չղաղրեցան իրենց «Երկնէր երկինը. երգելէ, դից երկնային խաղերուն, կռիւներուն եւ խրախճ. նքներուն մասնակցելէ՝ գէթ իրենց երեւակայութեամբն ու սրտով՝

քնարը ձեռքերնին եւ աչքով պտտելով այն վայրերն ու տեղերը, որոնք երգերուն բովանդակութեան նայելով աստուածներուն ժպիտն վայելած կամ ոյժն զգացած էին: Մտքի այս խաղերն ալ շոգւոյ պէս ցնդեցան: Աստղիկը միայն մնաց, վասն զի այն էր ամէնէն աւելի Հայուն սիրտը հմայողը. եւ պարագաներն ալ անոր աւելի նպաստաւոր էին, զորոնք հայ հանճարը շատ արագ նշմարեց եւ զարմանալի ճարտարութեամբ ալ օգտագործեց: Յաւերժահարսերն ու քաջերը համեմատաբար անվնաս աւելորդապաշտութիւններ ըլլալուն՝ Եկեղեցին այնչափ մեծ ծանրակշռութիւն չտուաւ ասոնց: Արդ հայ ժողովուրդը իր քրիստոնէական գաղափարներուն գոհացումն տալու համար՝ զասոնք ոչ զուտ հոգի կը նկատէր, որ կրնար դիւրաւ շփոթուիլ հրեշտակներու եւ դեւերու վարդապետութեան հետ, եւ ոչ ալ տեսանելի, այլ՝ մարմնէ եւ հոգիէ բաղկացած, բայց անտեսանելի: Եւ որովհետեւ Աստղիկ վաղուց արդէն յաւերժահարսերու մայրը կը համարուէր, բազիններէն վար առնուած Աստղիկը եղաւ Աստուծմէ

¹⁰⁰Պատմ. Խոր., էջ 23-24:

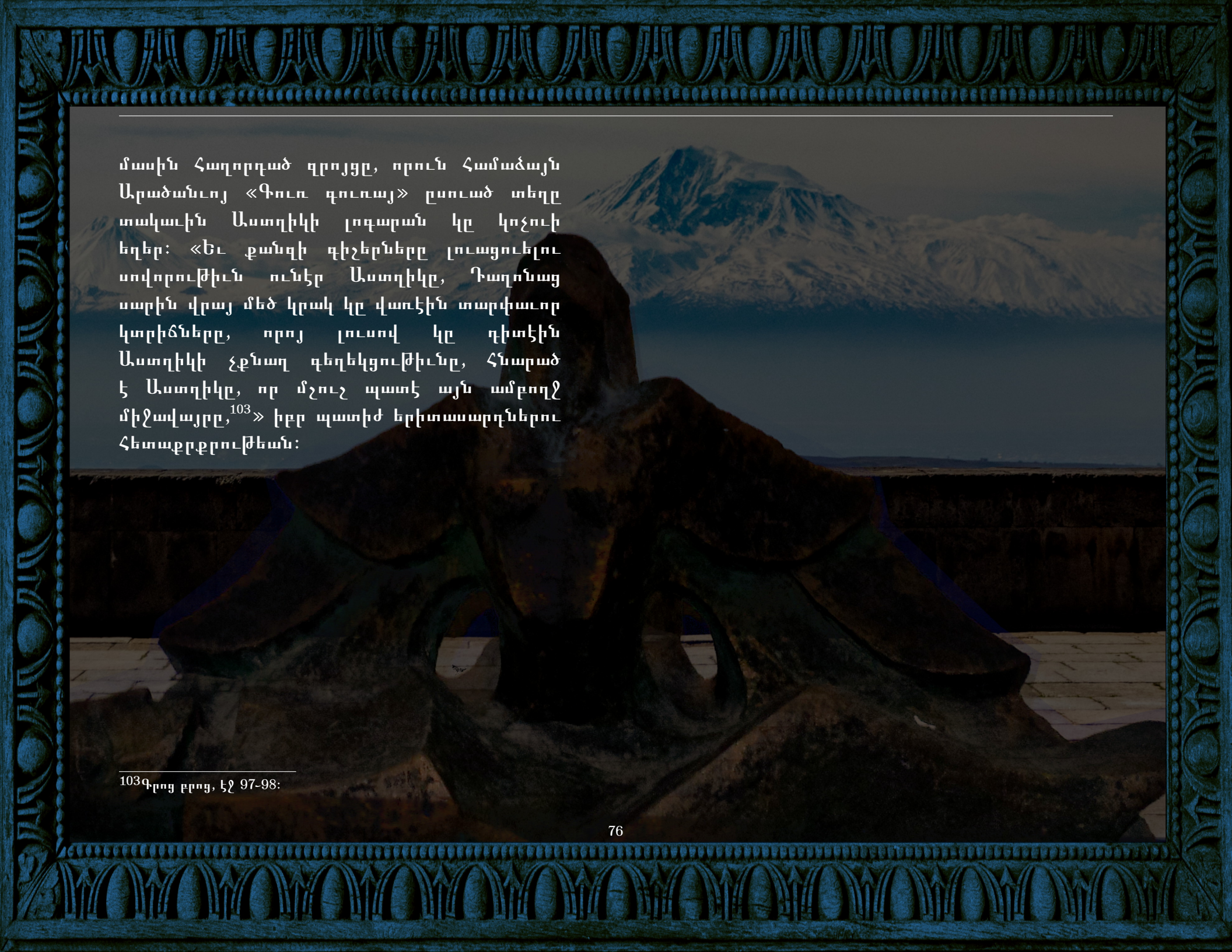
պատժուած Նոյի աղջիկը եւ նախամայր յաւերժաճարսերու եւ քաջերու: Առասպելին՝ Աստղիկը իր գսւակներով ի միասին մահկանացու, համարիլը քրիստոնէական երկրորդ գունաւորումն է եւ տեղի ունեցած աւելի յետագայ ժամանակներուն:

Հայ Աստղիկը իբր նախամայր յաւերժաճարսերու եւ քաջերու շատ մեծ տարբերութիւն չունի գերմանական Waldfrau ըսուած անտառներու տիկինէն, որ փերիներու եւ յաւերժաճարսերու գլուխն անցած՝ կ'արշաւէ անտառէ անտառ, դաշտէ դաշտ եւ մերթ կը վախցուի եւ մերթ ալ օգնութեան կը կանչուի: Ասոր ծագումն ալ կ'երթայ կը հասնի մինչեւ դիցաբանական շրջանը եւ հաւանօրէն Նոյն է գերակշիռ դիրք վայելող գերմանական դիցուհւոյ մը հետ:¹⁰¹ Նման յիշատակութիւններ կան

¹⁰¹Դասական մատենագրութիւնը գերմանական Waldfrauի համապատասխան գեղեցիկ բառ մը աւանդած է մէզի մայրէկին, մայրէկանայք. որ տպագիր օրինակին մէջ աղաւաղուած եղած է մայրէկնաս. «Ջ Դիոնիսիոս ասէն թէ այգեաց շահապետ է եւ զԱթենան՝ թէ ձիթենեաց եւ զՄայրէկնասն ամենայն ծառոց շահապետս կոչեն», Ոսկեր. Մեկն. ես., էջ 274. այս եղծ բառը Վարդանեան կը սրբագրէ իրաւամբ զՄայրէկանայս, Բառաքնական դիտողութիւններ Գ., էջ 86-87:

նաեւ Արտեմիսի մասին: Իրեն անբաժին ընկերներն էին յաւերժաճարսերն ու ամազոնները. կը բնակէր աւելի անտառներու եւ ճահճախուտ հովիտներու մէջ կամ կարկաչահոս աղբիւրներու եւ առուակներու քով. ասոնք նաեւ ըստ Վեդայի բնակավայր էին յաւերժաճարսերու եւ քաջերու: Արտեմիսի ազդեցութիւնը ամենուրեք էր, դաշտ, պտուղ, կենդանի եւ մարդիկ՝ գլխաւորաբար կիները իրենց ծննդաբերութեան ժամանակ անոր պաշտպանութեան տակ էին: Նշանաւոր էր մանաւանդ իբրեւ որսի դիցուհի, որմէ անբաժին էր նաեւ շունը: Իրեն նուիրական անասուններն էին շունը, արջն եւ վարազը, անոր համար ալ վարազի կերպարանքի տակ կը սպաննէ Ադոնիս, զոր սակայն կը յարուցանէ միանգամայն: Ահա այսպիսի եղած ըլլալու է նաեւ մեր յաւերժաճարսերու մայր Աստղիկը, որուն պատերազմի տեսագծերով այրական նկարագիր ունենալուն՝ վկայ է նաեւ Տարօնի մէջ յիշուած Աստղբերդը,¹⁰² ինչպէս նաեւ Սրուանձտեանցի դիցուհւոյս

¹⁰²Ալիշան, Հին հաւատք 301:

մասին հաղորդած զրոյցը, որուն համաձայն Արածանւոյ «Գուռ գուռայ» ըստած տեղը տակաւին Աստղիկի լոգարան կը կոչուի եղեր: «Եւ քանզի գիշերները լուացուելու սովորութիւն ունէր Աստղիկը, Դաղոնաց սարին վրայ մեծ կրակ կը վառէին տարփաւոր կտրիճները, որոյ լուսով կը ղէտէին Աստղիկի չքնաղ գեղեկցութիւնը, հնարած է Աստղիկը, որ մշուշ պատէ այն ամբողջ միջավայրը,¹⁰³» իբր պատիժ երիտասարդներու հետաքրքրութեան:

¹⁰³Գրոց բրոց, էջ 97-98:

1.4 Արալէզները

Որսորդ Արտեմիսի շունը զմեզ կ'առաջնորդէ Արալէզներու հարցին, որ՝ ինչպէս վերագոյն յիշեցի, հայ դիցաբանութեան ամենանշանաւոր երեւոյթներէն մին է, հետեւաբար արժանի նաեւ մեր առանձին քննութեան: Արալէզներու շնագլի կամ շնաստուածներ ըլլալը ապացոյցի պէտք չունի, Եզնիկ (էջ 98) զանոնք յայտնապէս «ի շանէ» սերած կը համարի: Խնդրոյ նիւթ կրնայ ըլլալ միայն անուան ձեւը, որուն մասին գրական աղբիւրներն ալ իրարու միաբան չեն: Եզնիկ, Փաւստոս, Անանուն եւ ասոնց հետ նաեւ Խորենացին կ'անուանեն զանոնք Արալէզ¹⁰⁴ կամ Առլեզ, մինչդեռ Եղիշէ իւր Հարցմունքներուն մէջ¹⁰⁵ եւ Վանական վարդապետ¹⁰⁶ Յարալէզ ունին: Մատենագիրներու այս անհամաձայնութեան

¹⁰⁴Արալէզ ունի նաեւ Սահմանք Դաւիթ Անյաղթի. «յիրողութեանցն ոմանք անգոյք, որպէս եղջերուաքաղն եւ արալէզն.» «Ոմանք անուանեալք եւ ոչ ենթակացեալք, որպէս արալէզն.» Վենետիկ, 1833, էջ 121 եւ 150:

¹⁰⁵Հարցմունք ԺԱ, էջ 18 (Patr. or. 20.).

¹⁰⁶Ալիշան, Հին հաւատք, 1910. էջ 194:

պատճառաւ է որ Էմին¹⁰⁷ եւ Բասմաջեան¹⁰⁸ մէկ կողմ ձգած սովորական ըմբռնումը՝ Յարալէզ ձեւը կը պաշտպանեն իբրեւ ուղիղն ու սկզբնականը համարելով զայն կազմուած «յար» եւ «լիզուլ» բառերէն, որով իմաստը կ'ըլլայ միշտ եւ շարունակ լիզող:» Էմին ուրիշ երկասիրութեան¹⁰⁹ մի մէջ մինչեւ անգոմ գոհունակութեամբ կ'արձանագրէ այն ընդունելութիւնը, զոր գտած է իր այս մեկնութիւնը նոյն ժամանակուան քանի մը գիտնականներու քով: Սակայն մտադիր կ'ընեմ որ մեկնութիւնս Էմինէն յառաջ Եղիշէ արդէն տուած է, երբ կ'ըսէ «է կենդանի մի, որ յար լիզ ւ զմեռեալսն եւ կենդանանայ եւ կոչի Յարալէզ:» Նոյնը գրեթէ բառական կը գտնենք նաեւ Վանական վարդապետի քով: Արդ՝ որովհետեւ մատենագիրներէս եւ ոչ մէկը դասական շրջանին կը վերաբերի, որ՝ ինչպէս յայտնի է, մեր գրականութեան

¹⁰⁷Պատմութիւն Մ. Խորենացւոյ ուսմ. է թրգմ., էջ 256:

¹⁰⁸Համեմատական հետազոտութիւն մեր Յարալէզաց, Վենետիկ, 1898:

¹⁰⁹Հնախօսութիւնք ի վերայ հայկ. հեթանոսութեանց գաղղ. է թրգմ. Արմաշ 1875, էջ 45:

ամենահին շրջանն է միանգամայն, զարմանալի չէ, որ Ե. Վ. Դուրեան¹¹⁰ վերագոյն դրուած մեկնութիւնը միջնադարեան ստուգաբանութիւն անուանէ: Ի հարկէ թերեւս քիչ մը չափազանցութիւն ըլլայ այս կարգի ստուգաբանական սայթաքումները բացառապէս Միջին դարու ստացուածք հռչակելը, քանի որ Երդ դարու մէջ ալ նման երեւոյթներ պակաս չէին, սակայն խնդրոյն ծանրակէտը հոն է, որ՝ ինչպէս արդէն Հ. Մէնէվիչեան դիտած է «Յարալէզն ըստ կազմութեան շատ նոր բառ է:¹¹¹» Այսինքն՝ «յար» բառը «միշտ» իմաստով բարդութիւններու մէջ գործածելը (յարատեւ, յարազուարճ, յարաբուղիս եւն) դասական լեզուի հոգւոյն հակառակ է եւ աւելի սիրուած միջնադարեան մատենագիրներէ: Դասական մատենագրութեան մէջ պատահած մէկ երկու օրինակները յետսամուտ են:

Էմին¹¹² եւ Բասմաջեան¹¹³ Արալէզ ձեւէն

¹¹⁰Ծաղիկ 1895, էջ 601-602:

¹¹¹Հանդ. Ամս. 1898, էջ 26:

¹¹²Հնախօսութիւնք, էջ 47:

¹¹³Հետազօտութիւն, էջ 5:

կը խորշին մասնաւորապէս անո՛ր համար, որ ասով միանգամայն Արայի եւ Արալէզներու առասպելներուն միաժամանակութիւնը ընդունած ըլլալ կը կարծեն. մինչդեռ ըստ պատմագիրներու պատմածին եւ իրերու ընթացքին Արալէզները՝ եթէ Արայ լիզելով պիտի կենդանացնէին, իբր թէ անկէ յառաջ արդէն եղած ըլլալու էին: Այս դժուարութիւնը թերեւս արժէք ունենար Էմինի համար, որուն ժամանակ Արայ՝ թէեւ զրյցներով հիւսուած եւ զարդարուած, բայց եւ այնպէս հայ ազգին նահապետներէն մին կը համարուէր: Սակայն այսօր ո՛րեւէ արժէք չունի եղած առարկութիւնը: Բնաւ հարկ չկայ, որ Արալէզները Արայէն յառաջ ըլլային, որպէս զի զայն լիզէին. եթէ մին աստուած էր եւ միւսները աստուածազգի, ժամանակազրական ետեւառաջութիւնը նշանակութիւն չունէր այլ եւս ժողովրդական առասպելահայեացքին համար: Թէ երկնային շնիկները Արայ լիզելով կ'առնուն իրենց անունը, այս ալ բնական է եւ իրապէս դիցաբանական: Համեմատական առասպելագիտութեան մէջ նման դէպքեր

այնչափ չատ են, որ աւելորդ է կարծեմ այս մասին աւելի ծանրանալ: Հետեւաբար՝ դուրս հանելով առայժմ նախապատմական շրջանը՝ մեզի տրամադրելի գրական աղբիւրներէն այն կը մնայ այսօր ստոյգ, որ Երդ դարու հայ մտաւորականութիւնը՝ եւ հաւանօրէն նաեւ հայ ժողովուրդը Արալէզ ըսելով՝ Արալիզոյ երկնային շնիկներ կը հասկընային: «Առլեզ»ը Արալէզին ժողովրդականացած ձեւն է եւ թերեւս նոյն ատեն աւելի գործածականը քան Արալէզ:

Շուներ առասպելակազմիկ ազդակ ըլլալէ յառաջ, եղած է նախ մարդուս ընկերը քաղաքակրթութեան փշուտ ճամբուն ամբողջ ընթացքին: Եւ որչափ ալ ստոյգ ըլլայ անասնային առասպելներու աստղային նկարագիրը,¹¹⁴ միւս կողմանէ այն եւս աներկբայ է թէ անասուններուն Ֆիզիզական իրականութեան ծանօթութիւնն է, որ երեւակայութեան միջնորդութեամբ երկնային մարմիններուն մէջ անոնց համապատասխանները կը գտնէր, որոնք

¹¹⁴Կրօնի ծագումը, էջ 314-316:

այնուհետեւ իբրեւ աստուածացած էակներ իւրաքանչիւրը իր կեանքին առանձնայատուկ արտայայտութեան շնորհիւ որոշ դեր մը կը ստանձնէին մարդկային կեանքին բարդ հարցերուն մէջ: Արալէզներու առասպելն ալ այս յառաջատուութենէն անցած ըլլալով՝ պարզ է թէ երկնային շնիկներու վրայ խօսած ատեն՝ անտես պիտի չընենք անոնց մասամբ մը գէթ ծնունդ տուող երկրային ընկերները:

Շուներ պատմութեան մէջ առաջին անգամ երեւան կուգայ քարաշրջանին իբրեւ տան պահապան: Հրէական աւանդութեան¹¹⁵ համաձայն մինչեւ անգամ Աբէլ շուն մ'ունէր, որ իր ամենահաւատարիմ օգնականն է եղեր խաշնարածութեան ժամանակ: Ի հարկէ այս աւանդութեան վրայ կռթնիլ կարելի չէ, սակայն սեպագիր արձանագրութիւնները կը վկայեն որ յառաջակողմեան Ասիոյ մէջ Քրիստոսէ յառաջ 3500ին արդէն գործածութեան մէջ էին շները: Նշանաւոր է մանաւանդ հատական քանդակ մը, ուր ներկայացուած են հատական բոլոր

¹¹⁵Bochart, Opera omnia 1. 679.

աստուածները իւրաքանչիւրը իւր բնութեան եւ պաշտօնին համապատասխան անասնոյ մը վրայ կեցած, ոմանք ալ բազմած. շան վրայ կանգնած է զիցուհի մը, որ ձեռքը բան մը բռնած է: Յիշուելու արժանի է նաեւ Աենեքերիմի ընծայուած գեղեցիկ քանդակ մը պնդակազմ եւ հսկայ շան մը պատկերով, որ՝ սակայն կերպարանքով տգեղ է եւ աւելի շնագայլ կ'երեւայ: Այս կարգի շներ լեցուն էին Բաբելոն, Ասորեստան, Ինչպէս նաեւ Աթէնք եւ մինչեւ Իսկ Հռոմ. կ'ապրէին փողոցի վրայ նետուած փշրանքներէ եւ կերակուրներէ: Այսօր ալ Արեւելքի քաղաքներուն մէջ անհաշիւ է ասոնց թիւը, որոնց ոչ միայն բնակավայրն ու կերակրավայրը. այլ եւ ցկնելու տեղը փողոցն է, ուր եւ կը կնքեն իրենց կեանքին վերջին օրերը: Կէս վայրենի ըլլալուն՝ մինչեւ Իսկ զիակեր կամ գիշակեր էին ասոնք. անոր հետեւութեամբ իրենց սիրած վայրերէն մէկն ալ պատերազմի դաշտերն էին, ուր օրերով կը թափառէին, մինչեւ իրենց վերջին աւարը սպառէին: Մեծութեան կողմանէ շատ

նշանաւոր էր հնդկական ըսուած շունը, որ սովորականէ դուրս ուժով էր եւ յանդուգն եւ երբեմն մինչեւ անգամ առիւծներու կը յաղթէ եղեր: Անուանի էին նաեւ մարական եւ պարսկական շները, որոնք սակայն աւելի գեղեցիկ էին եւ ընտանի եւ սովորաբար ազնուական տներէ շատ կը բուծանուէին:

Հոմերոսի ժամանակ արդէն ծանօթ էր շունը իբրեւ զիակեր:¹¹⁶ «Հնուց ի վեր արիւնալէզ եւ գիշակեր այս անասունը, կ'ըսէ Hegelein,¹¹⁷ սիրով մեռելատեղիներ փնտռելուն, մանաւանդ գիշերները ահազող եղանակաւ ոռնալուն պատճառաւ արտաքոյ կարգի ատելի, խռովայոյզ եւ մահուան, գիշերուան ինչպէս նաեւ սանդարամետի ահաւոր զօրութիւններուն հետ խորհրդաւոր յարաբերութիւններ տաժող անասուն մը նկատուած է:» Անոր համար ալ փստաբեր եւ մահաբեր կը համարուէր շունը առ հասարակ բոլոր սեմական ժողովուրդներու քով, թէեւ

¹¹⁶Buchholz, Homerische Realien 1, 2, 192, 197.

¹¹⁷Zeitschrift f. Volkskunde 1903, S. 263.

ինչպէս Լիվիոս¹¹⁸ կը վկայէ, ժանտախտով վարակուած դիակներու երբեք չէին մերձենար: Անկից կը խորշէին նաեւ Հնդիկները. ասոր բացատրութիւնը կու տայ ինքնին իսկ Վեդա, երբ կ'ըսէ թէ մահուան աստուծոյն Յամայի շները կը շրջին մարդկան մէջ որսորդ Յամայի մահուան որսեր գտնելու համար:¹¹⁹ Հոս Վեդա ֆիզիզական աշխարհն այլ եւս թողած՝ դիցաբանականը կը մտնէ եւ իրեն մահուան շունը քառակնեայ այսինքն՝ չորսաչուի է, ինչպէս յունական սանդարամետի դոները պահպանող Կերբերոսը: Այս զարմանալի տեսագիծը որչափ կ'երեւայ հասարակաց ստացուածք էր հնդեւրոպական ազգերու: Վասն զի Գերմանացիներու,¹²⁰ Խրուատներու եւ Զեխերու քով ալ այն ըմբռնումը կայ թէ շուն մը, որ չորս աչք ունի՝ այսինքն, որուն ամէն մէկ աչքին վրայ բծաւոր նիշ մը կայ, ոգետես է:¹²¹ Ոգի ըսելով ի հարկէ աւելի ուրուական կամ դեւ կը հասկնան,

¹¹⁸Liv. 41., 21.

¹¹⁹Atharvaveda 8, 1, 9.

¹²⁰Grimm, Die deutsche Mythologie 3., 191.

¹²¹Negelein, Zeitschrift f. Volkskunde, անդ. 265:

սակայն մարդկային հոգիներու նկատմամբ ալ աւանդութիւններ կան: Այսպէս Շլեգվիգ Հոլշտայնի մէջ կը հաւատան, որ երբ դիշերուան միջոցին շները ոռնան Հել (Hell, Hölle, Hulda = մահուան դիցուհի) շներու քովն է. ուրիշ խօսքով՝ մէկը կը մեռնի: Զեխերու կարծիքով շունը ոռնալու ժամանակ ո՛ր կողմն որ կը նայի, հոն մէկը մեռած է կամ նոր կը մեռնի: Իմ հայրենիքս Խոտորշուր ալ՝ շունը կ'ոռնայ, կ'ըսէին, որովհետեւ մեռելներու հոգիները կը տեսնէ: Բծաւոր շներէ ուղղակի կը վախնային, որ նշան է թէ չորսաչուի շան տեսագիծը հոն ալ բոլորովին ջնջուած չէր: Իմ կարծիքովս Պարսիկներու քով ալ մնացած էին այս առասպելահայեացքին հետքերը, որուն՝ բացայայտ վկայութիւններու պակսելով՝ շատերը մտադիր չեն եղած մինչեւ այսօր: Երբ Պարսիկը իր մեռելը գերեզմանոց տանելէն վերջը, մեռելուղին սրբելու համար 9 անգամ դեղին բծերով աչք ունեցող շուն մը կը շրջեցնէր անոր վրայէն,¹²² պարզ է թէ Պարսիկը իր այս ըմբռնումով շատ հեռու չէր

¹²²Hüsing G., Iranische Überlieferung, S. 34.

ո՛չ իր Եւրոպայի ցեղակիցներէն եւ ոչ ալ
Հնդիկներէն: Պարսիկներու առանձնայատուկը
շան նուիրականութիւնն էր: Շուներ սուրբ
էր անոնց համար եւ դիակը պիղծ եւ այս է
պատճառն, որ իրանեան ինչ ինչ ցեղերու
մէջ, այսպէս Մարաստան ե: Բակարիա
մեռելները դիտմամբ շներու կու տային,
որպէս զի լափեն: Շափդելի համաձայն¹²³
մինչեւ իսկ ծեր մարդիկ կենդանի կենդանի
շներու առջեւ կը նետուէին, որոնք իրենց
կատարած գազանային պաշտօնին համար
մեռելաթաղ եւս կ'ըսուէին: Տարօրինակ են
այս հայեացքներն եւ գործքերը, եւ սակայն
ո՛րչափ դիւրմբունելի պիտի երեւան մեզի
ասոնք, եթէ նկատենք, որ ըստ Աւեստայի
շուներ մարդկային հոգիներու առաջնորդ է,
որ դերձանի մը վրայէն կը տանի զանոնք
մինչեւ արքայութիւն եւ անո՛ր յանձնուած է
պահպանել նոյն դերձանը ընդդէմ դեւերու,
զորոնք կը հալածէ գիշերները ոռնալով:
Այժմ կը հասկըցուի նաեւ թէ ինչո՞ւ համար

¹²³Spiegel, Eranische Altertumskunde 3., 703 Geiger, Altiranisches Leben, S. 369.

Պարսիկները մեռել մը չթաղած զայն
անպատճառ շան մը նայիլ կու տային:¹²⁴
Իրենց ըմբռնումով շուներ իր նայուացքով
մեռնողին հոգին իրեն կը ձգէր սանդարամետ
տանելու համար: Այս արարողութեան մէջ
երբեմն այն աստիճանի ճշգրտապէս էին, որ
եթէ յղի կին մը մեռնէր, դիակը երկու շան
նայիլ կու տային. մին մօր, միւսը սաղմնային
վիճակի մէջ մեռնող տղուն համար:¹²⁵

Որչափ որ ալ շուներ Պարսկաստանի
մէջ կը յարգուէր իբրեւ սուրբ եւ
նուիրական անասուն մը եւ արգիլեալ էր
զայն սպաննել եւ այս իսկ պատճառաւ
Դարեհ Ա. պատգամաւորութիւն առաքեց
Կարքեդոնացւոց՝ զանոնք շան եւ մարդու միս
ուտելէ ետ կեցընելու համար,¹²⁶ սակայն՝ զէթ
որչափ ինծի ծանօթ է, շուներ Պարսիկներու
քով երբեք աստուածութեան պատուոյն
չհասաւ: Հնդիկները հոս ալ շեղեցան իրենց
եղբայրներէն: Վասն զի շան կերպարանքով կը

¹²⁴Herod. 1., 140. Orelli, Allgemeine Religionsgeschichte 2., 147.

¹²⁵Zeitschrift f. Volkskunde, S. 370.

¹²⁶Յուս. 18, 1, 10.

ներկայացրենք ոչ միայն մահուան աստուծոյն Յամայի քով պատգամաւորութեան պաշտօն կատարող Սարամեյա ըստած երկուորեակները, այլ եւ անոնց մայրը Սարամա դիցուհին:¹²⁷ Շատ նման է այս առասպելին յունական Հեկատէ դիցուհւոյն մասին աւանդուածը. Հեկատէ մահուան դիցուհի մըն է, որուն կընկերանան դիւական շներ եւ ինքն իսկ կը բաղձայ եղեր, որ պաշտամունքի միջոցին շուն յորջորջուի:¹²⁸

Այս համեմատական բաղմաթիւ օրինակները յառաջ բերելով՝ նպատակս էր ցուցնել թէ շունը մահուան հետ աղերսի մէջ դնելը ոչ միայն շատ տարածուած երեւոյթ մըն է ընդհանուր առասպելագիտութեան մէջ, այլ թէ յատկապէս հնդեւրոպական ազգերու վրայ սովորականէ աւելի մեծ եղած է անոր ազդեցութիւնը, որ եւ դեռ կը շարունակուի մինչեւ այսօր: Արդ որովհետեւ Արայ Գեղեցիկ ալ յարութիւն չառած՝ անցած է նախ մահուան լաբիւրինթոսէն, մտած է այն ալ սանդարամետ,

¹²⁷ Abel Bergain, La religion vedique d'après les hymnes de Rig-veda, Paris 1883, 1., 2, p. 317.

¹²⁸ Preller, Griechische Mythologie 1., 326.

ուր կ'իշխէր մահուան աստուածութիւնը իր շներով, չափազանցութիւն է ուղղակի, երբ Բասմաջեան Արալէզներու առասպելը իր ամբողջութեամբ ասուրաբաբելական կը համարի, որպէս թէ պարզապէս տարբերակն ըլլայ այն Մարդուկի առասպելին, որուն մէջ՝ ըստ նորագոյն սեպագիր արձանագրութեան մը՝ կը յիշուին նաեւ «չորս շնաստուածներ» «Ուկկուժու» = Յափշտակիչ, «Ակկուլու» = Ուտիչ, «Իկչուաա» = Կորդիչ եւ «Իլթերու» = Յագեցուցիչ անուններով:¹²⁹ Ասոնք Արալէզներու հետ միացընելու գլխաւոր փաստն է ուրիշ արձանագրութիւն մը, ուր Մարդուկ կը կոչուի քահանայ աստուածոց, որ «կենդանացուցանէ զմեռեալս» (անդ, էջ 5): Եթէ Բասմաջեանի մտադրութենէն վրիպած չըլլային վեր յիշուած համեմատական բաղմաթիւ օրինակները, ինչպէս նաեւ մտադիր եղած ըլլար, որ Ադոնիսի առասպելին մէջ ալ շուն մը կը յիշուի, կամ շո՛ւն մըն էր, որ Իսիս դիցուհւոյն օգնած է Ոսիրիսի մարմնոյն մասերը քովէ քով բերելու, այսինքն՝ զայն

¹²⁹ Հետադասութիւնք, էջ 4:

կենդանացընելու մէջ, այն ատեն կարծեմ այն աստիճան արմատական պիտի չըլլար իր վճռոյն մէջ: Շունը իմ կարծիքովս սկզբնական տարր մըն էր Արայ Գեղեցիկի առասպելին մէջ, գէթ այնչափ սկզբնական, որչափ ժամանակ որ Արայ հայ ինքնուրոյն հողին կը պատկանէր եւ ազգային աստուած էր յառաջ քան ասուրաբաբելական քաղաքակրթութեան հետ շփման մէջ մտնելը: Այս տեսութիւնը բուն իսկ այն ատեն իմաստ կ'առնու եւ հետեւաբար նաեւ աւելի հասկնալի կ'ըլլայ, երբ Արայ նկատենք ոչ այնչափ իբրեւ մահուան իշխանութեան ենթարկուած զոհ մը, այլ իբրեւ աստուածային հերոս մը եւ քաջամարտիկ հերոս մը:

Անանուն իբրեւ հատակոտորներու կարկատանք մը՝ Արայի առասպելէն միայն Շամիրամի դէմ մղուած պատերազմն ունի. դժբախտաբար Խորենացին ալ նոր բան մը չհաղորդելուն՝ մեծապէս խաթարած է հերոսին իսկական պատկերը: Մեզի ընծայուածը կարծես աւելի թոյլ եւ կնատ էակ մըն է, որ կը պատերազմի, բայց Շամիրամի գերակշիռ

ոյժին չկարենալով դիմադրել, կը մեռնի եւ յարուրթիւն կ'առնու պարզապէս ցանկաւէր Շամիրամի գիրկը նետուելու համար: Այս կրական վատ կողմին հակակշռողը՝ Շամիրամի սիրոյ առաջարկին մերժումն է միայն, որուն հետեւանքն կ'ըլլայ պատերազմ: Ասով սակայն Արայ քաջամարտիկ չ'ըսուիր: Արդ Անանունի եւ Խորենացոյ բաց թողած այս մեծ պակասին գէթ չափով մը զոհացում կու տան Եզնիկ եւ Փաւստոս: Զափով մը կ'ըսեմ, վասն զի երկուքն ալ «ի պաշտօնէ» Արայով չեն զբաղիր. իրենց խօսքերը աւելի առթական եւ թռուցիկ ակնարկութիւններ են, որոնցմէ գէթ այսչափը իբրեւ ստոյգ կ'իմանանք որ Արայ միայն սիրուող չէր ըմբռնուեր, այլ եւ պատերազմասէր, կորովի եւ քաջ: «Թէ յառաջին ժամանակսն արալէզք լիզէին զվիրաւորս եւ ողջացուցանէին կ'ըսէ Եզնիկ ո՞չ նոյն պատերազմունք են եւ նոյնպէս վիրաւորք անկանին: Այլ յայնժամ, ասեն, դիւցազունք էին,» էջ 100: Աւելի պայծառ է Փաւստոս, որ Մուշեղ Մամիկոնեանի սպանութիւնը պատմելէն

վերջը՝ այսպէս կը շարունակէ. «Իբրեւ տարան զմարմին սպարապետին Մուշեղի ի տուն իւր, ոչ հաւատային ընտանիք նորա մահուն նորա, թէպէտ եւ տեսանէին զգլուխ նորուն զատ ի մարմնոյն անտի, զի ասէին. դորա յանթիւ ճակատ մտեալ էր, եւ վէր երբեք չէր առեալ, ոչ նետ մի դիպեցաւ երբեք, եւ ոչ այլոց զինու խոցեալ է զդա: Իսկ կէսք յառնելոյ ակն ունէին նմա, մինչեւ զգլուխն անդէն ի կոճեղն կարեալ՝ կցեցին եւ հանին եղին ի տանիսն աշտարակի միոյ, ասէին թէ վասն զի այր քաջ էր, առյեղք իջանէն եւ յարուցանեն զդա:¹³⁰» Ըստ Եզնիկի խօսքերուն Առլեզները աստուածներուն շրջանին՝ միայն (Götterperiode) լիզելով կենդանութիւն կու տային պատերազմի մէջ մեռնողներուն, մինչդեռ Փաւստոս Մուշեղի դէպքով հակառակը կարծես հաստատել կ'ուզէ: Սակայն սոյն հակասութիւնը պարզ երեւութական է. ժողովուրդը հաւանօրէն Առլեզներու լիզելով յարութիւն առնլու միայն մէկ դէպք գիտէր, բայց միւս կողմանէ նոյնին վերստին

¹³⁰Փ. Բուգ., էջ 244-245:

կրկնուելու հնարաւորութեան ալ կը հաւատար, ինչպէս Մուշեղի դէպքը կը ցուցնէ. որուն իրապէս պատահած կամ չպատահած ըլլալը ի հարկէ մեր խնդրոյն համար կարեւորութիւն չունի: Ամէն պարագայի մէջ թէ՛ Եզնիկի եւ թէ՛ մանաւանդ Փաւստոսի խօսքերէն բացայայտ է, որ հայ ժողովրդական առասպելահայեացքը Առլեզներէն լիզուելու եւ յարութիւն առնլու համար իբր պայման սովորականէ դուրս դիւցազնութիւն եւ քաջութիւն կը պահանջէր: Անոր համար վստահ եմ, որ Արայի մասին՝ բացի Շամիրամի դէմ մղած պատերազմէն, ուրիշ քաջագործութիւններ ալ կը պատմուէին ժողովրդեան մէջ, զորոնք համեմատական քննութեամբ մակաբերել միայն կրնանք առանց ճշդելու եւ բնորոշելու երջանկութիւնն ունենալու: Յունական Հերակլէսի մահն ալ եղերական էր, բայց իր աստուածային ծագման եւ գերմարդկային քաջութիւններուն համար աստուածներու կարգը կը դասուի ժողովրդական առասպելէն: Այսպիսի էին նաեւ Ոսիրիս, Բալտր եւ ուրիշ նմաններ, որոնց մասին հոս մանրամասնութիւններու

չենք իջնար, քանի որ յաջորդ գլխուն մէջ անոնցմով արդէն պիտի զբաղինք:

Քաջամարտիկ Արայ Գեղեցիկ էր միանգամայն քաջ որսորդ մը. Դիցաբանական աշխարհի մէջ այս երկու զաղափարներն իրարմէ գրեթէ անբաժին էին. եւ որսորդ հերոսը ունէր նաեւ իր շունը: Որսորդ Որիոն իր շան (= Շնիկ աստղ օգնութեամբը կը հալածէր Բաղմաստեղաց կուսանները կամ ըստ ուրիշ տարբերակի մը թռչունները:¹³¹ Շունը ամենամտերիմ ընկերն էր նաեւ որսորդ Արտեմիսի, որուն նոյն իսկ կը զոհուէր: Սակայն Յունաց քով թերեւս ամէնէն աւելի Արէսի առասպելին մէջ ազդեցիկ դերք մը վայելած ըլլայ շունը, որ մանաւանդ Պելոպոնէսի մէջ աստուծոյն, զոհուող անասուններուն գլխաւորներէն էր եւ անոր նուիրուած: Արէսի շները ըստ առասպելին անոր ամէն որսորդութիւններուն եւ պատերազմներուն կը մասնակցէին, մէկ խօսքով՝ Արէսի աջ բազուկն էին անոր համար աստուծոյն վահանին վրայ անպակաս էր նաեւ

¹³¹Կրօնի ծագում եւ Դիցաբանութիւն, էջ 307-308:

շան պատկերը:¹³²

Մահուան տեսագծով շունը աւելի խորշելի էր մարդկան, ասոր հակառակ որսի շունը անոր ընկերն ու բարեկամը: Երկուքին միջեւ եղած յարաբերութիւնն այն աստիճան սերտ էր, որ մեռնող որսորդին հետ շատ անգամ անոր շունն ալ կը թաղէին, որպէս զի սանդարամետի մէջ առանց օգնականի չմնայ: Յուցուած է, որ Լիդուանիայի մէջ մեռելին հետ թաղուող շունը որսի շուն էր:¹³³ Հետեւաբար կարծեմ շատ աւելի բնական է եւ իրաւացի Արալէզներն իրենց զարգացման ամենասկզբնական շրջանին որսորդ եւ քաջամարտիկ Արային ընկերացող շնիկներ համարելը քան թէ Արայի մահուան հետ միայն յարաբերութեան մէջ դնել: Պատճառներն յայտնի են. նախ որսորդի շան տեսագիծը աւելի հին է քան մահուանը. երկրորդ՝ դուրս հանելով պարսկական եւ ուրիշ քանի մը ազգերու ըմբոնումը, մահուան տեսագծերով շունը առ հասարակ

¹³²Pauly 3., S. 1480.

¹³³Zeitschrift f. Volkskunde, S. 368. Grimm, Verbrennen der Leichen, Kl. Schr. 2., 286.

աճ ազդող չար էակ մը ըմբռնուած է, որ իր էութեան ամբողջ ձգտումով եւ բնութեամբ մարդուս աստենական կեանքը ոչնչացընող կամ գէթ ոչնչացընելու նպաստող է աւելի քան զայն պահպանող եւ երբեմն նաեւ բուժող, ինչպիսի է որսական շուներ՝ ըլլա՛յ այն իրական կամ դիցաբանօրէն ըմբռնուած: Կ'ապրի իր տիրոջ համար եւ եթէ հնարաւոր ըլլար, կը մեռնէր նաեւ իր տիրոջ համար: Այս է պատճառն, որ մեր Արալէզներն իրենց պաշտօնով՝ քանի որ մեռած Արայն սանդարամետէն վերստին կեանքի աշխարհն կը բերեն, մահուան տեսագծերով ճոխացուած ըլլալով հանդերձ, միշտ բարի եւ երկնային էակներ նկատուած են: Այս կը տեսնուի նաեւ վերագոյն իմ կողմանէս հրատարակուած զրոյցի մը շնիկներէն, որոնք թէ՛ բնութեամբ եւ թէ՛ իրենց կատարած պաշտօնով՝ ամենեւին տարբերութիւն չունին Արալէզներէն: Անոնք ալ երկնային բարի շնիկներ են եւ մասնակցող իրենց որսորդ հերոսին ամէն քաջագործութիւններուն, զոր եւ ամէնէն վերջը կը կենդանացընեն անոր շղթաներն

քակելով, վերքերն լիզելով եւ բուժելով:

Այս երկնային շնիկներն ե՛րբ արդեօք լիզելու եւ լիզելով բուժելու եւ յարութիւն տալու տեսագծերով օժտուեցան: Ահա կարեւոր հարցը, որուն լուծումը այնչափ ալ դիւրին չէ, ինչպէս կարգ մը հայ գրագիրներ իրենց քանի մը թուուցիկ ակնարկութիւններով կարծել կու տան: Հիներուն ծանօթ էր արդէն թէ «շները լիզելով՝ վերքերը կը բուժեն,¹³⁴» Էլիանոս կ'ըսէ՝ «վիրաւորուածները (= շները) դեղի փոխարէն իրենց լեզուն ունին, որով վիրաւորուած մասը լիզելով՝ վերստին կ'առողջանան:¹³⁵» Շները կըրնային նաեւ ուրիշներուն վերքերը լիզել, ինչպէս յայտնի է Ղուկասու Աւետարանին (ԺՋ. 21) աղքատ Ղազարոսի առակէն: Սակայն հակառակ իմ ամէն ջանքերուս եւ պրպտումներուս անկարելի եղաւ ազգ մը գտնել կամ կրօն մը բացի հայկականէ, որուն մէջ շները լիզելով՝ կենդանութիւն տան դիակի մը կամ մեռած աստուծոյ մը: Միայն

¹³⁴Bochart, Opera omnia, 1., Index p. 72.

¹³⁵Ael. De Animalibus 8, 9.

վերագոյն յիշուած Ոսիրիսի դէպքը թերեւս տկար կռուան մ'ըլլայ այս տեսակէտով: Բասմաջեանիօրիշ առթիւըսածըթէ «Մարդուկ իրեն հետեւորդ չորս շներ ունէր, որոնք կ'անուանուէին կենդանացուցիչ դիականց¹³⁶» լոկ անձնական ենթադրութիւն է, վասն զիըստ արձանագրութիւններու՝ դիականերու կենդանացընողը Մարդուկ է եւ ոչ թէ իր հետեւորդ շները: Եթէ միտ դնենք Baudissinի, որ սեմական հնութեան հարցերու մէջ արհամարհելի հեղինակութիւն չէ, արձանագրութիւններուն Մարդուկին տուած «muballit-miti» մակդրին առաջին եւ սովորական իմաստն է բռնկել, բոլորովին երկրորդական է՝ մեր իմաստով «կենդանացընել, կամ յարութիւն տալ:¹³⁷» Ուրեմն շներու լիզելով յարութիւն տալու երեւոյթը կը մնայ առայժմ զուտ հայկական: Այսու հանդերձ երեւոյթիս ազգային նկարագրին սկզբնականութեան վրայ կը տարակուսիմ եւ այս իմ տարակոյսս աւելի եւս

¹³⁶ Բանասէր 1903, էջ 238:

¹³⁷ Adonis, S. 313, 315, ծն. 2 եւ 317-324.

կը զօրանայ, եթէ նկատողութեան առնունք մանաւանդ Պղատոնի Արայի մասին ունեցած հատուածը, ուր Արայ կը կենդանանայ այրուեցու համար փայտակոյտի վրայ դրուած ատեն. հոն Արալէզներու յիշատակութեան հետքն անգամ չկայ, մինչդեռ եթէ ծանօթ ըլլար Պղատոնի այսպիսի հետաքրքրական երեւոյթ մը, ի՛նչ պատճառ ունէր զայն չյիշելու եւ կամ առասպելին բոլորովին ուրիշ գոյն մը տալու: Պղատոն ճանչցողի մը համար շատ անհաւանական է այսպիսի ենթադրութիւն մը: Կը մնան այժմ երեք հնարաւորութիւններ. կա՛մ Պղատոնի գիտցածը Արայի առասպելին ուրիշ մէկ տարբերակն էր, կա՛մ օտար տարր մըն էր Արալէզներու առասպելը՝ յետոյ մտած Արայի աւանդավէպին մէջ եւ կա՛մ թէ Արայ Գեղեցիկ ունենալով արդէն իր որսական շները՝ անոնք դարերու ընթացքին Արալէզներու նկարագիրն ստացան հա՛յ հողին վրայ զօրութեամբ զարգացման ներքին յառաջատուութեան (Proze) մը: Առաջին հնարաւորութիւնն ենթադրելու բաւական պատճառ մը չունինք,

իսկ վերջինս՝ ինքն իր մէջ անհաւանական չըլլալով հանդերձ՝ դժուարաւ թէ տեղի ունեցած ըլլայ առանց արտաքին ո՛րեւէ ազդեցութեան: Այս սեղմումը ստիպուած եմ ընել նկատելով գլխաւորաբար Հայաստանի դիրքն ու շրջակայ ազգերը, որոնց՝ հարաւայիններուն քով մասնաւորապէս շան պաշտօնը հեուց ի վեր բաւական տարածուած էր: Ազդեցութեան տեսակէտով համեմատական առաջին կռուանն կու տայ մեզի Բասմաջեան իր՝ վերը արդէն քանի մ'անգամ յիշուած գործին մէջ: Թէեւ հոն թարգմանուած սեպագիր երկու արձանագրութիւններէն չէ կարելի այն եզրակացութիւնն հանել, ինչ որ ինքն իսկ Բասմաջեան փորձած է, բայց եւ այնպէս երկուքն ալ կրօնապատմական թանկագին յիշատակարաններ են, որոնք մեծ լոյս կը սփռեն յառաջակողմեան Ասիոյ մէջ տարածուած շան պաշտօնին եւ միջնորդաբար նաեւ Արալէզներու հարցին վրայ: Գրական աղբիւրները Արալէզներու քանի՛ ըլլալը չեն յիշեր բայց մտադրութեան արժանի երեւոյթ մը չէ՞, երբ մեր հրա տարակած զրոյցին

մէջ՝ հերոսին ընկերացող շնիկները չորս են, ինչպէս չորս են Մարդուկի շնիկները Այս հարցը թերեւս աւելի հետաքրքրական դառնայ նորերս գտնուած երկու արձանագրութիւններով, որոնք Մարդուկի դիցաբանական անձնաւորութիւնը բոլորովին անակնկալ տեսագծերով կը ճոխացնեն եւ Բաբելոնի մէջ անոր պատուոյն համար նոր տարույ առթիւ կատարուած հռչակաւոր տօնախմբութիւնները աւելի հասկնալի կ'ընեն մեզի:

Նշանաւոր ասուրաբաբելագէտ Zimmern գերմանացի գիտնականէն գտնուած առաջին արձանագրութեան համաձայն¹³⁸ Բէլ-Մարդուկ լեռան ետեւ¹³⁹ այսինքն սանդարամետի մէջ կը բռնուի, զգեստներէն կը մերկացուի, կը դատուի, կը ձաղկուի եւ յետոյ միջին լեռնաշխարհին մէջ կը բանտարկուի: Ասոր վրայ քաղքին մէջ (Բաբելոն) ապստամբութիւն կը ծագի, Բէլի կինը Բէլտիս Արեգական եւ Լուսնի աստուածներուն դարձած կ'աղաչէ,

¹³⁸ZDMG. 1922, էջ 52-53.

¹³⁹Ասուրաբաբելացիք սանդարամետական լեռը աւելի Միջագետքի հիւսիսային-արեւմտեան կողմերը կը փնտռէին:

որ Բէլի դարձեալ կենդանութիւն տան: «Ո՛ր եղբայր իմ, եղբայր իմ» ըսելով կ'ողբայ զինքը եւ կ'իջնայ մինչեւ սանդարամետ: Ամէնէն վերջը Բէլ լեռան ետեւէն դուրս ելլելով դարձեալ կեանքի աշխարհը կը մտնէ, այսինքն՝ յարութիւն կ'առնու: Ահա Բէլի այս ազատութիւնը, ինչպէս նաեւ աշխարհածնութեան շրջանին Տիամատի դէմ տարած յաղթանակը մշտնջենաւորելու համար էր, որ Բաբելացիները ամէն տարի Նիսան ամսոյն գիշերահաւասարին նոր տարւոյ տօնը կը կատարէին, որ միջոցին հրապարակաւ կ'երգեցուէր նաեւ ի պատիւ Մարդուկի յօրինուած աշխարհածնութեան գեղեցիկ երգը, կը փառաբանուէին անոր քաջագործութիւններն, մեծանձնութիւնն ու մարդասիրութիւնը, զորոնք դերասանօրէն ալ կը ներկայացընէին:

Երկրորդ արձանագրութիւնը ընդարձակագոյն է քան առաջինը: Ասոր մէջ բաբելացի իմաստուն մը հին Կտակարանի Յօբին պէս կ'ողբայ իր բարոյական եւ ֆիզիզական խեղճ եւ հիւանդագին վիճակը.

ընդարձակօրէն կը նկարագրէ մանաւանդ իր զանազան հիւանդութիւնները, որոնք զինք մինչեւ մահուան դուռը հասցուցած են եղեր: Յետոյ կը նկարագրէ իր փրկութիւնը: Մահուան գետին եզերքը, ուր մարդիկ կը դատուին, Մարդուկ ստրկութեան նշանը իր ճակտէն կը սրբէ եւ զինքը կը խլէ սանդարամետի պետին ձեռքէն, որ պատրաստուած է եղեր զինքը մեռելներու գետը նետելու: Անոր համար իմաստունը Մարդուկի շնորհակալութեան զոհ մը մատուցանելէն վերջը՝ փառաւոր խնջոյք մը կու տայ Բաբելոնի բնակիչներուն, որոնք տեսնելով որ Մարդուկ մահամերձ վիճակէն հանած եւ բոլորովին առողջացուցած է իմաստունը իրեն հետ կը փառաբանեն Մարդուկի եւ անոր տիկնոջ Սարբանիտույի (= Բելտիս, Իշդար) մեծութիւնը, եւ ասո՛նք միայն բոլոր աստուածներու մէջէն կարող են եղեր մէկը մահուան աշխարհէն կեանքի աշխարհը բերել եւ գերեզմանէն յարուցանել:¹⁴⁰

¹⁴⁰Zimmern, Zum Neujahrsfest 2., Berichte über die Verhandlungen der Sachs. Gesellschaft der Wissenschaften 1918, Heft 5. Հմմտ. նաեւ

Ինչպէս կը տեսնուի, միոյն մէջ յարութիւն առնողը Մարդուկ է եւ այն՝ իր կնոջ օգնութեամբ. երկրորդին մէջ ինքը Մարդուկ յարութիւն կուտայ, ուր իրեն գործակից է նոյնպէս իր կինը: Խօսք չկայ ամենեւին չորս շներու մասին, որ անկարելի էր, եթէ անոնք Մարդուկի յարութեան գործին մէջ ո՛ր եւ է դեր մը կատարած ըլլային: Նոյնպէս երկրորդ արձանագրութենէն բացայայտ է, որ Բաբելացին Մարդուկ գերեզմանէն յարուցանող կամ «կենդանացուցիչ դիականց» անուանելով՝ չի հասկընար այն, ինչ որ Բասմաջեան կը բաղձայ ընդունիլ եւ մենք ամէնքս առ հասարակ կը հասկընանք: Ուրեմն Baudissin լիովի իրաւունք ունի, երբ կ'ըսէ թէ Բաբելացիները այսպիսի բացատրութիւններով աւելի «բժշկել» կը հասկընային:

Շնով որսորդ աստուած մը կը ներկայացուի նաեւ ասորեստանեան արձանագրութեան մը վրայ,¹⁴¹ բայց թէ հոս ալ յատկապէս ինչ պաշտօն ունէր շունը, նոյնպէս կը լռէ

ZDMG. 1922, էջ 48-50.

¹⁴¹Gazette Archéologique 1879, էջ 178.

արձանագրութիւնը: Աւելի որոշ են ասորական տեղեկութիւնները: Ըստ Ալ-Նատիմի¹⁴² շունը Խառանի մէջ կը պաշտուէր եւ անոր զոհ ալ կը մատուցանէին: Ջայս կ'ակնարկէ անշուշտ Յակովբ Սրճեցին, երբ իր կուռքերու դէմ գրած մէկ տաղին մէջ «շներով տէր մը¹⁴³» կը յիշէ իբրեւ աստուած Խառանի: Սոյն աստուածը ոմանք¹⁴⁴ ասորեստանեան որսորդ աստուծոյն հետ կ'ուզեն նոյնացընել, զոր Տակիտոս¹⁴⁵ Հերակղէս կ'անուանէ: Եթէ այս համեմատութիւնը ճիշտ է, այն ատեն որոշ չափով նմանութիւն կայ նաեւ այս Հերակղէսին եւ Պղատոնի Արային միջեւ, վասն զի ինչպէս որ Պղատոնի Արան փայտակոյտին վրայ դրուած էր այրուելու համար, այսպէս ալ այս ասորական Հերակղէսին տօնին, փայտակոյտ մը կը կաղմուէր եւ անոր վրայ Հերակղէսի պատկերը կ'այրէին:¹⁴⁶ Այս արարողութիւնը Յոյներուն

¹⁴²Հմմտ. Fihrist, Հրտ. էջ 326:

¹⁴³ZDMG. 29, S. 110.

¹⁴⁴Revue d'Archéologie 1., 227-228.

¹⁴⁵Annal. 12., 13.

¹⁴⁶Clemens Alex. Recognit. 10., 24.

¹⁴⁷El-Maqrīsi. (Chwolsohn 2., 604, 607 LLN):

¹⁴⁸Wachsmut, *Athenaeus* 1., 461.

149Opera omnia 1., 663.

150 Լակտանտիոս. De falsa religione 1., 10.

¹⁵¹Orelli, Religionsgeschichte, 1., 264. — Հմմտ. նաեւ Corpus Inscript. Semiticarum, Paris 1885, Nr. 86.

Փիւնիկեցիներու շներու այս յարգութիւնը տարածուեցաւ մինչեւ Կարգեդոն եւ Սիկիլիա. վերջնոյս Ադրանոս աստուծոյն ծառայութեան մէջ կային 1000ի չափ շներ: Հոս յիշենք նաեւ եգիպտական Անուբիս հոգիները սանդարամետ առաջնորդող աստուածը, որ շան գլխով կը ներկայացուէր եւ աստուածն էր գլխաւորաբար Կիւնոպոլիսի (= շնաքաղաք), ուր նաեւ իրական շներ կը պաշտուէին: Շունը կը պաշտուէր նաեւ Նիւբիայի մէջ եւ ըստ Պլինիոսի «անոնց թագաւորն էր, որուն շարժումներէն թագաւորական հրամանները կը գուշակէին»:¹⁵²»

Թագաւորական տան կամ իշխանութեան հետ շունը աղերսի մէջ դնելը, մանաւանդ երբ խնդիրը արտաքոյ կարգի դէպքերու կամ նշանաւոր դէմքերու եւ դիւցազներու վրայ է, հազուադիւս երեւոյթ մը չէ մարդկային առասպելակազմիկ իրականութեան մէջ: Այսպէս ըստ պարսկական աւանդութեան Կիւրոս Մեծ իր ընկեցիկ եղած միջոցին շնէ մը կը դիեցուի, մինչեւ որ հովիւ մը գինք

գտնելով իր կնոջ առանձին խնամքին կը յանձնէ: Հռովմէական Ռեմոս եւ Ռոմուլոս երկուորեակներն ալ ընկեցիկ կ'ըլլան եւ կը դիեցուին գայլէ մը՝ որ հոս նախնական շան փոխանակած է, եւ յետոյ հովիւէ մը կը գտնուին եւ կ'որդեգրուին: Հռովմէական եւ պարսկական այս երկու առասպելներուն զարմանալի նմանութիւնը ակնյայտնի փաստ է երկուքին ալ հասարակաց բունէ մը ծագելուն, որոնք իրենց տեսագծերով շատ աւելի հին են քան Կիւրոս եւ մինչեւ իսկ Ռեմոս եւ Ռոմուլոս, վերջիններն եթէ երբեք գոյութիւն ունեցած են: Հերոդոտոսին ըսածը թէ Կիւրոսի պատմութեան մէջ շան դիեցման առասպելը հովուին կնոջ անունէն ծագած ըլլալու է, որ Սպակոյ, յուն. Κυνο կը կոչուի եղեր, իր անձնական մեկնութիւնն է հաւանօրէն: Այսպիսի անձնական մեկնութեան մը ենթարկուած է նաեւ հայ Սանատրուկի մանկութեան մասին հիւսուած ժողովրդական գեղեցիկ առասպելը, ուր շան նկատմամբ նոյնպէս շատ կարեւոր ականարկութիւն մը կայ, բայց խորենացին մեկնել ուզելով՝ հիմէն

¹⁵²Lib. 6, c. 30.

խանգարած է ամբողջն ալ: Հոս յառաջ կը բերեմ խնդրոյ նիւթ հատուածը. «Քանզի յաւուրս ձմերայնոյ ճանապարհորդեալ ի Հայս քոյր Աբգարու Աւգէ՝ պատահէ բքոյ ի լերինս Կորդուաց, ցրուեաց զամենեսեան մրրիկն, մինչ ոչ գտեալ ընկեր զընկեր՝ ընդ որ վարեցաւ: Իսկ դահեկին նորա (Սանատրուկոյ) Սանոտայ, քեռ Բիւրատեայ Բազրատունւոյ, կնոջ Խոսրենայ Արծրունւոյ, առեալ զմանուկն, քանզի տղայ էր, եղ ի մէջ ստեանց իւրոց, մնալով ի ներքոյ ձեանն զերիս տիւս եւ զերիս գիշերս: Զորմէ առասպելաբանեն, եթէ կենդանի իմն նորահրաշ սպիտակ յաստուածոցն առաքեալ՝ պահէր զմանուկն: Բայց որչափ մեք եղաք վերահասու՝ այսպէս է. շուն սպիտակ ընդ խնդրակսն լեալ պատահեաց մանկանն եւ դահեկին: Արդ կոչեցաւ Սանատրուկ, ի դահեկէն զանուանակոչութիւնն՝ առեալ, որպէս թէ տուրք Սանոտայ:¹⁵³»

Ինչպէս կը տեսնուի, գերմարդկայինն ու արտաբնականը ամէն գնով առասպելներու եւ

¹⁵³Մ. Խոր., Տփղիս 1913, էջ 160-161:

գրոյցներու մէջէն դուրս վտարելու ձգտումը հոս ալ ակներեւ է: Անոր համար Խորենացւոյ «եղաք վերահասու»ին այնչափ նշանակութիւն տալու չէ: Ըստ ժողովրդական աւանդավէպին կասկած չկայ, որ այն «նորահրաշ սպիտակ կենդանին երկնային շնիկ մըն էր, որ աստուածներէ կ'առաքուի ձիւնէ եւ բքէ ծանր արկածի մատնուած արքայամանուկը պահպանելու համար: Հետեւաբար «ընդ խնդրակս լեալ (շուն) պատահեաց մանկանն» հայ Հերոդոտոսին յաւելուածն է, ինչպէս նաեւ Աբգարու Աւգէ քոյրը եւ դահեկին Սանոտայ անունը, ուսկից իբր թէ ծագած ըլլայ Սանատրուկ անունը: Շատ հաւանական է, որ առասպելը կա՛մ ինքնին իսկ Սանատրուկ անուան ժողովրդական ստուգաբանութենէն առած ըլլայ իր ծագումը — եւ այս պարագային Սանատրուկ պիտի նշանակէր «շնէ տրուած կամ պարգեւուած,» եւ կա՛մ ուրիշ ձեւի տակ արդէն գոյութիւն ունեցող առասպելը հիւսուած ըլլայ յետոյ Սանատրուկի կեանքին հետ՝ առիթ առնլով թերեւս դարձեալ Սանատրուկ անունը:

Աւելի մեծ նշանակութիւն ունեցած ըլլալու է շուներ Արտաւազդայ առասպելին մէջ: «Ջրուցեն զսմանէ եւ պառաւունք, կ'ըսէ Խորենացին,¹⁵⁴ եթէ արգելեալ կայ յայրի միում կապեալ երկաթի շղթայիւք եւ երկու շունք հանապազ կրծելով զշղթայսն, ջանայ ելանել եւ առնել վախճան աշխարհի, այլ ի ձայնէ կռանարկութեան դարբնաց զօրանան, ասեն, կապանքն:» Վանական վարդապետ աւելի եւս կը բնորոշէ շները՝ ճոխացընելով զանոնք այնպիսի գծերով, որոնք Արայի առասպելին տեսակէտով եւս հետաքրքրական կը դառնան: Խորենացւոյ պէս ինքն ալ կը յիշէ երկու շներ, բայց «սեաւ եւ սպիտակ, որ յար լիզուն զկապանս նորա,¹⁵⁵ այսինքն՝ Արտաւազդայ: Ջասոնք Վանական վարդապետ նաեւ յայտնապէս Յարալեզ կը կոչէ: Ի հարկէ տակաւին անստոյգ կը մնայ¹⁵⁶ թէ Արալէզներու հետ

¹⁵⁴Երկու առասպելներու մէջ ալ շունը մտած է իբրեւ ընկեր դիւցազն որսորդին, հետեւաբար նաեւ բարի նկարագրով է:

¹⁵⁵Հին հաւատք, էջ 178:

¹⁵⁶Համեմատական հետազօտութիւն [էջ 3-4] մատենագրին կը վերագրէ:

այս նոյնացումը ինքնին իսկ մատենագրէն է թէ ժողովրդական հիմ մը ունի: Ինչ որ ալ ըլլայ, այս նոյնացման մէջ խոր իմաստ մը կայ: Մեր հրատարակած զրոյցին չորս երկնային շնիկներն ալ ակռաներով հերոսին մարմնոյն մէջ մտած մազը կը կտրեն եւ վերքը կը լիզեն:¹⁵⁷ Նախնական միեւնոյն աստուածազգի շնիկներն են ուրեմն երեք դէպքերու մէջ ալ, ի հարկէ իբրեւ տեսագիծ (Motiv) յարմարցուած իւրաքանչիւր առասպելի նկարագրին, բովանդակութեան եւ դարերու ընթացքին կրած փոփոխութեան: Այս կ'արժէ մասնաւորապէս Արտաւազդայ առասպելին նկատմամբ, որ՝ ինչպէս Մ. Աբեղեան¹⁵⁸ ալ մտադիր եղած է, խառնուրդ մըն է երկու իրարու հակառակ առասպելներու: Եզնիկի (էջ 104) եւ Եղիշէի¹⁵⁹ համաձայն Արտաւազդ բարի բնաւորութեամբ արքայազուն դիւցազն մըն է, որ մեռած չէ, այլ վիշապներէ Մասիսի

¹⁵⁷Հանդ. Ամս. 1923, էջ 491:

¹⁵⁸Հայ. ժող. առասպելներ, էջ 354:

¹⁵⁹Հարցմունք եւ Պատասխանիք, էջ 51. Ըստ Աբեղեանի սոյն գիրքը Վարդան Վարդապետ գրած է: Հոս յառաջ կը բերեմ ըստ Հ. Ն. Ակիմեանի հրատարակութեան:

վրայ կապուած եւ չղթայուած եւ օր մը չղթաները խորտակելով աշխարհքիս պիտի տիրէ եղեր: Նման աւանդութիւններ կան նաեւ Աղեքսանդր Մեծի եւ Փրեդերիկոս Բարբարոսայի մասին: Ասոր հակառակ ըստ ժողովրդական առասպելին Արտաւազդը նաեւ դեւ կ'անուանուի.¹⁶⁰ եւ երբ դարբինները «յաւուր միաշաբաթուջ երեցս կամ չորեցս բախեն զսալն,» որպէս զի Արտաւազդայ չղթաները զօրանան եւ ազատելով աշխարհք չկործանէ, յայտ է թէ այս պարագային Արտաւազդը իրօք դիւական է եւ նոյն՝ պարսկական Դահակին, յունական Տիւփոնին կամ գերմանական Լոկիին հետ. վերջինս շատ տեղեր արդէն սատանայի հետ նոյնացուցուած է:¹⁶¹ Խոտորջուր ալ չղթայւողը սատանան է, որ կը ջանայ ամէն գնով ազատիլ եւ աշխարհքիս վերջ տալ:

Նկարագրի երկուութիւնը կը տեսնուի նաեւ վրական նշանաւոր Ամիրանի վրայ,

¹⁶⁰Խորենացի, անդ, 192. Հարցմունք եւ Պատասխանիք դարբիններու այս գործողութիւնը միայն Նաւասարդի առաջին օրը կը դնէ, էջ 51:

¹⁶¹Mannhardt, Germanische Mythen etc., S. 86.

որ կը նկարագրուի մերթ բարի, դիւցազն, մարդկան բարւոյն համար վիշապներու դէմ մարտնչող եւ մերթ ալ քրիստոնէական Սաղայէլի պէս Աստուծոյ ապստամբող եւ անոր հետ կռուի ելլող,¹⁶² որուն համար չղթայուած Էլբրուզի լեռան վրայ քարայրի մը մէջ կը փակուի: «Յուսահատութիւնից աշխատում է իր չղթաները փշրել, այն ժամանակ շարժում է երկիրը, նրա չղթաները յառաջացնում են փայլակ եւ որոտում, նրա ծանր շնչառութիւնը՝ կատաղի փոթորիկներ, նրա հառաչանքը՝ ստորերկրեայ ձայներ, նրա արտասուքը՝ այն կատաղի գետը, որ այնպէս ուժգնութեամբ Էլբրուզի ստորոտից ներքեւ է գահավիժում:¹⁶³» Ամիրանի քով կայ շուն մը եւ շարունակ կը լիզէ անոր չղթաները, որոնք աւագ հինգշաբթի օրը արդէն կոտորուելու առտիճան բարակցած կ'ըլլան, բայց նոյն առաւօտը դարբինները մուրճերով երեք անգամ սալին վրայ զարնելով՝ չղթաները

¹⁶²B. Kafle, Der gefesselte Riese. Vorstellungen kaukasischer Völker von einem gefesselten Dämon. Archiv f. R. 1905, 2.

¹⁶³Վ.ս. Միլլեր, լեռների վերայ բնեւած հսկաների մասին Կովկասեան առասպելները, Թրգմ. ՀԱ. 1892, էջ 76:

դարձեալ կը զօրանան:¹⁶⁴ Առասպելիս իւր ամբողջութեամբ հայկականէն կախումը չեմ համարձակիր հաստատել, քանի որ անոր եւ յունական Պրոմէթէոսի միջեւ շատ կարելի է թէ պատճառական ներքին աղերս մ'ըլլայ ~ յոյն մատենագիրներէն ոմանք Պրոմէթէոսի շղթայման տեղը Կովկասի կողմերը կ'որոնեն,¹⁶⁵ սակայն որչափ կ'երեւայ շան եւ դարբիններու տեսագծերը նոյնութեամբ հայկականէն առնուած են: Շղթաները զօրացընելու օրերու նկատմամբ երկու առասպելներու միջեւ եղած անհամաձայնութիւնը շատ մեծ դժուարութիւն մը չէ, այնու որ հայկականը ինքն իր մէջ արդէն զանազան տարբերակներով է: Զեմ կարծեր թէ վրական առասպելին մէջ դիւականն ու վիշապայինը բարի իմաստով հերոսականէն աւելի հին ըլլայ: Հերոս Ամիրան՝ ինչպէս յաջորդ գլխուն մէջ պիտի տեսնենք, իր ինքնուրոյն տեսագծերով

¹⁶⁴Անդ, 76-79. Բանբեր, Արտաւազդայ եւ Մհերի հետքերը Վրաստանում. [Մելիքսեթ-Բեկի] 1921-1922 էջ 99-104:

¹⁶⁵ՀԱ. 1892, էջ 75-76:

դժուարաւ, բայց եւ այնպէս հնարաւոր է վերականգնել եւ իբրեւ այսպիսի որեւէ առնչութիւն մը չունենալուն դեւ եւ վիշապ Ամիրանի հետ՝ պատճառ մ'ալ չկայ զայն աւելի նոր համարելու: Մինչդեռ ճիշտ ասոր հակառակն է Արտաւազդայ առասպելին մէջ. դիւականն ու վիշապայինը աւելի հին է քան հերոսականը, որ հաւանօրէն մինչեւ իսկ պատմական ծագում ունի:

Ծանօթ է որ Խորենացին Արտաւազդ կը համարի որդի եւ յաջորդ Արտաշէս Բ. ի, որ նորագոյն քննութիւններուն առաջին արշակունի Տրդատ Ա. ին (66-107?) կը համապատասխանէ: Սանտալճեան¹⁶⁶ լաւ կը դատէ աւելի յառաջ երթալ եւ կը նոյնացընէ Արտաւազդ Արտաշէս Ա. ի յաջորդին հետ, որով Գողթան երգերուն այս մասին աւանդութիւններն ալ իրենց յարակից ամբողջ պարագաներով ու դէպքերով գրեթէ երկու դար յառաջ կը մղուին եւ քաղաքական բոլորովին նոր կապակցութեան մը կը բերուին: Եւրոպայի պատմախոյզներէն

¹⁶⁶Histoire 2., p. 448.

չատ քիչերը կ'ընդունին Արտաւազդայ պատմականութիւնը եւ ան ալ ամենամեծ վերապահութեամբ: Սակայն կ'երեւայ թէ Խորենացին որոշ չափով մը իրաւունք ունի, ինչպէս արդէն առհասարակ կ'ընդունուի ազգային պատմախոյզները¹⁶⁷ եւ կը տեսնուի նաեւ հետեւեալ ժողովրդական շատ հետաքրքրական զրոյցէն, որ ուրիշ ձեւի տակ կրկնումն է Արտաւազդայ առասպելին: «Կար չկար մի թագաւոր կար անունը Արտաւազդ: Նա մի գիծ որդի ունէր անունը Շիդար: Արտաւազդը մեռնելիս թագաւորութիւնը Շիդարին չտուեց, նա գիծ էր: Այդ պատճառով մեր երկրում տեղի ունեցաւ խառնակութիւններ եւ շատ աւերումներ: Մի անգամ Շիդարը ձի է նստում, հրամայում է փող փչել եւ յայտնել, որ ինքը ցանկանում է թագաւորել եւ ընտրեալ ձիաւորների հետ որսի է գնում: Նա կամրջին հասել էր չէր հասել, չար հոգին դիպչում է նրան եւ նա գէտն է ընկնում եւ խեղդուում: Ձիաւորները լուր են տարածել թէ աստուածները բռնել

¹⁶⁷Վ. Իսենա, 1851, էջ 36-51:

են Շիդարին եւ շղթայակապ անելով փակել են Մասիսում՝ սեւ սարում: Երկու շներ՝ մէկը սպիտակ միւսը սեւ՝ կրծում են նրա շղթաները: Տարւայ վերջին՝ նրա շղթաները բարականում, մագի հաստութիւն են ստանում: Եթէ նրանք կտրուին Շիդարը դուրս կը գայ եւ մեր աշխարհին վերջ կը տայ: Դրա առաջն առնելու համար կախարդները սահմանել են, որ տարւայ վերջին՝ Նաւասարդի ամսի առաջին օրը բոլոր դարբինները ի՛նչ գործով էլ զբաղած լինին, երեք անգամ մուրճով սալին զարնեն, որպէս զի Շիդարի մագի հաստատութեան հասած շղթաները նորից ամրանան, ապա թէ ոչ Շիդարը դուրս կը գայ եւ մեր աշխարհին վերջ կը տայ:¹⁶⁸»

Ուրեմն Արտաւազդայ աւանդավէպը Շիդարի անուամբ եւս կը պատմուի հայ ժողովրդեան մէջ. այս՝ դրական մեծ փաստ է ի նպաստ Խորենացւոյ: Վասն զի զրոյցին Շիդարը արտաքին պատմագիրներուն Axidares կամ 'Εξιδάρης է, զոր հայերէն Աշխադար կ'ըսենք հիմայ եւ յաջորդած է Տրդատ Ա. ին

¹⁶⁸ՀԱ. 1892, էջ 102-103: Բագմ. 1877, էջ 276:

այսինքն՝ Արտաշէս Բ-ի ըստ Խորենացւոյ: Թէ նոր առասպելին մէջ Արտաւազդ Շիրարի հայրը կը յորջորջուի, ի հարկէ մտադրութեան արժանի կէտ մըն է, եւ ասով խնդիրը թերեւս աւելի բարդ հանգամանք մը ստանայ, բայց ոչ ընդդէմ Արտաւազդայ կամ Շիրարի պատմականութեան: Իմ կարծիքովս երկու հնարաւորութիւն ունինք առջեւնիս, կա՛մ Շիրար ունենալով նաեւ Արտաւազդ անունը երկու անուամբ ալ զրոյցի առարկայ եղած է եւ կա՛մ՝ որ շատ ալ հնարաւոր է, երկու պատմական անձնաւորութիւններ խտացած են զրոյցին մէջ, մին Արտաւազդ՝ թերեւս Տիգրան Մեծին որդին, որ Անտոնինոսէն գերի բռնուելով իր կեանքը կնքեց Աղեքսանդրիա բանտին մէջ եւ ա՛յս է, որ ըստ Եզնիկի աւանդածին պիտի ազատի եւ իբրեւ ազատարար մը եւ փրկիչ մը հայ ժողովրդեան պիտի տիրէ ամբողջ աշխարհքիս (= Բարբարոսա, Աղեքսանդր Մեծ), իսկ միւսը՝ Շիրար, որ վիշապազուններէ կը բռնուի եւ Մասիս լեռան վրայ կը փակուի: Առասպելը իր ներկայ ձեւին մէջ բաղադրութիւն մըն է

դիցաբանական եւ պատմական տեսադներու:

Թէ ինչո՞ւ գահազուրկ եղաւ Աշխադար, պատմութիւնը կը լռէ, իսկ նորագոյն պատմախոյզները կը մակաբերեն միայն: Խորենացին եւ նոր զրոյցը խելագարութիւնը կը դնեն իբր պատճառ, զոր եթէ գոհացուցիչ ալ չհամարինք, գէթ ընդունելու ենք որ ժողովրդական պարզամիտ ըմբռնումը խելագարութիւնը չի նկատեր իբրեւ ուղեղի խանգարումէ յառաջ եկած երեւոյթ մը, այլ աւելի իբր հետեւանք ոգիներու եւ փերիներու ազդեցութեան: Խոտորջուր շատ տարածուած էր այս ըմբռնումը: Փերիները արուեստ ունին եղեր մարդկային միտքն կաշկանդելու, որ բնականոն չմտածէ եւ չխօսի եւ կա՛մ ա՛յն մտածէ եւ խօսի, ինչ որ իրենք կ'ուզեն եւ այս է եղեր խենդութիւնը: Անգամ մը քանի մը այր մարդիկ շատ վտանգաւոր խենդ մը գետին եզերքն տաներով՝ կը ստիպէին, որ ըսէ թէ ի՛նչ են իրեն հետ եղող ոգիներու անունները. խեղճը գետ նետուելու վախէն՝ կը խոստանար ըսել, բայց երբ գետին եզերքէն կը հեռացնէին, որ ըսէ, ահագին քրքիջ մը կը

բառնար եւ այս կ'ըլլար ամէն անգամուն իր պատասխանը: Խորենացույ «վիշապագունք գողացան զմանուկն Արտաւազդ եւ դեւ փոխանակ եղին» խօսքը չ'ա՞կնարկեր նոյնը: Խելացնոր կարծուած Արտաւազդ կամ Շիղար յետագայ սերունդներու երեւակայութեան մէջ ձուլուած է արդէն Մասիս լեռան վրայ փակուած վիշապին հետ, որ իր հրաբխայեն ժայթքումներով սարսափի կը մատնէր շարունակ շրջակայ բնակչութիւնը Խոտորջրոյ կարծիքով վիշապը երկրիս տակն է, որուն ամբողջ տարածութիւնը բռնած է եւ իր ցնցումներէն եւ ըրած շարժումներէն կը ծագին եղեր բոլոր երկրաշարժերը: Այս զարմանալի առասպելահայեացքը կը գտնուի մինչեւ անգամ Ափրիկէի շատ մը բնազգերու քով:

Շամիրամէն վերջ Շիղար-Արտաւազդ այս գործին մէջ յիշուած երկրորդ պատմական անձն է, որուն պատմականութենէն սակայն առասպելակազմիկ երեւակայութեան հզօր ազդեցութենէն զերծ եւ համեմատաբար նաեւ անխառն եւ անփոփոխ գրեթէ անունը միայն

մնացած է: Շունը երկուքին մէջ ալ արդէն դիցաբանական է իր ամբողջ տեսագծերովը: Գր. Տէր-Պօղոսեանի կարծիքով խելագար Շիղարին շներէ լիզուելուն դիցաբանական գլխաւոր պատճառն ա՛յն է որ «Շիղարը կենդանւոյն դեւերի ձեռքն ինկաւ եւ կորաւ եւ այդ անբնական մահի պատճառով նրա հոգին մնաց մարմնի մէջ եւ սրբազան արարողութեան չարժանանալով՝ հերոսը յաւիտենական տանջանքի մատնուեց:¹⁶⁹» Հետեւաբար շները ի գուր տեղ կ'աշխատին այդ անբնական վիճակին վերջ տալ՝ հերոսը կեանքի աշխարհք բերելով: Այս բռնազբօսիկ մեկնութիւնը հաստատուած է շատ աւելի անհիմն ենթադրութեան մը վրայ, որուն համաձայն հոգեպաշտական շրջանին իւրաքանչիւր ցեղի անդամները իրենց ծերերուն մարմինները կ'ուտէին, որպէս զի անոնց հոգին իրենց փոխանցեն եւ ասով ըլլան շտեմարանը ցեղին բոլոր հոգիներուն: Իսկ հոգեփոխութեան շրջանին այս դերն իբր թէ ստանձնած ըլլան շներն ու թռչունները.

¹⁶⁹Յուշարձան, Վիեննա 1911, էջ 238:

անոր համար ալ շունը ոչ միայն հոգեկիր է եղեր, այլ եւ հոգետուր: Վերջնոյս իբր փաստ յառաջ կը բերուին Առաքելները: Յարգ. Հեղինակը, որ կրօնաքննական, դիցաբանական-ազգախօսական նիւթերու շատ ալ հմուտ չ'երեւար, գիտնալու էր, որ անցած են նախ՝ այն ժամանակները, երբ մարդակերութիւնը իբրեւ այսպիսի ոմանցմէ բարեշրջական կարեւոր ազդակ մը կը համարուէր իբրեւ ընդհանուր երեւոյթ մը մարդկային զարգացման յառաջատուութեան մէջ: Ամենանախնական բնազդերու օր. համար առ հասարակ անծանօթ է մարդակերութիւնը, իսկ ուրիշ ազգերու մէջ ալ երբեք ընդհանուր հանգամանք չէ ստացած եւ այլասերում է պարզապէս: Երկրորդ՝ Տէր-Պօղոսեան նոյնպէս գիտնալու էր, որ մինչեւ իսկ մարդակեր ազգերու քով շատ տարածուած սովորութիւն է տան մէկ անկիւնը կերակուր դնել, որպէս զի իրենց նախնիներու հոգիները գան ուտեն եւ զիրենք հանգիստ ձգեն: Ուսկից կը հետեւի թէ գէթ այս ազգերը իրենք զիրենք իրենց իւրաքանչիւր նախնոյն հոգիներու

շտեմարանը չէին նկատեր:¹⁷⁰ Մարդակեր ազգերու քով եթէ կայ այս տեսակէտով աչքառու բան մը, այն ալ աւելի մարդուն միտն ուտելով անոր լաւ յատկութիւններն ժառանգելու աւելորդապաշտութիւնն է եւ նոյն իսկ այս՝ ընդհանուր հանգամանք չունի: Այսպիսի խախուտ ենթադրութիւններ են նաեւ շան եւ Առաքելներու մասին ըսուածները. «չները ընդունում էին յառաջ մարդկանց հոգիները նրանց մահուան եւ ծերութեան ժամանակ» կ'ամ զանոնք ուտելով կ'ամ զանոնք զննելով, ոչ թէ որպէս զի ըլլան «ապա իբրեւ շտեմարան նախնեաց հոգիների»,¹⁷¹» այլ որպէս զի իբրեւ առաջնորդ հոգիներու զանոնք իրենց վերջին հանգըստավայրը տանին: Հայոց շան պոչը կամ ոսկրը բռնելով ժողովրդական երգմնաձեւն ալ ուրիշ իմաստ չունի:¹⁷² Երդում ընողը անով պարզապէս կը յայտարարէ որ

¹⁷⁰Ինչպէս Առաքելները Հոգետուր կը կոչէ, այսպէս ալ հետեւելով Մ. Աբեղեանի (sic) «Տորք Անգեղայ» կ'ընթեռնու «Անգեղատուրք», որ պարզապէս ծիծաղելի է: Տորք աստուածութիւն մըն է եւ կը համապատասխանէ հայտական Տարգու աստուծոյն:

¹⁷¹Յուշարձան, էջ 237:

¹⁷²Մխիթար Գօշ. Վաղարշապատ, 1880, էջ 51:

պատրաստ եմ հոգիս շան յանձնել, այսինքն՝ մեռնիլ, եթէ ըսածս ճիշտ չէ: Մեր ըսածը աւելի եւս կը լուսաւորուի ինքնին իսկ Տէր-Պօղոսեանի յառաջ բերած հնդկական երգի մը մէկ հատուածովը, որ կ'ըսէ. «Մի՛ վախնար պահապաններից, չորս աչուի չոփուր շներից: Նրանք եամային [= Մահուան աստուած] են պատկանում, իջնում են երկիր եւ պահպանում են եամայի բնակութեան ուղին: Ննջեցեալը լաւ կ'ընէ, եթէ միշտ շտապէ նրանց ետեւից:¹⁷³»

Շունը դիցաբանօրէն քանի մահուան տեսագծերով միայն կը մտածուի, մահուան առաջնորդ է եւ իբրեւ այսպիսի երբեմն նաեւ կը վախցուի, բայց երբ ասոր վրայ աւելնայ որսորդի, պատերազմողի եւ հերոսի ընկեր տեսագիծը, այս պարագային դիցաբանական շան ձգտումն կ'ըլլայ՝ հերոսին կեանքը պահելու աշխատիլ ամէն կերպով: Անոր յաջողութիւններուն ամենամեծ ազդակներէն մին կ'ըլլայ այլ եւս, կ'ազատէ զինք կեանքի ամէն վտանգներէ եւ եթէ մեռնելու ըլլայ,

¹⁷³Յուշարձան, էջ 235:

ինչպէս Արալէզներու դէպքը կը ցուցնէ, լիզելով կենդանութիւն իսկ կու տայ եւ կամ գէթ կ'աշխատի տալ (հմտ. Արտաւազդ, Ամիրան եւն):

Կը վերջացընեմ սոյն հատուածը Ludwig Bechsteinի¹⁷⁴ զրոյցներու գրքէն «Երեք շներ» վերնագրով զրոյցը յառաջ բերելով: Զրոյցը զօրաւոր փաստ մըն է ի նպաստ շան վերջին տեսագծին. նկարագրուած շներն ալ ինչ ինչ տեսակէտով բաւական նմանութիւն ունին Մարդուկի շներուն:

Հովիւ մը իր մանչ եւ աղջիկ տղոց կը ձգէ տուն մը եւ նրեք ոչխար. ոչխարները կ'իյնան մանչուն, որ զանոնք առած կ'երթայ հեռու աշխարհներ: Ճամբան իրեն երեք շներով օտարական մը կը հանդիպի, որ ոչխարներու հետ զանոնք կ'ուզէ փոխանակել զոր տղան մեծ դժուարութեամբ յանձն կ'առնու: Շներէն միոյն անունն է եղեր «Կերակուր բեր,» երկրորդին «Կոտրէ պողպատ եւ երկաթ» եւ երրորդին՝ «Պատառէ:»

Պատանեակը այս զարմանալի շներով

¹⁷⁴Հրտ. Ludwig Richter, Leipzig 1877, էջ 177-180:

ճամբան շարունակելու միջոցին կառքի մը կը հանդիպի, որուն ձիերը սեւազգեստ եւ կառապանն ալ սեւազգեստ եւ մէջն ալ շնորհալի աղջիկ մը կայ եղեր, որ նոյնպէս սեւազգեստ է: Պատճառը հարցընելով, կ'իմանայ որ թագաւորին աղջիկն է, որ ահաւոր վիշապի մը զոհ ըլլալու կ'երթայ եղեր: Պատանեակը կ'ընկերանայ կառքին մինչեւ հոն, ուր աղջիկը կառքէն կ'իջնայ վիշապին զոհ երթալու համար: Յանկարծ վիշապը կու գայ եւ հազի՛ւ թէ իր ծծմբալիր ահաւոր երախը բացած՝ կը պատրաստուի աղջկան վրայ յարձակիլ, պատանեակը կ'աղաղակէ «Պատառէ» եւ շունը կը ցատկէ անմիջապէս վիշապին վրայ եւ զայն պատառ պատառ կ'ընէ: Աղջիկը սարսափէն եւ ուրախութենէն ինքն իրմէ ելած՝ պատանեկին ոտքը կ'իյնայ խնդրելով որ իրեն հետ իր հօրը թագաւորին գայ: Պատանեակը սակայն կը խոստանայ երեք տարիէն միայն իրեն այցելելու եւ վիշապին ակռաներէն 2 հատ առած կը մեկնի հեռաւոր երկիրներ: Երեք տարիէն թագաւորին մայրաքաղաքը գալով՝ կը տեսնէ, որ մեծամեծ հանդիսութիւններ կը

կատարուին եւ երբ պատճառը կը հարցընէ եւ կը լսէ, որ թագաւորին աղջկան հարսանիքն է եւ թէ կառապանը՝ իբր ազատիչ աղջկան փեսան պիտի ըլլայ, բարկութենէն՝ խաբեբայ՝ ան մարդը, կ'աղաղակէ, որուն վրայ՝ քաղքին պահապաններէն կը բռնուի եւ երկաթապատ դռներով բանտ կը նետուի: Իր ահագին ցաւերուն մէջ իր շներուն վնկվնկոցը լսելով՝ կը պոռայ բարձրաձայն «Կոտրէ երկաթ ու պողպատ.» իրօք ալ այդ անունով շունը անմիջապէս կը կոտրէ դռուը, կը մտնէ ներս եւ շղթաները խածնելով կը կտրէ եւ ձեռքերը կ'ազատէ: Անօթի ըլլալուն «Կերակուր բեր» կը պոռայ եւ միւս շունը շուտով տիրոջ հրամանը կը կատարէ, բերելով ուզածը անձեռոցով մը ի միասին, որուն վրայ թագաւորական թագը հիւսուած է եղեր: Շունը զայն ստացած է եղեր թագաւորին աղջկան ձեռքէն, որ իմանալով թէ իր ազատիչը եկեր է, հօրը կ'իմացընէ գաղտնիքը եւ անոր հետ կ'ամուսնանայ:

Դիցաբանական շունը սպրդած մտած է նաեւ Քրիստոնէութեան սեամբէն ներս եւ հոն ալ իր որոշ գերը կատարած է

Ժողովրդեան աւելորդապաշտ խաւերու վրայ: Այս տեսակէտով շատ հետաքրքրական նորութիւն է հին յուշադրամ մը, զոր Աթէնքի համալսարանի Պրոֆ. Գարուլիդիս 1913ին Նիկոմեդիայի վալի Նուսրէթ փաշայի ըրած այցելութեան միջոցին անոր դրամներու մէջ գտած եւ նոյն տարին ալ հրատարակած է:¹⁷⁵ Յուշադրամին երեսին կողմը ներկայացուած է շնագլուխ մարդկային անձ մը եւ տակը գրուած Γαβρίηλ ó ένδοξος, Μιχαήλ λαμπαδοῦχε, βοήθει, այսինքն՝ փառաւոր Գաբրիէլ եւ ջահակիր Միքայէլ, օգնեցէ՛ք:» Այս գիւտը թէ՛ քրիստոնէական արուեստին եւ թէ՛ միանգամայն առասպելագիտութեան համար բաւական նշանակալից եւ եզական երեւոյթ մըն է: Որչափ ինծի ծանօթ է, ամբողջ քրիստոնէական հնութեան մէջ բացի Ո. Քրիստափորէ չկայ սուրբ մը, որ շնագլուխ ներկայացուի: Քրիստափորի նկատմամբ եղած այս տարօրինակ մտահայեացքն իսկ իր ծագումով չեմ կարծեր թէ դիցաբանական

¹⁷⁵ Anubis-Hermes-Michael, Ein Beitrag zur Geschichte des religiös-philosophischen Synkretismus im griechischen Orient. Strassburg 1913.

ըլլայ, ինչպէս Գարուլիդիս կը պնդէ:¹⁷⁶ Բացի անկից, որ սուրբին կեանքին մէջ շան տեսագծերով ո՛րեւէ դիցաբանական նշան մը չկայ, բոլոր վկայաբանութիւններն ալ միաբան կը վկայեն թէ սուրբը արտաքոյ կարգի տգեղ եւ բարբարոս ազգէ ըլլալուն համար յատկապէս շնագլուխ յորջորջուած է. եւ՝ թէ հնութեան մէջ ինչ ինչ բարբարոս ազգեր յոյներէն շնագլուխ կ'անուանուէին ան ալ իրողութիւն է:¹⁷⁷ Քրիստափորի գլխաւորաբար մահուան վտանգներուն եւ դեւերու դէմ օգնութեան կոչուիլը, ի հարկէ պարագայ մըն է, որ կարծես անոր վարքին վրայ դիցաբանական շան երանգ մը դրոշմելու բնոյթ ունենայ, սակայն կասկած չունիմ, որ այս՝ իր ներկայ զարգացած ձեւին մէջ յետսամուտ ըլլայ՝ առթուած ինքնին իսկ շնագլուխ անունէն:

Գալով Միքայէլ եւ Գաբրիէլ
հրեշտակապետներուն՝ խնդիրը հոս
հիմնապէս կը փոխուի: Ասոնք երկուքն

¹⁷⁶ Անդ, էջ 5:

¹⁷⁷ Աւգերեան, Վարք սրբոց, Դ, էջ 417-419:

ալ իրենց քրիստոնէական կրօնի մէջ բռնած գերազոյն դիրքովը, ինչպէս նաեւ Աստուծոյ եւ մարդկան միջեւ կատարած միջնորդի դերովը հեթանոս նորադարձ ժողովուրդներու համար շատ նպաստաւոր գետիններ էին, ուր լուսոյ եւ խաւարի կամ բարւոյ եւ չարի եւ անդենական կեանքին հեռաւոր աշխարհի մասին հեթանոսական եւ քրիստոնէական ըմբռնումներն՝ էութեամբ եւ նկարագրով իրարմէ տարբեր ըլլալով հանդերձ, ըստ մասին զուգուեցան եւ ձուլուեցան իրարու հետ, որով ժողովրդական պարզամիտ աշխարհահայեացքներու մէջ կարգ մը զարմանալի հայեացքներ եւ աւելորդապաշտութիւններ երեւան եկան, որոնք ոչ զուտ քրիստոնէական են եւ ոչ ալ զուտ հեթանոսական, թէեւ իրենց ծագումով եւ առասպելային ձգտումով աւելի հեթանոսական կամ դիցաբանական պէտք է անուանել: Ահա հոս է Պրոֆ. Գարուլիդիսի հրատարակած յուշադրամին նշանակութիւնը, որուն Գաբրիէլ եւ Միքայէլ հրեշտակները ներկայացնող

շնագլուխ պատկերը իր հերմեսական գաւազանով եւ հռովմէական զինուորի զգեստով թանձրացեալ բացատրութիւնն է հայեացքներու այս զարմանալի եւ կարծես անխուսափելի խառնումին, ուսկից անցած են քիչ թէ շատ բոլոր քրիստոնեայ ազգերը իրենց քրիստոնէութեան առաջին շրջանին: Համեմատութիւններն ու ձուլումները՝ ուր կոշտ եւ երբեմն նաեւ անհեթեթ էին, քրիստոնէութեան բարերար ազդեցութեան տակ հետզհետէ ազնուացան եւ մասամբ նաեւ քրիստոնէական գոյն առին, ուր ասոր հակառակ՝ քրիստոնէական հոգւոյն ուղղակի հակառակ ձգտում մը չէին ցուցնէր, հանդուրժուեցան: Այսպէս՝ երբ հայ ժողովրդական առասպելներու մէջ կը կարդանք, որ վիշապները (ըստ ուրիշ տարբերակի սատանաները) հակառակ կ'ելլեն երբեմն արեւու, որպէս զի մարդիկ անոր լոյսը չտեսնեն եւ հրեշտակները հրեղէն սրով կը պատերազմին, կը զարնեն եւ կը վանեն զանոնք սեւ ամպերու մէջէն, եւ թէ «որոտումը այս կռուի ձայնն է, փայլակը՝

Գաբրիել Տրեշտակին սուրը, կայծակը՝ անոր Տրեղեն նետը եւ ծիածանը՝ անոր աղեղը,¹⁷⁸» պարզ է թէ հոս վիշապաքաղ Վահագնի փոթորկաբեր վիշապին դէմ մղած կռիւն իր ամբողջութեամբ վերագրուած է Գաբրիել Տրեշտակին, որ՝ ինչպէս յայտնի է, ըստ քրիստոնէական յայտնութեան Միքայել Տրեշտակին հետ Սաղայելին դէմ կռուած եւ զանիկա իր արբանեակներով զօոխքի անդունդը գահավիժած է:

Թէ երկնային զօրաց քաջամարտիկ հրամանատարը հնարաւոր կ'ըլլայ մինչեւ անգամ շնագլուխ ներկայացնել, ասոր ալ առիթ տուած է Գաբրիելի ուրիշ մէկ պաշտօնը, որով է նա ոչ միայն պատգամաբեր եւ աւետաւոր Աստուծոյ, այլեւ ըստ մասին պաշտպան հոգիներու, մանաւանդ մահուան միջոցին: Ասով արդէն կամրջակը կը ձգուի հեթանոս եւ քրիստոնեայ աշխարհներու միջեւ եւ Գաբրիել կամ Միքայել ըստ ժողովրդական մտայնութեան կը յաջորդեն Զեւսի պատգամաբեր եւ հոգիներու առաջնորդ

¹⁷⁸Հ. Ա. Մատիկեան, Կրօնի ծագումը եւ դիցաբանութիւն, էջ 127:

Հերմեսի կամ շնագլուխ Անուբիսի եւ կամ նոյնազգի Աստուծոյ մը: Յոյներու քով Հերմես փոխանակած է աւելի Միքայել, զոր կը նկարեն սովորաբար հռովմէական տարազով եւ մէկ ձեռքը սուր մը, միւսը մեռնողին հոգին ներկայացնող փոքրիկ տղայ մը, զոր մազերէն բռնած¹⁷⁹ բռնի սրով կը բաժնէ մարմնէն առանց գլուխը կտրելու: Հայոց «հոգեառ» եւ «հոգեհան» Տրեշտակը Գաբրիել է, որուն կը վերագրուի նաեւ վերջին դատաստանին մարդկան բարի եւ չար գործքերու կշռումը, անոր համար ալ վերջին դատաստանի պատկերներու մէջ երբեմն կը նկարուի կշիռքը ձեռքը բռնած, որուն մէկ կողմը դրուած են մեղքերը եւ միւս կողմը հոգին ներկայացնող տղայ մը եւ ո՛ր կողմն որ հակի նժարը, անոր համեմատ ալ կը տրուի վճիռը: Երբեմն մինչեւ անգամ յայտնապէս նոյնացուած է Գաբրիել հեթանոսական Գրօղի հետ, որ նոյնպէս հոգեառ է եւ հոգեհան եւ ժողովրդական «Գրօղ տանի՛ զքեզ» անէծքն ալ զայս կ'ականարկէ: Ալիշանի քով կը

¹⁷⁹Prof. Carolidis, Anubis, էջ 4.

կարգանք, որ Գր. Աստուածաբանի ճառերու հայ մեկնիչին համաձայն՝ «Սովորութիւն է ախտացելոց, որ ամբաստանեն զմահն, զՀրեշտակն, որ Գրող ասեն. անիրաւ է դատաստանդ, բռնութեամբ տանիք:»¹⁸⁰ Անգամ մը Խոտորջուր մանկամարդ հիւանդի մը հոգեվարքին ներկայ ըլլալու՝ երբ հոգեվարքին երկար տեւողութենէն հիւանդը շատ կը տառապէր, մայրը անդիէն աչքերը դէպի հիւանդին կողմը երկինք դարցունձած սկսաւ աղաղակել. «ո՛վ Գաբրիէլ հրեշտակ, ա՛լ բաւական է, ա՛ռ հոգին, աղջիկս ա՛լ մի՛ չարչարեր:» Հոգեառ հրեշտակի այս աւելորդապաշտ ըմբռնումը Խոտորջուր մէջ ա՛յնչափ խոր արմատ ձգած էր, որ հիւանդը մեռնելէն վերջը տան պահցու ջրերը ո՛չ խմել կ'ըլլար եւ ո՛չ ալ ուրիշ բանի գործածել, բոլորն ալ կը թափուէին ըսելով թէ Գաբրիէլ հրեշտակը իր արիւնոտ սուրը անոնց մէջ լուացեր է: Ժողովրդական բանահիւսութիւնը թողուցած է մեզի Մովսէս բարբառով նաեւ բաւական ընդարձակ երգ մը, ուր շօշափելի

¹⁸⁰ Հին հաւատք Հայոց, էջ 226:

գոյներով կը նկարագրուի թէ ի՛նչպէս կը կռուի «Ասլան աղան» Գաբրիէլ հրեշտակին դէմ, որ եկած իր հոգին կը պահանջէր եւ հերոսին¹⁸¹ ամէն միջոց բանեցընելով հանդերձ անկարելի կ'ըլլայ հրեշտակին ձեռքէն ազատիլ, մինչեւ որ կինը միջամտելով ամուսնոյն հոգւոյն փոխան իրենը կ'առաջարկէ, որուն վրայ հրեշտակը կնոջ այս ամուսնական օրինակելի սէրէն պարտուած Աստուծոյ հրամանաւ կը թողու որ երկուքն ալ դեռ 40 տարի ապրին եւ կեանքը վայելեն: Հոգեառ հրեշտակի մասին գեղեցիկ տաղ մըն ալ ունինք Գրիգոր Աղթամարցիէն,¹⁸² որ կ'ապրէր 16^{րդ} դարուն: Տաղը ինք իր մէջ գրական թանկագին գոհարն մըն է. նուրբ, պատկերալիւր եւ իմաստնալից: Ամէն առաւօտ Գաբրիէլ կուգայ եւ հոգւոյն կ'ըսէ՝ ե՛լ այգիէդ եւ եկո՛ւր, բայց չ'ուզէր հոգին թողուլ իր այգին, այսինքն՝ մարմինը, զոր ցանգով նոր պատած էր. ուր որթատունկ, նշենի եւ

¹⁸¹ Գ. Յովսէփեան, Փշրանքներ ժողովրդական բանահիւսութիւնից, Թիֆլիս 1893, էջ 2-11:

¹⁸² Կոոտանէանց, Գրիգոր Աղթամարցիէն եւ իր տաղերը. Թիֆլիս 1898, էջ 95-97:

ընկոյզ տնկած էր եւ ջրած, որոնց պտուղը սակայն դեռ վայելած չէր: Զարդարած էր զայն պէս պէս ծաղիկներով, որոնցմէ հատ մ'իսկ տակաւին փրցուցած եւ հոտոտած չէր: Պլպուլն ալ կը գոչէր այգւոյն մէջ՝ առաւօտէ մինչեւ իրիկուն, որուն քաղցր մեղեղին զինքն աւելի եւս կ'ամրապնդէր հրեշտակին մահաբեր հրաւերին ընդդիմանալու մէջ: Բայց Գաբրիէլ կը մերձենայ հոգւոյն, որուն վրայ վախէն լեզուն կը բռնուի, աչքերը կը խաւարին եւ հոգւոյն մարմնէն բաժնուելով՝ «փլաւ նորաչէն այգիս, չորացաւ զի՛նչ կայր տունկ եւ բոյս, թարչամեցաւ գեղ մարմնոյս:»

Այս խնդրոյն վրայ աւելին՝ իմ նպատակէս դուրս է: Կ'անցնիմ հիմայ ուրիշ խնդրոյ մը, որ ոչ միայն ամբողջապէս հայկական է իր ինքնուրոյն նկարագրովը, այլ եւ Արայի առասպելին տեսակետով կրնայ մեծ նշանակութիւն ունենալ: Խնդիրը գէթ մատենագրութեան մէջ՝ սկիզբ առած է մեր Առաջաւորաց պահքէն, որ Յունաց աչքին քար գայթաղութեան եղած է եւ ահա ասկից յատկապէս Պրոֆ. Գարուիդիս

առիթ առնլով իր վեր յիշուած «Anubis, Hermes, Michael» փոքրիկ աշխատութիւնը նախ եւ յառաջ Բերլին 1908ին «Պատմական գիտութիւններու միջազգային ժողովքին արեւելեան մասնաբաժնին մէջ» խօսած եւ ապա 1913ին շնագլուխ յուշադրամին գիւտին առիթով հրատարակած է: Ամբողջը նուիրուած է գրեթէ Յոյներու կողմանէ Առաջաւորաց մասին յուզուած հարցերու եւ՝ ինչպէս կրնար արդէն սպասուիլ, եզրակացութիւնն ալ եղած է աւելի ի նպաստ յոյն ըմբռման:

Հայ մատենագրութեան անծանօթ է ո՛րեւէ խնդիր այս Պահոց մասին: Ս. Ներսէս Շնորհալի իր Ալեքս կայսեր ուղղած թուղթին մէջ այսպէս կը գրէ այս մասին. «Սուրբն Գրիգոր Լուսաւորիչ մեր յորժամ ել ի Վիրապէն, եւ ժողովեցան առաջի նորա թագաւորն Հայոց Տրդատիոս պատուհասեալ յԱստուծոյ ի կերպարանս վարազի եղեալ եւ իշխանքն ամենայն եւ զօրքն այսահարեալք, եղ ամենեցուն առ հասարակ պահս հինգօրեայ անսուղղութեամբ, զի մի՛ ինչ ճաշակեսցեն՝ որպէս Նինուեացիքն, որով եղեւ բռնութիւն

նոցա ի ձեռն նորա: Եւ զայս պահս՝ որ վասն այսր պատճառի յառաջագոյն եղաւ ի սրբոյն Գրիգորէ, նոյն ինքն Լուսաւորիչն աւանդեաց յեկեղեցիս Հայոց զնոյն պահել յամենայն ամի շրջագահութեամբ. որպէս զի մի՛ մոռացին երախտիքն Աստուծոյ եղեալ առ նոսա: Եւ պաճաճ համարեցան խառնել զպահս զայս՝ որով Հայք ընկալան զփրկութիւն, ընդ պահոցն Նինուեացւոց, որով նոքա ազատեցան ի սպառնալեաց մահուանէն, զոր եւ պահեն մինչեւ ցայժմ ազգ Ասորւոց եւ Եգիպտացւոց:» Ինչպէս կը տեսնուի, Շնորհալին հոս երկու խնդիր կը շօշափէ. նախ թէ Առաջաւորաց պահքը Գրիգոր Լուսաւորիչ հաստատած է, երկրորդ թէ Հայ եկեղեցին սոյն պահքը արդէն իսկ գոյութիւն ունեցող Նինուեացւոց պահքին հետ միացուցեր է: Վերջին կէտը անուղղակի կերպով կը հաստատէ նաեւ հայ ժամակարգութիւնը, քանի որ ճիշտ Առաջաւորաց պահոց ուրբաթ օրը տօնել կը հրամայէ Յովնան մարգարէին յիշատակը, որուն բոլոր շարականներն ալ Նինուէի ապաշխարութեան շուրջը կը

դառնան: Առաջին կէտին մասին ազգային գրաւոր աւանդութիւնները չատ են, բայց համեմատաբար աւելի նոր. հնագոյնը Զենոբ Գլակ է, որ պահքս յայտնապէս Առաջաւոր կ'անուանէ եւ կը նոյնացընէ Գրիգոր Լուսաւորչի՝ թագաւորը եւ նախարարները բժշկելէն յառաջ՝ անոնց վրայ դրած պահոց 65¹⁸³ օրերուն առաջին 5 օրերուն հետ, զորոնք անսուաղ իսկ անցընել կու տայ: «Իսկ ի հրամանէն Աստուծոյ եկեալ հանին զնա (Գրիգոր) նախարարքն իւր եւ նորա ելեալ ժողովեաց զնոսա առ ինքն եւ հինգ օր թողու զնոսա անսուաղ առաջի իւր կալով լսելով զքարոզութիւն վարդապետութեան նորա: Այս առաջին պահք եղաւ յաւուրս սրբոյն Գրիգորի, զոր ի Հռովմ Սեղբեստրոս հաւանեցաւ եւ պահեաց ինքն եւ Կոստանդիանոս թագաւորն եւ ամենայն քաղաքն Եգիպտոսի. զոր եւ Առաջաւորք կոչեմք:¹⁸⁴» Զենոբ Գլակ հոս կը ներկայանայ ուրեմն ոչ միայն իբրեւ

¹⁸³Ագաթ., էջ 376. Տպագրութիւնը ունի 66, բայց յայտնի սխալ է, քանի որ նոյն նիւթին վրայ երկու տող վար կը կարդանք «աւուրս 65,» զոր կը հաստատէ նաեւ Յունարէնը երկու անգլն ալ 65 դնելով:

¹⁸⁴Զենոբ, էջ 23:

գլխաւոր աղբիւր հայ գրաւոր աւանդութեան՝ հետեւաբար նաեւ Շնորհալոյ, այլ եւ իբրեւ առաջին շատագովը եւ պաշտպանը Առաջաւորաց պաճօն, որուն մասին՝ որչափ կ'երեւայ, հեղինակին ժամանակ արդէն Յոյներու հետ խնդիրներն սկսեւ էին, որ Հռովմ, Սեղբեստրոս, Կոստանդիանոս եւ Եգիպտոս յիշատակելով պատուար մը կ'ուզէ քաշել Յունաց յարձակումներու դէմ: Այս պարագային Զենոբ Գլակ դժուարաւ թէ Տրե Դարէն յառաջ գրուած ըլլայ: Վասն զի Յոյները իրենց 692ին գումարած Տրուղանեան ժողով քին կանոններու մէջ կը յիշեն նաեւ կարգ մը ծէսի կամ խորհուրդներու հայող հայկական սովորութիւններ,¹⁸⁵ զորոնք եւ կը դատապարտեն, բայց Առաջաւորաց պաճօն մասին բնաւ խօսք չեն ըներ. եւ այս մեզի պիտի մնար անըմբռնելի, նկատելով Յոյներու մասնաւորապէս այս պաճօն նկատմամբ Հայոց դէմ ըրած ամբաստանութիւններու ծանրութիւնը:

¹⁸⁵ Հմմտ. Hefele, Konziliengeschichte 3., էջ 328-245. Կան. 32, 33, 56 եւ 99:

Մանաւանդ որ Տրուղանեան ժողով քին 56^ր կանոնն ալ Մեծ պահոց նկատմամբ է, ուր կ'ըսուի թէ «Հայաստանի մէջ եւ այլուր Քառասներորդաց կիրակիներուն հաւկիթ եւ պանիր կ'ուտեն: Այս կերակուրներն ալ անասունէ են եւ պաճօն միջոցին պէտք չէ ուտուին, ապա թէ ոչ կղերականները նովին իսկ կարգընկեց կ'ըլլան եւ աշխարհականները կը բանադրուին: Բովանդակ եկեղեցւոյ մէջ պաճօնները միակերպ պէտք է ըլլան:¹⁸⁶» Արդ եթէ երբեք այս ատենները Առաջաւորաց մասին Յոյներու եւ Հայերու միջեւ խնդիրներ ըլլային, կարելի՞ էր երբեք հոս զանոնք բոլորովին անտես ընել:

Աւելի 10^ր Դարէն ասորին յուզուած այս խնդիրներու մասին գրող Յոյներու մէջէն նշանաւորագոյներն են Անաստաս Կեսարիայի (Պաղեստին) եպիսկոպոսը, որ կ'ապրէր 11^ր դարուն, Նիկեփորոս Գալիստոս 14^ր դարէն եւ Հայոց Սահակ Կաթողիկոսի անուամբ գրուած Λόγοι στηλιτευτικοὶ κατὰ Ἀρμενίων, որ հաւանօրէն 12^ր դարու ատենները գրուած է: Վերջնոյս

¹⁸⁶ Hefele, էջ 337-338.

հեղինակը հայ կ'երեւայ եւ ատելութեամբ լեցուած իր իսկ ազգին դէմ: Անոր համար աւելի կը նախընտրենք հոս խօսիլ տալ Նիկեփորոս Գալիստոսի, որ՝ ինչպէս կ'երեւայ, այս մասին նախընթաց ամբողջ գրականութիւնը իր առջեւն ունի եւ բաւական մանրամասնօրէն ալ կ'աւանդէ: «Արդ Արջիբուրի (= Ἀρτζιβούρι!) պահքի նկատմամբ եթէ հարցուի, ոմանք կ'ըսեն թէ Ադամայ պատուիրանազանցութեան կամ Նինուեացւոց ապաշխարութեան համար կ'ըլլայ: Ոմանք ալ կ'աւանդեն թէ անիկա կ'ըլլայ անոր համար, որ Հայերը ծոմ պահեցին, երբ Ս. Գրիգորէն պիտի մկրտուէին: Երբեմն ալ կ'ըսեն թէ կ'ըլլուի այն Սարգիս անուամբ մէկուն համար, որ անոնց քով մարտիրոսական մահուամբ մեռած է: Կան ալ, որ անոր ծագման իրական պատմութիւնը կ'աւանդեն, որ հետեւեալն. Սարգիս անուամբ վարդապետ մը կար երբեմն անոնց քով, որ շուն մ'ունէր, զոր սատանային դրդմամբ շատ անգամ իբր իւր գալուստը աւետող կը գործածէր: Ասոր Արջիբուրի անուն տուաւ, որ հայերէն լեզուաւ սուրհանդակ կամ

պատգամաբեր կը նշանակէ: Ուստի եւ երբ քաղաքներու եւ գիւղերու մէջ բնակող իր աշակերտներն ու աղանդաւորները գինքը կանխող շունը կը տեսնէին, իրենց ուսուցչին առջեւ կ'ելլէին եւ անոր առաջնորդ կ'ըլլային: Բայց պատահեցաւ որ շունը գայլակեր եղաւ: Եւ երբ Սարգիս շունը կանխաւ զրկելէն վերջը՝ ինքն ալ մեկնեցաւ եւ ճամբան իրեն դիմաւորողի չհանդիպեցաւ, ծանրապէս բարկացաւ: Բայց իմանալով որ շունը գայլէն գիշատուած է, Հայերուն հրամայեց որ ամէն տարի այն օրերուն շան մահուան համար ծոմ բռնեն, ողբ ընեն եւ սգան, քանի որ այնչափ մեծ բարիք մը իրենցմէ բարձուեցաւ: Այսպէս շան Արջիբուրի անուամբ յորջորջեցին նաեւ անոր պահքը:¹⁸⁷»

Ահա յունական այն ծանր ամբաստանութիւնը, որ մեր նախնեաց շատերուն գայրոյթը ծայր աստիճանի գրգռած է եւ որուն համար մինչեւ անգամ երկու կայսրներ (Ալեքս եւ Մանուէլ) հարկ համարեր են բացատրութիւն պահանջել մեր

¹⁸⁷Migne, T. 147, Nic. Callistus, Histor. Eccl. 18., 1.

Շնորհալիէն: Շնորհալոյն պատասխանը վերը տեսանք, որ նոյն ժամանակներուն հայ եկեղեցական հասարակաց ըմբռնումն էր: Մատթէոս Ուռհայեցիին շատ հաւանական է թէ յունական աղբիւրներէ ազդուած է, երբ կը գրէ... «Բայց ի տօնի, յորում զստրատելատն զսուրբ Սարգիս յիշատակեմք, եւ զճշմարիտ մարտիրոսն, Բր վկայեցաւ յորդուոցն Հագարո՛ւ՝ յաշխարհն ողորդեալն, յորդուոցն Մահմետի! յաւուրս Թէոդոսի Թագաւորի!, եւ ոչ ասի սա իշապանն Սարգիս աստուածուորացն այն՝ որ շանն տայր երկիր պագանել:»¹⁸⁸

Առաջաւոր՝ որուն խանգարուած ձեւն է Արջիբուրի, ըստ հայերէն լեզուի կը նշանակէ նախ առաջին, առաջնութիւն ունեցող կամ երախայրիք, առաջնապետուղ, յետոյ կը նշանակէ նաեւ «առջեւ դրուած» = *propositus* այսպէս «հաց առաջաւորաց կամ հաց առաջաւորութեան եւ զլիաւոր, իշխան Թագաւորական արքունիքին մէջ, կանխող, յառաջընթաց, սուրհանդակ եւ նախակարապետ:» Անոր համար Հայերը

¹⁸⁸Պատմ. Մատթէոսի Ուռհայեցւոյ Երուսաղէմ 1869, էջ 213-214:

պահքին անունը կը մեկնէին սովորաբար կա՛մ իբրեւ հայ առաջին պահք իմաստով, որ հաստատած է Ս. Գրիգոր՝ Տրդատի բժշկումէն եւ Հայաստանի դարձէն յառաջ եւ կա՛մ իբրեւ Մեծ պահքը կանխող պահք մը՝ դրուած նոյնպէս Ս. Գրիգորէն: Սակայն՝ որչափ կ'երեւայ, իրականին այս ըմբռնումն ժամանակագրօրէն խօսելով այնչափ ընդհանուր ալ չէր, ապա թէ ոչ ի՛նչպէս մեկնելու է այն մեծ հակաճառութիւնը, որ ծագեցաւ Ս. Գրիգոր Նարեկացւոյ ատենները յատկապէս այս պահքին ծագման նկատմամբ: Ոմանք Լուսաւորչի կը վերագրէին, բայց ոմանք ալ բոլորովին տարբեր կարծիք ունէին: Այսպէս Ստեփաննոս Կամրջաձորեցի, Սամուէլ Կամրջաձորեցի, Պետրոս Վարդապետ եւ Անանիա՝ Նարեկացւոյն ուսուցիչը կ'ըսէին թէ Ս. Կիւրեղ Երուսաղէմացիէն կարգուած ըլլայ պահքը նորադարձ երախաներու համար, ասոր հակառակ Գէորգ Վարդապետին կարծիքով կարգուած է Յակովբոս առաքեալէն եւ վերստին հաստատուած Կիւրղէն:¹⁸⁹

¹⁸⁹Հմմտ. Զամբեան, Պատմ., Ա. Հատ., էջ 626:

Ուրեմն այս վեճերն ալ գէթ անուղղակի կերպով այն կ'ապացուցանեն, ինչ որ Զենոբ Գլակի վկայութեան ժամանակի մասին վերը ըսի, այսինքն՝ թէ Շնորհալոյ ժամանակ Առաջաւորաց նկատմամբ արդէն ընդհանրացած հայ եկեղեցւոյ պաշտօնական աւանդութիւնը շատ հնութիւն մը չունի, ծագած ըլլալու է 8^{րդ}-9^{րդ} դարերու միջոցին. այս պարագային Կամրջաձորեցիներու ժամանակ աւանդութիւնը հաւանօրէն տակաւին իր ծագման առաջին փուլերուն մէջն էր: Հետեւաբար պահքին եւ անոր Հայերու կողմանէ տրուած մեկնութեան միջեւ պէտք է զանազանութիւն ընել. պահքը իբրեւ այսպիսի՝ հին է եւ թերեւս շատ հին եւ բաւական պատճառ մըն ալ չունինք անոր զուտ ազգային ըլլալուն վրայ պնդելու, քանի որ նոյնը հնութեան մէջ տարբեր անուններով նաեւ ուրիշ եկեղեցիներու մէջ գոյութիւն ունէր: Հ. Ակինեան հրատարակած է Հանդիսի մէջ «Բան վարդապետութեան յաղագս Քառասնորդաց ասացեալ Տեառն Խոսրովայ» խորագրով ճառ մը, ուր կը

յիշուի նաեւ Առաջաւորաց պահքը. «Այլ եւ զայս եւս կանոնեցին առաքեալք, եթէ աւուրք Յայտնութեան Տեառն յԱռաջաւոր պահսն դիպիցին կամ Քառասներորդք Ծննդեան Տեառն ...զպատարագն մատուցեն եւ զպաշտաւն յաւէտ հրաշիւք տօնախմբեսցեն»:¹⁹⁰ Այսպիսի որոշում մը՝ ինչպէս Հ. Ակինեան ալ մտադիր եղած է, մեզի ծանօթ կանոնադրոց մէջ չկայ, ի հարկէ եթէ ըլլար իսկ՝ պատմական ո՛րեւէ արժէք պիտի չունենար, նկատելով մանաւանդ այն խեղճ վիճակը, որուն մատնուեցաւ կանոնադիրքը վերջին դարերուն անպատասխանատու ձեռքերէ: Թէ ո՛վ է Տէր Խոսրով, դժբախտաբար այս եւս անստոյգ է. Զամչեան կը միացնէ Խոսրովիկի հետ, որուն Հ. Ակինեան այնչափ կողմը չէ:¹⁹¹ Արդեւք չէ՞ կարելի նոյնացնել Նարեկացւոյ հօրը Խոսրով եպիսկոպոսին հետ:

Այժմ գանք մեր հարցին. ուսկի՞ց ծագած է Յոյներու պահքիս հետ հիւսած առասպելը: Անշուշտ յունական չարամտութեան արդիւնք

¹⁹⁰ Հանդ. Ամս. 1904, էջ 313:

¹⁹¹ Անդ, էջ 353:

է առասպելը իր այս ձեւին մէջ, բայց թէ ունի նաեւ մասամբ դիցաբանական եւ մասամբ ալ պատմական հեռաւոր հիմ մը, այս եւս ինծի անուրանալի կը թուի: Գարուիդիս խնդրոյն լուծման համար երեք հնարաւորութիւններ կը դնէ մեր առջեւ. կա՛մ «Առաջաւոր» նախնաբար պահքին անունն էր, կ'ըսէ, եւ յետոյ պահքին հետ աղերսի մէջ եղող Ս. Սարգսի եւ անոր շան անցաւ կա՛մ Առաջաւոր Ս. Սարգսի վերադիրն էր եւ Ս. Սարգիս եւ իր շունն սկզբան միեւնոյն անձը կը նշանակէին եւ կա՛մ Առաջաւոր թէ՛ պահոց անունն էր նախնաբար եւ թէ՛ Ս. Սարգսի եւ երկուքին զուգակցութեան շնորհիւ իրարու հետ միացան եւ պահքը եղաւ Առաջաւոր Ս. Սարգսի պահքը: Գարուիդիս աւելի վերջնոյս կը միտի:¹⁹² Իմ կարծիքովս ոչ մէկը եւ ոչ միւսը. Առաջաւոր անունը հաւանօրէն Ս. Սարգսի հետ ո՛րեւէ կապ չունի, գէթ չէ կարելի ցուցնել. ո՛չ ժողովրդական գրոյց մը եւ ո՛չ ալ գրաւոր ազբիւր մը հնար է մատնանիշ ընել, ուր ամենափոքրիկ ակնարկութիւնն իսկ ըլլայ այս

¹⁹²Անդ, էջ 9:

մասին: Հայ ժողովուրդը իւր Ս. Սարգիսը կը ճանչնայ իբրեւ զօրավար, ձիաւոր եւ արագահաս, երբ իրեն դիմուի: Անոր համար ես կ'ենթադրեմ, որ այս անունը Յոյները անձամբ վերագրած ըլլան Ս. Սարգսի. ի հարկէ առթուելով Սուրբին հետ կապ ունեցող որոշ պարագաներէ եւ երեւոյթներէ, որոնք իրենց կարգին Յոյներու համար ապահով կռուանի դեր կատարած են առասպելը թէ՛ յօրինելու եւ թէ՛ անհետեւ տեսագծերով ճոխացնելու մէջ:

Ի՞նչ են ասոնք. նախ՝ Ս. Սարգսի տօնին Առաջաւորաց շաբթուան մէջ կատարուած: Երկրորդ՝ հայ ժողովրդեան պահքին Առաջաւոր անունը շատ քիչ ծանօթ է, անիկա զայն պարզապէս «Ս. Սարգսի պաս» կ'անուանէ եւ այնպէս ալ կ'ըմբռնէ: Այս կէտը շատ կարեւոր է խնդրոյն լուծման համար. ասոր նշանակութիւնը անո՛վ աւելի կ'առաւելյու, որ ազգային գրաւոր վկայութիւններ ալ կան այս մասին¹⁹³ եւ Փոքր Ասիոյ արեւելեան ըսուած Յոյներն ալ մինչեւ այսօր պահքս «Ս. Սարգսի պահք» կ'անուանեն: Ժողովրդական

¹⁹³Զամչեան, էջ 626:

այս ըմբռնումը ծանօթ էր ապահով նաեւ Ասողիկին, Ներսիսի Շնորհալուոյ, թերեւս մինչեւ իսկ Զենոբ Գլակին, բայց ամէնն ալ լռութեամբ կ'անցնին վրայէն կա՛մ Յոյներուն յարձակումներէն խոյս տալու համար եւ կա՛մ իրենց միտքը գրաւած էր աւելի պահքին ծագումն ու նշանակութիւնը: Երրորդ այս երկու պատմական իրողութիւններուն վրայ եթէ աւելցնենք նաեւ ա՛յն պարագան, որ Հայերու քով Ս. Սարգիս ա՛յն է, ինչ որ է Ս. Գէորգ¹⁹⁴ Յոյներու, Վրացիներու եւ Լատիններու քով. թէ մեր տօնացոյցին սուրբերէն եւ ոչ մէկը դիցաբանական տեսագծերով այնչափ ճոխացուած, որով եւ իր իսկական նկարագիրն ալ մեծ մասով տուժած է, ինչպէս Ս. Սարգիս, այն ատեն կը ստիպուինք կարծեմ զինքը դիցաբանական տեսակէտով ալ քննել՝ երեւան հանելու համար խնդրոյ նիւթ եղող այն նկարագրական գծերը, որոնք

¹⁹⁴ Հմմտ. այս մասին Krumbacher K., Der heilige Georg in der griechischen Überlieferung, herausgegeben von A. Ehrhard (Abhandlungen der K. Bayer. Akad. d. Wiss. 13.), München 1911. J. B. Aufhauser, Das Drachenwunder des heil. Georg, Byz. Archiv 12., 5. Heft. քնն. Byz. Zeitschr. 1912, էջ 231-239.

հեթանոս աշխարհէն անցած են իւր վրայ: Հոս մեզի առաջին նիւթ մատակարարողը Փաւստոս է, որ կը պատմէ թէ Ս. Սարգիս եւ Ս. Թէոդորոս¹⁹⁵ սուրբերու ժողովքէն աշխարհք ղրկուեցան, որպէս զի ուղղափառ Եկեղեցին հալածող Վաղէս կայսրը սպաննեն: Թէ այս զրոյցը Փաւստոսէն հնարուած չէ, յայտնի է անկից, որ նոյնը Յոյներն ալ ունին այն տարբերութեամբ, որ անոնց քով սուրբերէն ղրկողը Ս. Մերկիւրիոս է (= Հերմէս!) եւ սպաննելու կ'երթայ ոչ թէ Վաղէս, այլ Յուլիանոս Ուրացողը: Անձինքներու փոփոխութիւնը նշանակութիւն չունի, երկու դէպքերուն մէջ ալ էականը տիրող տեսագիծն (Motiv) է եւ այս՝ դիցաբանական է առնուած Հերմէսի եւ իր նմաններուն առասպելներէ: Հերմէս ըստ հեթանոսական ըմբռման առտուած մըն էր, որ ոչ միայն երկնքի լրաբերն էր եւ հոգիները սանդարամետ առաջնորդողը, այլ եւ աստուածներու չար մարդիկներու վրա տուած վճիռներուն

¹⁹⁵ Սուրբիս մասին տես Dr. W. Hengstenbergի սքանչելի գործքը. Der Drachenkampf des heil. Theodor, Oriens Christianus, 1912, էջ 78-106, 241-280.

գործակատարը: Արդ Հայ ժողովրդեան քով Հերմէսի համապատասխանն է Արա, ուսկից անբաժին էին Արալեզները: Ուրիշ հին գրաւոր վկայութիւն մը չունինք, թերեւս ներելի ըլլայ միայն յիշել մեր Շարակնոցի Ս. Սարգսի Համբարձին, ուր Ս. Սարգիս կ'անուանուի «դուռն երկնից եւ ճանապարհ արքայութեան.» բացատրութիւններ են ասոնք, որոնք քրիստոնէութեան մէջ սովորաբար Քրիստոսի կ'ընծայուին: Կը կասկածիմ, որ մի՛ գուցէ շարականին հեղինակը այս ըստ ինքեան գուտ քրիստոնէական գաղափարները Ս. Սարգսի վերագրած ըլլայ՝ ազդուելով անոր մասին հայ ժողովրդեան մէջ տարածուած գրոյցներէ եւ առասպելներէ:

Գրաւոր հին վկայութիւններուն պակասը չափով մը կը լրացնեն ժողովրդական գրոյցները, երբ կ'աւանդեն թէ Ս. Սարգիս յոյն թագաւորի մը աղջիկը փախցուցած է կամ երբ չափահաս աղջիկներու եւ երիտասարդներու միջեւ ամուսնական սէր տածելու համար, իրեն կը դիմեն եւ ամուսնութեան ատեն իր

օրհնութիւնը կը խնդրեն:¹⁹⁶ Այս վերջին կէտը հայ ժողովրդեան մէջ շատ տարածուած է. շատ տեղեր տանիքը ալիւր կամ բոխինդ կը տարածեն, որպէս զի Ս. Սարգսին ձին ուտէ եւ սուրբը իրենց աղջկան կամ մանչուն բախտաբեր կողակից մը գտնէ կամ արդէն գտնուածին մէջ ամուսնութեան բերում եւ սէր յառաջ բերէ: Անոր համար «Մշոյ մէջ սովորաբար հարսանիք է լինում Ս. Յակովբայ պահոց ուրբաթ երեկոյ կամ Առաջաւորաց Ս. Սարգսի պահոց ուրբաթ երեկոյ:¹⁹⁷» Կան ուրիշ երկու շատ կարեւոր իրողութիւններ եւս. նախ հուր վառելու եւ բոցերու վրայէն ցատկելու սովորութիւնը, որ՝ որչափ ինծի ծանօթ է առ հասարակ Ս. Սարգսի տօնին ատենները կամ Առաջաւորաց բարեկենդանի միջոցին տեղի կ'ունենայ, այսպէս էր օր. համար միշտ Խոտորջուր. արդ այս սովորութիւնը հեթանոսական մնացորդ է մեռնող եւ ապա յարութիւն առնող աստուծոյ

¹⁹⁶Ազգ. Հանգ. 1908, էջ 32. Բիւրակն, 1898, էջ 827:

¹⁹⁷Ազգ. Հանգ. 1916, էջ 162:

մը պաշտաման:¹⁹⁸ Տեառնընդառաջին անդաստանով հուր օրհնելու արարողութիւնը հաւանօրէն այս սովորութենէն առած է իր ծագումը: Երկրորդ՝ Ս. Սարգսի տօնը կ'իյնայ միշտ փետրուարի եւ մարտի միջոցին, որ մեր բնիկ ազգային Արաց ամսուան կը համապատասխանէ, արդ՝ ինչպէս յետոյ ալ պիտի տեսնենք, ես անձնապէս կասկած չունիմ, որ Արաց Արա անուան հետ ո՛րեւէ կերպով աղերսի մէջ պէտք որ ըլլայ:

Այս փաստերը կարծեմ բաւական են ցուցնելու համար թէ որչափ կ'երեւայ հնութեան մէջ Ս. Սարգսի տօնը եւ Արայի մահուան ողբի եւ սուգի օրերը, ինչպէս նաեւ յարութեան տօնախմբութիւնները միեւնոյն ատենները կ'իյնային կամ կրարու հետ միացուած էին, եւ թէ Արայի յիշատակին համար կատարուածները որոշ ցոյցերով կ'ըլլային, որոնցմէ անշուշտ անբաժին էին Արալեզները Արայի առասպելին մէջ

¹⁹⁸Ամէն տարի Թամուզի եւ Ադոնիսի մահուան յիշատակը կը կատարուէր փայտակոյտով մը, որուն կրակ կուտային եւ չուրջը կեցած սգոյ եւ ողբի արարողութիւնը կ'ընէին. Հմմտ. DAO. 4., J. v. Messerschmidt, Die Religion der Hettiter, էջ 24.

կատարած իրենց դերովը: Ուր որ նոյն կարգի աստուածներու կը հանդիպինք, հոն կան նոյն ցոյցերն ու ողբերը, Արայի մասին նոյները չհաստատելու պատճառ մը չունինք: Նմանութեան օրէնքը հոս ալ իր արժէքը ունի: Սակայն այս տեսակէտով բոլորովին ալ անգէն եւ առանց վկայութեան չենք: Բար Հերէտոս կը պատմէ, որ 11^{րդ} դարու մէջ Հայաստանէն շատ խորհրդաւոր սպառնալիք մը տարածուեցաւ, թէ ով որ ճիներու թագաւորին մահը չ'ողբար, այնպիսին Իբս-ալ-Աթիրէն պիտի սպաննուի: Այս կը պատահի ժանտախտի մը առթիւ, սպառնալիքը կ'ընէ ճին կին մը, այսինքն՝ մեռնող թագաւորին մայրը: Ճիներու թագաւորը պիտի ողբացուէր «ո՛վ մայր, ներէ՛, չէինք գիտեր որ թագաւորը մեռած է»¹⁹⁹ ըսելով: Միջնադարեան շրջանին Միջագետքի եւ Ասորիքի մէջ ճիներու թագաւորը կը համարուէր Ադոնիս-Թամուզ եւ ասոնց մայրը, որ էր միանգամայն իրենց սիրահարը Շամիրամ-Իշտար: Արդ նեոեալ չէ՞

¹⁹⁹Bar Hebraeus, Chronic syr. ed. Bedjan, p. 242. Հմմտ. նաեւ Smith, Die Religion der Semiten, էջ 317.

ուրեմն հոս ալ մեր մտադրութիւնը դարձնել Արայի վրայ, որ Հայաստանի Ադոնիսն է եւ իր սիրահարն էր՝ ինչպէս ուրիշ առթիւ տեսանք ճիներու եւ յաւերժահարսերու մայրը Շամիրամ-Աստղիկ-Արուսեակ:

Ահա թէ ի՛նչ կրնայ եղած ըլլալ Արայի առասպելին եւ հայ Ս. Սարգսի²⁰⁰ միջեւ կազմուած այն ներքին աղերսը, ուսկից առթուած է ապահով Յոյներու Ս. Սարգսի մասին հնարած ցնորական զրոյցը: Կրնայ ըլլալ որ զրոյցին կազմուելու միջոցին ազդեցութեան տեսակէտով որոշ դեր մը կատարած ըլլայ նաեւ Պաւղիկեան ըսուած աղանդը, որուն ամենանշանաւոր դէմքն էր Սարգիս անուամբ մէկը, որ կ'ապրէր 9^{րդ} դարու սկիզբները եւ ըստ վկայութեան յոյն աղբիւրներու ինք գինք մինչեւ անգամ «Հոգին Սուրբ,» «Լուսաւոր աստղ» եւ խոստացուած «Մխիթարիչը»

²⁰⁰Ս. Սարգիս Զօրավարին պատմական ըլլալու կամ չըլլալու հարցը հոս մեր նպատակէն դուրս է. տե՛ս այս մասին Աւգերեան Վարք որբոց, Վենետիկ: Յուլարձան, Վիեննա, 1911, էջ 186-192: Յօդուածը գրած է Peeters նշանաւոր բուլանդիսար:

կ'անուանէր.²⁰¹ Յիշատակութեան արժանի է նաեւ այն պարագան, որ Սարգսի ատեն արդէն երկուքի բաժնուած Պաւղիկեանները՝ իր մահուընէն վերջը ժամանակ մը սկսան նաեւ Կիւնոխորենտներ եւ Աստաղներ անուանուիլ, արդ Կիւնոխորիա կը նշանակէ շնորշական: Ստոյգ է, անուանակոչութեանս անմիջական պատճառը կրնայ ինքնին իսկ Պաւղիկեաններու անբարոյական կեանքն եղած ըլլալ, սակայն մոռնալու չէ միանգամայն որ Յովհաննէս Օձնեցին Պաւղիկեաններու շատ մօտ Կատուապաշտներու աղանդ մ'եւս կը յիշէ, որոնք «մկնորսակացն լինելով պաշտօնամատոյց, յա՛յնոցիկ մղեալ անկանին խորխորատ՝ որք (այսինքն՝ հիւսիսայինք, անդ էջ 36) զձի եւ շուն ընտրեցին իւրեանց լինել աստուածս:²⁰²» Կատուապաշտութեան հիմը պարս կական մանիքէական է, որ բարւոյ եւ չարի՝ երկու գերագոյն սկիզբներ կ'ընդունէր, եւ ըստ այնմ ալ անասուններէն ոմանք չար եւ ոմանք ալ բարի կը համարէր, վերջիններէս

²⁰¹K. Ter-Mkrttschian, Die Paulikianer, Leipzig 1893, S. 21-28.

²⁰²Յովհան Օձնեցի Ընդգէմ Պաւղիկեանց, Վենետիկ 1833, էջ 37:

ոմանք մինչեւ իսկ յարգութեան առարկայ էին, ասոնց կարգէն էր նաեւ շունը:

Դիցաբանական շունը եթէ իրականին քրիստոնեայ Հայերէ չէր պաշտուէր, ինչպէս Յոյները կը բարբառէին, բայց ամէն պարագային իր ազդեցութիւնը նաեւ քրիստոնեայ Հայերու վրայ կարծուածէն աւելի մեծ եղած ըլլալու է, որ մինչեւ այսօր Նոր-Բայազիտի Հայերը դեռ կը հաւատան թէ «բացի մարդկանցից՝ աշխարհում բնակուած են նաեւ կէսը շուն եւ կէսը մարդ արարածներ, որոնց գլուխը շան գլխի նման է, իսկ միւս մասերը մարդու: Սրանք էլ մարդկանց պէս վարում են, առնում, ծախում, ունին քաղաքներ, իշխան, թագաւոր»:²⁰³ Այս առասպելահայեացքին հետքերը կան նոյն իսկ 5^{րդ} դարու դասական մատենագրութեան մէջ: Ոսկեբերանի Մատթէի Մեկնութեան 90^{րդ} ճառին մէջ կը հանդիպինք «չընդունողն» բառին, զոր Ալիշան կ'ուղղէ «չընդունողն»²⁰⁴ հետեւելով Բարսեղ Վ. Մաշկեւորցւոյն, իսկ Հ.

²⁰³Ազգ. Հանդ. 1908, էջ 93:

²⁰⁴Հին Հաւատք, էջ 69-61:

Վարդանեան²⁰⁵ նկատելով որ հայ թարգմանիչը ուրիշ առթիւ միեւնոյն գաղափարը բացատրելու համար՝ գործածած է «չնկնծիթ» բառը, կ'ընթեռնու «չընդունողն» իբր հոմանիշ «չնկնծիթ»ի. արդ երկուքն ալ կը նշանակեն չնաքիթ կամ չնաղէմ: Դիցաբանօրէն դատելով ասոնք անով նշանակութիւն կը ստանան, որ երկու պարագային մէջ ալ բառերը իբրեւ այսպիսի յաւելուած են ինքնին իսկ հայ թարգմանչին: Բնագրին *συνλλη* հանրածանօթ Սկիւլլան է, որ Ուիսեւսի եօթ ընկերները՝ որոնց մէջ կը յիշուի նաեւ Արմենիոս անուամբ մէկը, ծովու անդունդը իջեցուց: Կը նկարագրուի կնոջ դէմքով, որուն իրանն եւս մարդկային է մինչեւ պորտը, ուսկէ անդին չնախառն եւ վիշապախառն հրէշ մը կը դառնայ, անոր համար հայ թարգմանիչը ուրիշ տեղ մը (Ոսկեբ. Պաւղ. Ա. 602) նոյն բառը վիշապոտունք կը թարգմանէ «որ զվիշապ առիւծ քաղսն համբաւեն եւ զայլսն նոյնպիսիս վիշապոտունս եւ զոր սկիւղսն (= *συνλλη*) անուանեն, որ թարգմանի

²⁰⁵Ազգ. Մատեն., Դէ, էջ 89:

ապուռք, որպէս եւ Հայք ծովացուլս իմն եւ
վիշապս համբաւեն:» Վերջին հատուածը
ամբողջապէս յաւելուած է: Ոսկեբերանի հայ
թարգմանիչը «սկիւղ»ին կամ Սկիւլլային քով
«շնուունգ» եւ «շնկնճիթ» բառերն դնելով
մեզի անուղղակի մատնանիշ կ'ուզէ ընել հայ
առասպել մը, որ իր նկարագրով եւ բնութեամբ
կու գայ կը միանայ Նոր-Բայազիտի
առասպելին հետ:

2 Օտար Աղբիւրներ Արայի Մասին Եի Համեմատութիւններ

2.1 Արայ Գեղեցիկի Համապատասխան առասպելներ

Արայ Գեղեցիկ մինչեւ Հիմայ նկատեցինք ինքն իր մէջ իբրեւ առասպել մը, զոր կ'աւանդեն Հայ գրաւոր եւ մասամբ նաեւ ժողովրդական զրոյցները: Կ'ենթադրուի նաեւ այս գուտ ազգային հողին վրայ հաւատարիմ մնալով միշտ համեմատական քննութեան, որուն գերագոյն սկզբունքն է՝ անորոշն ու անստոյգը ուրիշ նմանօրինակ երեւոյթներով, դէպքերով եւ պարագաներով լուսաւորել, առանց սակայն արտաքին լոկ պատահական նմանութենէ խաբուելու: Դիցաբանական երեւոյթներու հիմնական ազդակները ամէն տեղ եւ նաեւ ամէն ազգի քով առ հասարակ նոյն ըլլալուն՝ երեւոյթներն ալ ի հարկէ իրարու նման պէտք է որ ըլլան: Ամենասկզբնական շրջանին այս նմանութեան մէջ տարբերութիւնը կը ծագի սովորաբար կա՛մ միջավայրէն, որ առասպելակազմութեան աւելի կամ քիչ նպաստաւոր կրնայ ըլլալ,

կա՛մ իւրաքանչիւր ցեղի ինքնուրոյն խառնուածքէն, նկարագրէն եւ պիտոյքներէն եւ կա՛մ նաեւ քաղաքակրթական զարգացման անհաւասարութենէ: Սակայն սկզբնականէն որչափ կը հեռանայ ազգ մը, այնչափ աւելի կը բազմանան փոփոխութեան եւ խաթարման հնարաւորութիւնները: Սերունդները կը փոխուին եւ անոնց հետ նաեւ առասպելներու թարմ եւ անընդմիջկան կենսունակութիւնն ու իմաստը, որուն անխուսափելի հետեւութիւնն այն կ'ըլլայ, որ իսկականը կը մոռցուի կամ անաղարտ չ'աւանդուիր, առասպելի մը այս կամ այն տեսագիծը (Motiv) ուրիշ առասպելներու կը փոխանցուի կա՛մ մինչեւ իսկ կը ձուլուին իրարու հետ առասպելները՝ ծնունդ տալով երրորդի մը, որ այլ եւս նոր է համեմատաբար թէ՛ նկարագրով եւ թէ՛ բովանդակութեամբ:

Առասպելներու փոխուելուն եւ զարգացման տեսակէտով մեծ նշանակութիւն ունի նաեւ փոխառութիւնը. եւ այն՝ իբրեւ առաջնակարգ ազդակ: Պատճառը պարզ է, մարդկային քաղաքական եւ քաղաքակրթական

կեանքին մէջ տուրեւառ ըսուածը՝ իր ամենալայն առումով ազգերու ընդհանուր գործունէութեան շունչն ու հոգին է: Անո՛վ կ'ապրի մարդկութիւնը եւ անո՛վ ալ կը զարգանայ: Ազգ մը՝ եթէ կ'ազդէ նաեւ կ'ազդուի, եթէ կու տայ, նաեւ կ'առնու եւ ահա այս յարափոխ տուրեւառին անդրանիկ ծնունդն է փոփոխութիւնը դէպի լաւն, գեղեցիկն ու կատարեալը եւ կամ դէպի անկատարը, ստորինը եւ ալլասերում: Բայց այս փոփոխ ազդեցութիւնը սովորաբար միշտ հաւասար գծերով չ'ընթանար, ուշ թէ կանուխ գերակշռութիւնը կը սկսի մուտ գտնել պատմութեան մէջ եւ այս պարագային քաղաքականօրէն եւ քաղաքակրթօրէն տկարը կը ստիպուի տեղի տալ հզօրագունին եւ գերակշռին: Ասկի՛ց է որ հին Հայաստանի մէջ պարսկական տարրը ամէն տեսակէտով այնչափ մեծ տեղ բռնած է եւ ազգային աստուածները իրենց բարձրութենէն դիւցազներու համեստ աստիճանին խոնարհելով՝ տեղի տուած են Արամազդայ Վահագնի, Միհրի, Տիւրի եւն, որոնք

ամբողջութեամբ պարսկական են: Ազգային առասպելահայեացքներու եւ մասամբ նաեւ աշխարհահայեացքին համար մահացու հարուած էր այս. վկայ՝ Արայ Գեղեցիկ, որուն իսկական նկարագիրը բոլորովին մթագնած եւ հնութեան եւ մթութեան կեղեւով պատուած է: Համեմատական քննութիւնը միայն կրնայ աւերը գէթ չափով մը շտկել եւ նախնականը գէթ մերձաւոր գծերով մատնանիշ ընել: Այս պահանջքին կարծեմ ըստ բաւականի գոհացում տուի նախընթաց յօդուածերուս մէջ, որոնց՝ գլխաւորաբար Շամիրամի եւ Արալեզներու գլուխներու մէջ հարցը մասնական՝ այսինքն Արայի առասպելին այս կամ այն տեսագիծը որոշելու վրայ ըլլալուն՝ համեմատութիւններն ալ մասնական միայն կրնային ըլլալ եւ ասոնք իսկ շատ անգամ առնուած այնպիսի առասպելներէ, որոնք իբրեւ ամբողջութիւն թերեւս Արայի հետ ո՛ր եւ է կապ մը չունենան, բայց եթէ որոշ տեսագծերով: Այժմ պիտի տեսնենք Արայի համապատասխան օտար առասպելները իբրեւ ամբողջութիւն, ի հարկէ առանց հոս ալ գրութիւնս աւելորդ հարցերով

ծանրաբեռնելու:

Այս տեսակետով նկատողութեան առնուելի առաջին առասպելը՝ Թամուզի առասպելն է, որ՝ գէթ ըստ անուան, ծագմամբ մինչեւ իսկ սումերական է: Թամուզ սեպագիր արձանագրութիւններու մէջ կը գրուի սովորաբար Թումուզի, Թամուզի, զոր Փր. Դելիչ (Fr. Delitsch) կը ստուգաբանէ իբր որդի կենաց, զաւակ եւ կամ աստուածներու որդի, որ միշտ պատանի կը մնայ:²⁰⁶ Ընդհակառակն Յիմմեռնի²⁰⁷ եւ Ենսենի²⁰⁸ համաձայն Թամուզի կը նշանակէ պարզապէս՝ «հարազատ տղայ»: Իրօք ալ սեպագիր երգերու մէջ կը նմանցուի տունկի մը (= մոշայ, tamarix), «որ պարտէզի մէջ ջուր բնաւ չէ խմած, որուն պսակը դաշտի վրայ տակաւին ծաղիկ չէ բուսցուցած»:²⁰⁹ Թամուզ իր պատանի հասակին մէջ կը մեռնի, անոր համար ալ ամենահին ժամանակներէ ի վեր ողբի առարկայ էր ոչ միայն Իշդարի, այլ

ամբողջ Միջագետքի մէջ: Այս մասին առաջին ակնարկութեան կը հանդիպինք սեպագիր երգի մը մէջ, ուր բացայայտ կերպով խօսք կ'ըլլայ «Թամուզի ամսուան լացերու եւ ողբերու»²¹⁰ նկատմամբ: Աստուծոյս պաշտօնը սպրդած մտած էր մինչեւ անգամ Հրէից մէջ, որոնց համար Եզեկիէլ²¹¹ կ'ըսէ թէ Աստուծոյ տաճարին դէպի հիւսիս նայող դրան առջեւ կիները նստած «ողբային զԹամուզ»: Իսահակ Անտիոքացին իր ժամանակներուն համար կը գրէ. «Կը տեսնէ՞ք, մեր կողմերը Թամուզի մահը կ'ողբան եւ Աստուղիկը կը պաշտեն»:²¹² Ողբի ժամանակ տխուր երգեր եւ տաղեր կ'երգեցուէին, երբեմն նաեւ սրինգի ընկերակցութեամբ,²¹³ թերեւս անո՛ր համար որ Թամուզ նաեւ հովիւներու աստուած կը նկատուէր:

Պատմականօրէն այսօր այլեւս ցուցուած պէտք է համարիլ թէ Թամուզ նախնաբար բաբելական քաղքի մը աստուածն էր եւ

²⁰⁶ Հմմտ. Liber Ezek. ed. Baer, 1884, S. 17., 1.

²⁰⁷ Gott Tammuz, S. 704.

²⁰⁸ KB. 6., 1, S. 560.

²⁰⁹ Zimmern, Tammuz-Lieder, S. 220.

²¹⁰ Zimmern, Gott Tammuz, S. 732.

²¹¹ Եզեկ. 8, 14:

²¹² Opp. ed. Bichel, 2., S. 210.

²¹³ Zimmern, Tammuz-Lieder, S. 224.

որդի էա աստուծոյն, որուն համար ալ առ հասարակ ջրոյ եւ բուսականութեան հետ ամէնասերտ աղերսի մէջ կը դրուի: Իր պաշտօնը ընդհանրացաւ աւելի յետագայ դարերուն, երբ իր դիցաբանական դէմքը մեղի տակաւին անծանօթ պարագաներու բերմամբ սիրոյ եւ մահուան, հետեւաբար նաեւ ողբի տեսագծերով ճոխացուեցաւ: Սիրահարը ապահով Իշդար է (նորագոյն աղբիւրներու մէջ Շամիրամ, Բելիդ): Տակաւին բոլորովին ստոյգ չեն մահուան դիցաբանական պարագաները, հնութիւնը այս մասին բացայայտ վկայութիւն մը չունի, իսկ նորագոյն աղբիւրներու նայելով՝ վարագէ գիշատուած է որսի ժամանակ կամ իր հակառակորդէն սպաննուած: Սակայն Գիլգամէշի շատ հին եւ նշանաւոր դիւցազներգութեան մէջ փոքրիկ հատուած մը կայ, որ մտադրութեան արժանի է Թամուզի նաեւ մահուան տեսակէտով: Գիլգամէշ Ուրուգ քաղքին թագաւորն է եւ կը նկարագրուի իբր մարմնեղ, պնդակազմ, հսկայ մարդ մը, որ առիւծներու, հսկայ օձերու, վիշապներու եւ ահաւոր ցուլերու դէմ

կը կռուի: Օր մը՝ երբ եղամական քաղքի մը դէմ մղած պատերազմէն յաղթութեամբ իր քաղաքը կը դառնայ, Արուրու դիցուհին (= Իշդար) իր գեղեցկութենէն եւ զօրութենէն յափըշտակուած՝ երկնքէն կ'իջնայ եւ հրապուրիչ խօսքերով դիւցազնին սէրը կ'ուզէ վաստըկիլ: Բայց Գիլգամէշ կը մերժէ առաջարկը ըսելով. Սիրականներէդ ո՞րը միշտ սիրեցիր, հովիւներէդ որո՞ւն բախտը միշտ լաւ գնաց. օ՛ն անդր, պիտի պատմեմ ես թէ ի՛նչ դժբախտութիւն դուն պատճառեցիր... Թամուզի քու երիտասարդ սիրականիդ տարուէ տարի լաց ու ողբ որոշեցիր... Եւ հիմայ ի՞մ սէրս կ'ուզես վաստըկիլ, գի՞ս ալ անոնց նման կ'ուզես ընել:²¹⁴»

Գիտնականները հոս շատ իրաւամբ անուղղակի ակնարկութիւն մը կը նշմարեն Թամուզի մահուան նկատմամբ, որ այս պարագային կը սպաննուի այլ եւս ոչ թէ ուղղակի վարագէ մը, այլ՝ գէթ միջնորդաբար ինքնին իսկ Իշդարէ, ինչպէս աւանդական հայ

²¹⁴H. Gressmann, *Altorientalische Texte und Bilder*, Tübingen, 1911, 1., S. 42-43.

Արան ղինքը սիրող Շամիրամէն: Երգի մը մէջ կ'ըսուի թէ Թամուզ լերան մը մէջ փառուած է,²¹⁵ թերեւս ասոր վրայ յեցած Գրեսման Թամուզ արեգակնային աստուածութիւն մը կը համարի.²¹⁶ նոյն գաղափարէն են նաեւ Sayce,²¹⁷ Jastroff,²¹⁸ Winkler եւ Jeremias,²¹⁹ որոնք լեռ բառով կը հասկընան արեգակնային լեռներ, Յիմմեռն եւ Բաուդիսին ասոր հակառակ նոյնը աւելի «աշխարհալեռ» = Weltberg իմաստով կը մեկնեն, որուն տակ կը գտնուի ըստ ասուրաբաբելական մտահայեացքին սանդարամետ, հոգիներու հանգստավայրը. եւ այս պարագային լերան մէջ փակուիլ կրնայ միայն մեռնիլ եւ սանդարամետ իջնալ նշանակել:²²⁰ Իսկ Իշդարի սանդարամետ իջնալը ուրիշ նպատակ չունէր, բայց եթէ Թամուզ անկից վերստին կենդանիներու աշխարհը բերել, անոր յարութիւն տալ: Ի հարկէ Իշդարի

²¹⁵ Zimmern, Tammuz-Lieder, S. 228.

²¹⁶ Theol. Jahresbericht, Bd. 27., 1907, S. 34 f.

²¹⁷ Hibb. Lect. 1887, S. 221 ff.

²¹⁸ Religion of Babylon, S. 547 f.

²¹⁹ Հմմտ. Baudissin, Adonis, S. 106.

²²⁰ Zimmern, Tammuz-Lieder, S. 230, Baudissin, անդ.:

սանդարամետ երթալու նուիրուած բաբելական գեղեցիկ երգին մէջ՝ վերջին հաստուածները կորսուած ըլլալուն, այս մասին որոշ խօսք մը չկայ, սակայն իրաւամբ կ'ենթադրուի, քանի որ Իշդար է ողբացողը եւ ինքն է Թամուզի յարութիւն տուողը: Այս կը հաստատուի նաեւ՝ Յիմմեռնի նոր գտած բաբելական արձանագրութենէն,²²¹ ուր Թամուզի տեղ Բել-Մարդուկ է, որ լերան ետեւ կը փակուի, իր Բելդիս (= Իշդար) կնոջմէ կ'ողբացուի, որ մինչեւ իսկ սանդարամետ կ'իջնայ՝ Բել կեանքի աշխարհք բերելու համար: Բելի յարութեան տօնը՝ ինչպէս ուրիշ առթիւ տեսանք, ամենամեծ շքեղութեամբ կը տօնուէր, որմէ անբաժին էին պէսպէս ներկայացումներ եւ ցոյցեր: Թամուզի յարութեան տօն մը՝ որչափ կ'երեւայ, գոյութիւն չէ ունեցած, գէթ տակաւին ցուցուած չէ,²²² ի բաց առնլով Որոգինէսի²²³ եւ Ս. Յերոնիմոսի վկայութիւնները, որոնք սակայն քանի որ

²²¹ Հմմտ. ՀԱ:

²²² Baudissin, Adonis S. 125, 134. Zimmern, Gott Tammuz, S. 732.

²²³ Migne, SG 13, Sp. 800.

Թամուզը եւ Ադոնիս իրարու կը նույնացնեն խնդիրը կը մնայ դարձեալ անստոյգ: Ահա Ս. Յերոնիմոսի խօսքը. «Ուստի ըստ հեթանոսական առասպելին կը պատմուի թէ ամենագեղեցիկ պատանի մը՝ Աստղիկին սիրականը Յունիս ամսուան մէջ սպաննուած եւ յետոյ յարութիւն առած ըլլայ: Յունիս ամիսն ալ անոր անուամբ կը յորջորջեն (= Թամուզ) եւ շքեղութեամբ կը տօնեն ամէն տարեդարձին, որ միջոցին կիներէ կ'ողբացուի իբրեւ մեռած եւ յետոյ կը դրուատուի իբրեւ կենդանացած:²²⁴»

Թամուզի պաշտօնը վաղուց արդէն մուտ գտած էր նաեւ Խառանի մէջ, ուր անոր յիշատակը ապահով Քրիստոսէ ետքը մինչեւ 11^{րդ} դարը անջնջելի մնացած էր: Այս մասին համեմատաբար աւելի նոր բաւական հետաքրքրական վկայութիւններ ունինք, որոնք մեծ լոյս կը սփռեն Թամուզի առասպելին նախնականին վրայ: Աղեքսանդրիոյ Մելքիտներու պատրիարքը

²²⁴Explanatio in Ezek Migne, SL. 25, էջ 85.

Եւտիքիոս իր Տարեգրոց²²⁵ մէջ կը պատմէ, որ Աբրահամու եւ Արեւելքի Թագաւորին ժամանակ, զոր ինքը Կիւրոսի հետ կը նույնացնէ, Թագուհի մը կար Խառանիդ²²⁶ (= ܬܝܢ) անուամբ, որ Սին քահանային կինն էր եւ հիմնադիրը Մծբինի եւ Եդեսիայի. ասիկա Խառանի մէջ մեծ մեհեան մը կանգնեց եւ ոսկեկուռք մը, զոր Սին անուանեց: Խառանի բնակչութիւնը 50 տարւան չափ այս կուռքը պաշտեց: Բայց երբ ասոր վրայ Բապլշամին Իրագի (= Միշագետք) Թագաւորը Մուսուլի Թագաւորին Թամուզայի Բելթին²²⁷ կնոջ սիրահարուեցաւ, փախաւ անիկա եւ Խառանի մէջ կրակ ձգեց, այնպէս որ քաղաքը կուռքին եւ մեհեանին հետ այրեցաւ:» Այս փոքրիկ հատուածը հետաքրքրական է ոչ միայն Թամուզի համար, այլ եւ թէ ինչպէս դիցաբանական անաղերսի

²²⁵Ed. Chwolson, Ssabier 2., S. 507. Հմմտ. նաեւ ZDMG. 1912, S. 171-172.

²²⁶Բնագիրը Խայաբաբ, դրի ըստ Բաուդիսինի սրբագրութեան, ZDMG. 1912, էջ 171:

²²⁷Բնագրին մէջ երկու անուններն ալ գրուած են ܬܝܢ եւ ܬܝܢ, զորոնք Բաուդիսին շատ իրաւամբ կ'ուղղէ ܬܝܢ = ܬܝܢ եւ ܬܝܢ:

մէջ դրուելով: Հոս ասուրա-բաբելական ճնաւորութիւնները Հայաստանէ դուրս նաեւ այլուր գլխաւորաբար քրիստոնէութենէ ասդին պատմականի կը վերածուէին ազգի մը, ինչպէս նաեւ պետութեան մը կամ քաղքի մը հիմնարկութեան եւ բախտին հետ պատճառական Սին լուսնոյ նշանաւոր աստուածը պարզ քահանայի մը դերը կը ստանայ, որ սակայն իր Խառանիդ, այսինքն՝ Իշդար կնոջմէ դարձեալ աստուածութեան պաշտօնին կը բարձրացուի: Ասով անուղղակի կերպով կը հաստատուի նաեւ ինչ որ պատմութիւնը Սին աստուծոյն Խառանի մէջ հնուց ի վեր վայելած յարգութեան նկատմամբ կը վկայէ: Ասորեստանցիները զայն կ'անուանէին պարզապէս Բել-Խառանի, որուն՝ մեզի տակաւին անծանօթ պարագաներու մէջ կործանած տաճարը Սաղմանասար (860-825) վերստին շինեց. Ասուրնիրարի եւս կը յիշէ Սին իբրեւ «մեծ տէրը, որ Խառանի մէջ կը բնակի»:²²⁸» Բել-Շամին փիւնիկեան երկնքի

²²⁸Peiser, Mitteilungen der Vorderasiat. Gesellsch. 1898, S. 231. ZDMG. 1912, S. 174.

գերագոյն աստուածն է, որ հաստուածիս մէջ Բաբելոն կը փոխադրուի, ուսկից Մուսուլի, այսինքն՝ Նինուէի Թամուզ Թագաւորին Բելթին (= Բելիդ, Βηλτις) կնոջ կը սիրահարուի: Այս սիրահարութեան հետեւանքը կ'ըլլայ անշուշտ Թամուզի սպանումը, որուն մասին սակայն բնագիրը կը լռէ:

Նոյն զրոյցը քիչ մը տարբերութեամբ ունի նաեւ՝ մերձաւորապէս 6^{րդ} դարուն զրուած ասորական Գանձարանը,²²⁹ որ այսպէս կը սկսի. «Եւ Բալթին Թամուզի տրուեցաւ, եւ որովհետեւ Բէլ-շեմին Բալթին կը սիրէր, Թամուզ փախաւ անկից (այսինքն՝ Բել-շեմինէն), իսկ Բալթին կրակ տուաւ Խառանի եւ զայն այրեց: Եւ Ռեգուլի 50^{րդ} տարին Նեբրովդ գահ ելաւ եւ շինեց Մծբին եւ Եդեսիա: Եւ Խառան, որ Եդեսիա է, Խառանիդի Սին անունով լերան քահանային կնոջ պարիսպներովը պատեց եւ Խառանացիները Սինի կուռք մը կանգնեցին եւ սկսան զայն պաշտել:» Հոս փախչողը Թամուզ է, գերերու այս շրջումը արտասովոր երեւոյթ

²²⁹Հրա. Bezold, Թրգմ. էջ 37:

մը չէ առասպելագիտութեան մէջ: Խառանի
Թամուզի մասին փոքրիկ հատուած մ'եւս կայ
Էն-Նետիմի Ֆիհրիսդի մէջ, որ դժբախտաբար
չատ մուծ է եւ մեկնութեան կարօտ.
«Խառանացիներու աստուածութիւններուն
կը վերաբերին. աստուածներու Տէրը, ապա
Մարս իբր չար ոգի, Բել՝ լուրջ ծերունին,
Փոսոր (Միսոր?) ամենակատարեալ դպիրը,
Քոչտիր՝ ընտրեալ ծերունին, հողմոյ թեւերով
դիցուհին Սառա՝ Փոքրի դուստրը, այսինքն
աղքատութեան կամ ամուլութեան դուստրը,
որմէ ասոնք յառաջ եկած են. պարսկական
Հիթան (Ձուկն, կամ Հեսար կամ Հաբիբ)
մայրն է, որ 6 դեւ ունէր, որոնց հետ ծովու
եզերքը պտտելու սովոր էր, Աբու Ռոմ: «Թելի
տիրուհին, որ Թամուզա (կարդա՛ Թամուզա)
ընդունեցաւ? Արու, Տէրն է, իսկ Բալթի՝
դիցուհին: Իսկ ինչ որ Թելի տիրուհւոյն կը
հայի, անոր պահպանութեան տակ էին սուրբ
այծերը, զորոնք ծախել արգելուած էր եւ կը
գործածուէին զոհի, բայց յղի կիները չէին
զոհեր եւ ոչ իսկ անոնց կը մերձենային:²³⁰»

²³⁰Chwolson, Ssabier 2., S. 40.

Էն-Նետիմ հոս երկու դիցուհի կը զանազանէ,
որոնցմէ մին պարզապէս Թելի տիրուհին (= *رّة التل*)
անուամբ կ'որակէ: Բառուդիսինի
համաձայն Թել խառանի մէջ կամ մօտ
նուիրական տեղ մ'ըլլալու է, ուր կը պաշտուէր
նաեւ Սին:²³¹ Բելթի դիցուհւոյն հետ
նուիրական այծերու յիշատակութիւնն ալ
հնուութենէ մնացած թանկագին նշխարք մըն
է: Այծը Թամուզի նուիրական անասունն
էր, որ եւ Թամուզի ուղղուած մոգական
երդմնածեւի մը մէջ յայտնապէս կը յիշուի.²³²
ուրիշ տեղ երգի մը մէջ Թամուզի կորսուիլը
պատճառ կը նկատուի ոչխարներու եւ
այծերու հիւանդութեան:²³³ Էն-Նետիմի
հատուածին մեզի համար թերեւս ամենէն
հետաքրքրականը, բայց եւ դժուարալոյծը
Արու անունն է, զոր Բառուդիսին ճարահատ
մեկնելէ կը հրաժարի²³⁴ եւ տակաւին ոչ
ոք լուրջ փորձ մ'ըրած է դրական լուծման
մը գալու համար: Զեմ գիտեր թէ կարելի՞

²³¹ZDMG. 1912, S. 186.

²³²Zimmern, Gott Tammuz, S. 728.

²³³Zimmern, Tammuzlieder, S. 207.

²³⁴ZDMG. անդ 182.

է արդեօք զայն համեմատութեան դնել Արուրու՝ Իշդարի ուրիշ մէկ անուան հետ իբրեւ նոյնին արական ձեւը. Սումերերէնի տեղեակ չըլլալու՝ լեզուական կռուան մը չունիմ եւ ոչ ալ պատմական: Հաւանօրէն ասուրա-բաբելական Այրու²³⁵ (Airu կամ Yjaru) ամսուան (= Մարտ-Ապրիլ) հետ կապ մը չունի: Բայց նոյնը կարելի չէ ըսել Հարու (= Ha-ru) անուան մասին, որ եգիպտական մեհենագրութեան մէջ Պաղեստինի համար կը գործածուէր,²³⁶ իսկ Պտղոմեան շրջանին ամբողջ Ասորիքի անունն էր:²³⁷ Ասոնք ի հարկէ լոկ կարելիութիւններ են, որոնց աւելի կամ նուազ հաւանականութիւնը կախում ունի անդրագոյն ուրիշ փաստերէ, զորոնք դժբախտաբար տակաւին չունինք: Այսպիսի կարելիութիւն մըն է նաեւ մեր Արայ անունը, որ սակայն շատ անհաւանական է ներկայ պարագային, նկատելով Արայի համապատասխան Թամուզին միեւնոյն

²³⁵Winkler 2., *Altorientalische Untersuchungen*, Leipzig 1901, S. 385.

²³⁶M. Max Müller, *Asien und Europa*, Leipzig 1893, S. 144 ff.

²³⁷Անդ. S. 150.

Բելթիին հետ յիշատակութիւնը: Եթէ մինչեւ անգամ Ե¹ = Արու մեր Արայի հետ նոյն ըլլար — լեզուագիտօրէն խօսելով Ե¹ին սեմական բերնի մէջ Ե¹ի փոխուիլը անկարելի չէ — այն ատեն պիտի ըսէինք թէ Թամուզի քով հայկ. Արան եւս Խառանի պանթէոնին մէջ առնուած էր, այս պարագային անշուշտ հայ գաղութի մը ազդեցութեան շնորհիւ: Արդեօք չէ՞ կարելի Արու համեմատել բաբելական Ուռայի (= Urra) հետ, որ արձանագրութիւններու մէջ կը յիշուի Իսում անունով դիւցազնի մը հետ. Ուռա կ'անուանուի աստուածներու դիւցազն, որ Անուէն իշխանութիւն առնլով ամէն կողմ կ'ասպատակէ եւ կ'աւերէ: Տեղ մը կ'ըսուի.²³⁸ «Ո՛վ հերոս, թողուցիր դուն քաղաքը եւ շամ կերպարանքով մտար պալատը, հագիւ թէ զքեզ տեսան զինուորները, զէնքերը իրենց ձեռքէն ինկան:» Դժբախտաբար Ուռա իր նկարագրով այնչափ արիւնհոռւ չէ, կատաղի եւ չար, որ դժուար է ո՛ր եւ է որոշ բան ըսել:

Թամուզի տեղ Փիւնիկեցիները կը պաշտէին

²³⁸Gressmann, *անդ.*, 71-72.

Ադոնիս, որ յունական ձեւն (Άδωνις) է փիւնիկեան եւ եբրայական յԴՆ = Ադոն անուան եւ կը նշանակէ Տէր: Յոյները անուանս ծանօթացած ըլլալու են Կիպրոս, ուր վաղուց ամենամեծ յարգութիւն կը վայելէր Ադոնիսի սիրահարը Բապաթ, որուն հետ վերջէն միացաւ յունական Ափրոդիտէ սիրոյ դիցուհին: Կիպրոսի յունական գաղթականները Ադոն հաւանօրէն յԴՆ = Ադոնի (= Տէր իմ) ձեւով կը լսէին եւ այնպէս ալ իրենց լեզուին փոխեցին: Զարմանալի է որ Ադոնիս իբրեւ որոշ աստուածութեան մը անուն փիւնիկեան աղբիւրներու անծանօթ է բոլորովին, զայն կը գործածեն եբրայեցիներու պէս իբրեւ վերադիր կամ կցուած ուրիշ անուններու. այսպէս ԴՄՏՏՆ ԴԴՆ = Տեառն Էսմունի, ԴԴԴՆՆՆՆ ԴԴՆ = Տեառն իւրոյ Մելքարտի: Մարդու անունն են ԴՄՏՏԴԴՆ = Ադոնէսմունն այսինքն՝ Տէր է Էսմունն կամ ԼՅԾԾԴԴՆ = Ադոնաբալ՝ Տէր է Բաալ.²³⁹ Ամառնայի նամակներու մէջ ալ թագաւոր մը կը յիշուի «Ադունա» անուամբ, որ ապահով

²³⁹Baudissin, Adonis, S. 66.

լնդերոյ նիւթ անուան հետ կապ ունի:²⁴⁰

Ամենանշանաւոր պաշտօնատեղին էր Բիբլոս, որուն մասին առաջին յիշատակութիւն կ'ընէ Ստրաբոն²⁴¹ զայն անուանելով *ἱερὰ ἔστι τοῦ Ἀδωνίδος*՝ քաղաքս ամենահին ժամանակներէն արդէն երեւելի էր իբրեւ Բապաթ-Բելթիսի պաշտօնատեղի եւ իբրեւ այսպիսի շատ անգամ կը յիշուի նաեւ սեպագիր արձանագրութիւններու մէջ: Ադոնիս կը պաշտուէր նաեւ Ափագայ, Անտիոք, Կիպրոս եւ ասոնց ազդեցութեամբ նաեւ Աթէնք եւ Արգոս: Առաջին անգամ առասպելս քիչ թէ շատ ամբողջութեամբ աւանդողը Ապոլոդորոս²⁴² է, որ սակայն քիչ մը շատ յունական գոյն տուած է առասպելին. երեւոյթ մը, որ դժբախտաբար յոյն մատենագիրներու քով անսովոր բան մը չէ: Արդ ըստ Ապոլոդորոսի Ափրոդիտէ բարկացած ըլլալով Զմիւռնայի վրայ՝ զանիկա իր իսկ Թէասս հօր հետ կատարուելիք անօրէն գործի

²⁴⁰Knudtzon. Թիւ 75, 25; 148, 18.

²⁴¹Strab. 1, 16., 2, 18, C. 755.

²⁴²Apolod. 3, 14, 3.

մը կը մղէ: Բայց երբ յետոյ հայրը իր դուստրը կը ճանչնայ, զայրացած սրով կը սկսի հալածել դուստրը, որ ճարահատ աստուածներու օգնութեան կը դիմէ եւ աստուածները զինքը մրտենույ ծառի կը փոխեն: Տաս ամիս վերջը ծառը ճեղքուելով՝ Ադոնիս կը ծնանի: Ափրոդիտէ տղուն գեղեցկութենէն յափշտակուած, զայն սնտուկի մը մէջ կը ծածկէ եւ յետոյ միւս աստուածներէն ծածուկ Պերսեփոնէի խնամքին կը յանձնէ՝ վերջէն վերստին իրեն յանձնելու պայմանաւ: Սակայն սանդարամետի դիցուհին ալ տղուն գեղեցկութենէն կը յափշտակուի եւ չ'ուզեր այլ եւս կեանքի աշխարհք զրկել եւ ասով կռիւ կը ծագի երկու դիցուհիներուն մէջ: Ջեւս կը ստիպուի միջամտել եւ կ'որոշէ որ Ադոնիս տարւոյն երեք քառորդը Պերսեփոնէի քով կենայ եւ մէկ քառորդն ալ Ափրոդիտէի քով, բայց իրականին Ադոնիս երեք քառորդ Ափրոդիտէի քով կ'անցընէ եւ միայն մէկ քառորդ սանդարամետ: Ամենէն վերջը Արտեմիսի գրգռելովը որսի ժամանակ վարազէ

մը կը սպաննուի: Ըստ Հիւգինոսի²⁴³ Ջմիւռնա հօրմէ չի հալածուիր, այլ իր իսկ ամօթէն անտառ կը քաշուի, ուր Ափրոդիտէ իրեն կարեկցելով, զինքը մրտենի ծառի մը կը փոխէ եւ երբ հայրը անգիտակցաբար օր մը ծառին մերձենալով զայն սրով կը ճեղքէ, Ադոնիս կը ծնանի:

Ադոնիս առ հասարակ կը նկարագրուի իբրեւ արտաքոյ կարգի գեղեցիկ պատանի մը, որ որսորդութեամբ եւ հովուութեամբ կը պարապի:²⁴⁴ Ըստ ընդհանուր ըմբռնման վարազ Ադոնիսի դէմ գրգռողը ոչ թէ Արտեմիս, այլ Արէս է, որ չի կրնար տանիլ, որ Ադոնիս իբրեւ աւելի գեղեցիկ երիտասարդ մը Ափրոդիտէն սիրուի. ըստ ուրիշ տարբերակի մը վարազը ինքն իսկ Արէս է, որ վարազի կերպարանքով Ադոնիս կը սպաննէ:²⁴⁵ Որչափ ինծի ծանօթ է անգամ մըն ալ Ապոլլոն կը յիշուի իբրեւ Ադոնիսի սպաննող:²⁴⁶ Մահուան

²⁴³Hyginus, Fab. 58 եւ 161.

²⁴⁴Teocrit, 1, 109. Damascenus Vita Barlaam in Boissonade Anect. Gr. 4, 143. Հմմտ. նաեւ Greve, De Adonide, էջ 11.

²⁴⁵Schol. Theocr. 1, 3 եւ 47. Jul. Firmicus de error. prof. rel. 9.

²⁴⁶Serv. z. Verg. Ecl. 10, 18.

տեղը կը համարուին Լիբանանի լեռները, որոնց մօտերը գտնուող գետ մըն ալ Ադոնիս կ'անուանուէր ըստ Լուկիանոսի, որ կ'աւանդէ թէ Բիբլոսի քովէն անցնող այս Ադոնիս գետը ամէն տարի Ադոնիսի մահուան տարեդարձին ատենները կարմիրի զարնող գոյն մը կ'առնուր,²⁴⁷ որ ի հարկէ ժողովրդենէ այնպէս մը կը մեկնուէր, որպէս թէ գետը Ադոնիսի արեամբ ներկուած ըլլայ: Ադոնիսի եղբրական վախճանը առիթ առնլով ժողովրդական հնարամիտ երեւակայութիւնը գեղեցիկ աւանդութիւն մըն ալ մեզի թողուցած է, որուն համաձայն նախնաբար միայն սպիտակ վարդ կար, բայց երբ Ափրոդիտէ Ադոնիս վարագի ձեռքէն ազատելու համար հապճեպով անոր օգնութեան կը փութար, ոտքը վարդենույ մը փշերուն զարկաւ եւ վիրաւորուելով իր արեամբը ներկեց վարդենին, որ այնուհետեւ սկսաւ այլ եւս կարմիր վարդ տալ:

Ադոնիսի մահուան սգահանդեսները որոնց հաստատութիւնը Ափրոդիտէի կը վերագրուի, չստ նշանաւոր էին թէ՛ Աթէնքի եւ թէ՛

²⁴⁷De dea Syria, 8.

մանաւանդ Բիբլոսի եւ Պտղոմեանց շրջանին նաեւ Ադեքսանդրիայի մէջ: Բիբլոսի մէջ օր. համար Ադոնիսի պատկերը կը ներկայացընէին մեռելի մը կերպարանքով, զոր թափորաբար եւ բարձրաձայն ողբերով, որոնցմէ անբաժին էր սրինգի ընկերակցութիւնը եւ եղբրամայր կիներու կուրծքերու զարնելը, կը տանէին կը թաղէին պատրաստուած գերեզմանին դէջ, բայց որչափ կ'երեւայ պատկերը յաջորդ օրը դարձեալ դուրս կը հանէին՝ ըսելով թէ Ադոնիս յարութիւն առած է: Գէթ Փիւնիկէի մէջ յարութեան առանձին հանդիսութիւն մը չկար.²⁴⁸ նոյնը տեսանք նաեւ Թամուզի առասպելին մէջ: Բայց թէ ո՛ր ամսուան մէջ կը կատարուէր Ադոնիսի սգահանդէսը, տակաւին որոշ չէ: Անոնք, որ երկու, այսինքն՝ յարութեան եւ մահուան տօն կ'ընդունին,²⁴⁹ առաջինը կը դնեն զարնան սկիզբները, իսկ երկրորդը՝ աշնան. Բաուդիսին ասոր հակառակ ընդունելով միայն սգահանդէսը իբրեւ տօն՝ քանի որ յոյն մատենագիրներէն հակառակը

²⁴⁸Lagrange, Religiones sémitiques, p. 303. Baudissin, Adonis, S. 133.

²⁴⁹Greve, De Adonide, S. 45. Kammel, Heracleotica, S. 19. Roscher, Adonis, 1., 70-74.

ստուգապէս կարելի չէ եզրակացնել, ժամանակը կը միտի դնելու աւելի ամառը Յունիս-Յուլիս ամիսներու միջոցին:²⁵⁰ Ըստ իրեն Ադոնիս գարնան բուսականութիւնը կը ներկայացընէ, որ ամառը կը մեռնի:²⁵¹ Որ է ըսել Բաուդիսին կ'ընդունի որ Ադոնիս գարնանային աստուածութիւն մըն էր, որ սակայն միայն մէկ անգամ հանդիսական պաշտօնի մը առարկայ կ'ըլլար եւ այն՝ ամառը մահուան առիթով: Լազրանժ²⁵² չ'ընդունիր ոչ մէկը եւ ոչ ալ միւսը՝ ի հարկէ նկատելով խնդիրը աւելի սեմական աղբիւրներու տեսակէտով, որոնք այս մասին բոլորովին կը լռեն: Խնդրոյն ամբողջ դժուարութիւնը գլխաւորաբար անկից է, որ Ադոնիսի պաշտօնը կանուխէն մուտ գտած ըլլալուն նաեւ Յունաստան՝ յոյն եւ անոնց հետեւութեամբ նաեւ հռովմայեցի մատենագիրները յունական հողի վրայ զարգացած եւ չափով մը նաեւ փոխուած առասպել՝ը կ'աւանդեն եւ մինչեւ

²⁵⁰Անդ, 124:

²⁵¹Անդ, S. 169.

²⁵²Religions sémitiques, p. 307, 378.

իսկ Լուկիանոս, որ աւելի տեղականը կ'ուզէ աւանդել, գերծ չէ բոլորովին յունական ազդեցութենէ: Այսպիսի պարագաներու մէջ բնական է իսկականը գտնել դժուար է: Այսօր եւ ոչ իսկ ստոյգ է թէ Ադոնիս իր բուն իսկ հայրենիքի այսինքն՝ Փիւնիկէի մէջ ի՛նչ անուամբ կը պաշտուէր: Իրեն դրացի Իսրայէլացիներուն ծանօթ էր Թամուզ անուամբ, Արամացիներու քով նոյնպէս. եւ մարդ կը փորձուի մինչեւ իսկ կարծելու թէ թերեւս Փիւնիկէի մէջ ալ նոյն անուամբ ծանօթ էր՝ գէթ յետագայ դարերուն: Ջայս կարծես կ'ուզէ հաստատել նաեւ Որոգինէս եւ հաւանօրէն նաեւ Ս. Յերոնիմոս. Բաուդիսինի ըսածը թէ Ադոնիս առաջին անգամ Թամուզի հետ նոյնացընողը Որոգինէս է, իմ կարծիքովս պէտք չէ այնպէս հասկընալ, որպէս թէ Ադոնիս ժողովրդեան նոյն անուամբ ծանօթ ըլլալով հանդերձ՝ Որոգինէս ըստ կամի նոյնացուցեր է զայն Թամուզի հետ: Դրական փաստ կը պակսի այսպիսի բան մը հաստատելու համար: Մանաւանդ թէ շատ հաւանական է որ Թամուզի պաշտօնը Որոգինէսի ատեն արդէն

բաւական ընդհանրացած էր նաեւ Փիւնիկէի մէջ: Այս կ'երեւայ նաեւ Կեղծ-Մելիտոսի եւ Ասորի Թէոդորոս Բար Կոնիի հատուածներէն, որոնց մէջ փիւնիկեան աստուածը Ադոնիսի տեղ յայտնապէս Թամուզ կ'անուանուի: «Փիւնիկեցիները, կ'ըսէ Մելիտոս, կը պաշտէին Բելթի Կիպրոսի Թագուհին, վասն զի կը սիրէր նա Թամուզ, որ Փիւնիկէի Կուտար Թագաւորին որդին էր: Եւ Բելթի թողլով իր Թագաւորութիւնը, եկաւ բնակեցաւ Գեբաղ անունով փիւնիկեան բերդի մը մէջ: Եւ որովհետեւ Թամուզէն յառաջ Արէս սիրած էր եւ անոր հետ շնութիւն ըրած եւ իր Հեփեստոս ամուսինն իմանալով, անոր դէմ սաստիկ զրգուռած, օր մը Լիբանանի լեռան վրայ սպաննեց զԹամուզ վայրի խոզ որսալու միջոցին: Այս օրէն ի վեր Բելթի Գեբաղի մէջ կը բնակէր եւ մեռաւ Ափակայի մէջ, ուր թաղուած էր նաեւ Թամուզ:²⁵³» Բար Կոնիի համաձայն Թամուզ հովիւ մըն էր եւ կը սիրէր կին մը, որ իր գեղեցկութեամբը նշանաւոր էր: Այս կինը Կիպրոսէն էր եւ կը կոչուէր Բալզի

(իմա՛ Բալթի): Հայրը Հերակղէս, մայրը Առնիս եւ ամուսինը Հեփեստոս: Բալթի Թամուզի իր սիրականին հետ փախաւ Լիբանանի լեռները: Անիկա իր անկարգ կեանքին համար կը կոչուէր նաեւ Եսթրա (= Իշդար) իր հօր կողմանէ: Հեփեստոս իր ամուսինը՝ սկսաւ զինքը Լիբանանի լեռան վրայ հալածել, որուն վրայ Թամուզ իր դիմաց ելլելով զինքն սպաննեց, սակայն Թամուզ ալ մեռաւ վարաղէ մը զիշատուած: Իսկ Բալթի մեռաւ Թամուզի սէրէն, անոր դիակին վրայ զգացած ցաւին չդիմանալով: Երբ հայրը իր դստեր մահը լսեց, սգահանդէս մը կազմեց Թամուզ ամսուան մէջ, որ միջոցին նաեւ Թամուզի ծնողքը կ'ողբային իրենց զաւակը:²⁵⁴»

Ադոնիսի առասպելին լաւ հասկացողութեան համար կարեւոր է նաեւ գիտնալ, որ Փիւնիկեցիները մեռնող եւ յարութիւն առնող ուրիշ աստուած մ'եւս ունէին, զոր էսմուն (= ʾἘσμὼν) կ'անուանէին: Անուանս կը հանդիպինք առաջին անգամ Ասորդանի

²⁵³Corpus Apolog. Ed. Otto 9., S. 504.

²⁵⁴Corpus script. christ. orient. Scriptorum Syri. Textus S. Secunda, t. 55., S. 312. Հմմտ. նաեւ ZDMG. 1912, էջ 177.

Տիւրոսի Բաաղ Թագաւորին հետ դրած դաշինքին մէջ: Յետոյ Սիդոնի քով գտնուած արձանագրութեան մը մէջ, ուր տեղւոյն Թագաւորը Բողաշտարտ կ'ըսէ թէ «տաճարս չինեցի իմ աստուծոյս Էսմոնի համար (յօժէ)».²⁵⁵ Կիպրոսի մէջ ալ գտնուած են արձանագրութիւններ Էսմոն եւ Մելքարտ անուններով կամ այսպէս... ըլլալ յօժէ, այսինքն՝ «իմ աստուծոյս Էսմոնի Մելք...», արձանագրութեան մնացած մասը կորսուած է:²⁵⁶ Կան նաեւ այս ձեւով յատուկ անուններ «Էսմոնադոն» կամ «Ադոն-Էսմոն»: Աստուծոյս նկարագրի մասին ասդին անդին ցիր եւ ցան ակնարկութիւններ չեն պակսիր, բայց ես կը բաւականանամ ասոնց մէջէն ամէնէն կարեւորը յառաջ բերելով, որ է Փոսի նշանաւոր գործին մէջ պահուած Դամասկոսի փոքրիկ մէկ հատուածը,²⁵⁷ որ իր համառօտութեան մէջ շատ պայծառ կերպով կը բացատրէ Էսմոնի էութիւնը: Դամասկոս

²⁵⁵ Baudissin, անդ., 212.

²⁵⁶ CIS 16b, 23, 24.

²⁵⁷ Photius, Bibliotheka, Migne SG. 103, Sp. 1304.

Բերիտոսի Ասկլեպիոս Էսմոնի հետ կը նոյնացընէ, վերջինս անուանելով նաեւ Փիւնիկեցիներու Սաղիւկոս Թագաւորին որդին: «Գեղեցիկ երիտասարդ մըն է Էսմոն, զոր աստուածներու մայրը Աստրոնէ տեսնելով, կը սիրահարուի անոր: Էսմոն փախչելու ատեն կացինով մը ինք զինք կ'անդամատէ եւ կը մեռնի, բայց ղիցուհիէն կենսատու ջերմութեամբը դարձեալ կը կենդանանայ եւ աստուածութեան կը բարձրաց ուի եւ Փիւնիկեցիներէն Էսմոնոս կ'անուանուի:»

Սարգինիայի մէջ երեքլեզուեան հին արձանագրութիւն մը գտնուած է, որուն մէջ նոյնպէս Ասկլեպիոս Էսմոնի հետ կը նոյնացուի Aesculapio Merre, Ασκληπιωε Μερρη եւ յօժէ ըրաժ յօժէ = Լատոն Լեոմոն Մարէ, այսինքն Տեառն Էսմոնի Մերէի:» Իսկ Ասդարտի Էսմոնի՝ հետ ունեցած սիրային յարաբերութեան մասին ամէնէն նկարագրականն է թերեւս Կարգեղոնի մէջ գտնուած արձանագրութիւն մը, ուր երկու անուններն ալ իրարու

հետ բոլորովին միացուած են: Էսմոնի ներքինացումը ատտիսեան է իր նկարագրովը եւ արդէն Դամասկիոսի աւանդածը իր բովանդակութեամբը Ատտիսի եւ Կիւբեղեայի առասպելին շատ կը նմանի, որ մտադրութեան արժանի կէտ մըն է:

Դիւսոյ (Dusaud) գաղղիացի գիտնականը,²⁵⁸ Բարտըն ամերիկացին²⁵⁹ եւ ուրիշներ այն կարծիքէն են թէ Էսմոն անունը նաեւ Բիբլոսի աստուծոյն անունն էր, որուն «Ադոն» (= Տէր) վերադիրը Յոյները յետոյ յատուկ անուան վերածած են. հետեւաբար ըստ այն գիտնականներուն Էսմոնէն զատ Ադոնիս անուամբ առանձին աստուածութիւն մը գոյութիւն չունէր Փիւնիկէի մէջ: Այս կարծիքին հակառակ է հնութեան ընդհանուր կարծիքը եւ նորերս նաեւ Բաուդիսին,²⁶⁰ որ հետեւեալ փաստերն յառաջ կը բերէ յիշեալ գիտնականներու նոր տեսութեան դէմ: Նախ թէ Ադոնիս երբեք բժշկական

աստուածութիւն չէ նկատուած եւ անոր համար Ասիլեպիոսի հետ չէ միացուած: Երկրորդ՝ եթէ Ադոնիս նոյն ըլլար Էսմոնի հետ, անկարելի է, որ Յոյներուն բոլորովին անծանօթ ըլլար եւ կամ գէթ անգամ մը Բիբլոսի արձանագրութիւններու մէջ չյիշուէր: Երրորդ՝ Ադոնիս ներկայացուած է միշտ իբրեւ գեղեցիկ պատանի մը՝ մինչեւ անգամ տղայ, մինչդեռ Էսմոն կը մտածուէր աւելի երիտասարդ եւ երբեմն նաեւ այսպիսի՝ հերոս մը, որ տիտաններու դէմ քաջութեամբ կը կռուի: Այս փաստերը ստուգիւ արհամարհելի չեն, մանաւանդ առաջինը. Էսմոն ոչ միայն ինքը յարուրթիւն կ'առնու, այլ եւ յարուրթիւն կու տայ, կ'առողջացընէ, վերջապէս բժիշկ է եւ իբրեւ այսպիսի ալ օգնութեան կը կոչուէր: Իրեն նուիրական կենդանիներն էին օձն ու շունը, ինչպէս վերը արդէն տեսանք: Բայց քանի որ ստոյգ է թէ Ադոնիս նախնաբար վերադիր էր աստուածութեան մը որուն անունը հնութիւնը չ'աւանդեր եւ կը պաշտուէր Բիբլոսի մէջ, եւ միւս կողմանէ Փիւնիկէի

²⁵⁸Revue de l'Ecole d'Anthropologie, 14., p. 111, Journal des Savants, 1907, p. 46.

²⁵⁹Journal of the American Oriental Society, 21., 2. p. 188.

²⁶⁰Անդ, S. 345-347.

քաղաքներու մէջ նոյնին համապատասխան
էսմունն անունով աստուածութիւնն մ'եւս
կը պաշտուէր, Բաուղիսին ստիպուած
կ'ընդունի, որ երկուքին հիմն ալ նախնաբար
մէկ աստուածութիւնն եղած ըլլալու է, որ
յետոյ զանազան քաղաքներու մէջ զանազան
զարգացումներու ենթարկուած է: Հոս կ'արժէ
յիշել նաեւ Մելքարտ, որ մասնաւորապէս
Տիւրոսի յարութեան աստուածն էր եւ տօնը
կը տօնուէր Փետրուարի եւ Մարտի միջոցին:

Քաղաքական պարագաներու բերմամբ,
որոնց մեծապէս նպաստած է նաեւ Փիւնիկէի
աշխարհագրական դիրքը, Ադոնիսի եւ
Եգիպտական Ոսիրիսի առասպելին միջեւ՝
որչափ կ'երեւայ, ներքին տուրեւառ մը տեղի
ունեցած եւ ասով ժամանակի ընթացքին
ամենասերտ աղերս մը ստեղծուած է երկուքին
միջեւ: Այն աստիճանի, որ Պղոտարքոս՝ բայց
աւելի որոշ կերպով Ստեփանոս Բիւզանդացին
երկուքը իրարու հետ կը միացընեն, ուսկից
ոմանք²⁶¹ մոլորելով՝ Ադոնիսի առասպելը
Ոսիրիսի առասպելին մէկ ընդօրինակութիւնը

²⁶¹Selden, De Dis Syrorum 2., S. 260. Hug, Untersuchungen, S. 82.

համարեցան: Այս ի հարկէ սխալ է.
ազդեցութիւնը երկակողմանի է, բայց աւելի
Ադոնիսէն քան Ոսիրիսէն: Պատճառը յայտնի
է. Ոսիրիսի առասպելը իր ներկայ ձեւին մէջ
համեմատաբար նոր է: Գիտնականներ իսկ
եղան, որոնք Յովսէփ Գեղեցիկը Ոսիրիսի
եւ անոր կիներ Ասանեթ Իսիսի հետ կը
նոյնացընեն:²⁶² Հին մատենագիրներէն
առասպելիս վրայ ընդարձակօրէն գրողը
դարձեալ Դիոդոր է. Ոսիրիս յունական ձեւն
է եգիպտ. Ուսիրի անունն, ինչպէս նաեւ
Իսիսի նախնականն է Ուսիր. երկուքն ալ՝
քոյր եւ եղբայր իրարու հետ ամուսնանալով՝
կ'իշխեն Եգիպտոսի վրայ ամենամեծ
յաջողութեամբ եւ փառքով: Ոսիրիս Նեղոս
կը կանոնաւորէ՝ ջրանցքներ եւ թումբեր
շինելով, մշակութիւնը կը զարգացընէ, ինչպէս
նաեւ ժողովրդեան ընկերային կեանքը՝
օրէնքներու պահպանութեան վրայ հսկելով,
բայց միւս կողմանէ նաեւ երաժշտութեան եւ
գիտութեան զարգացման ամէն դիւրութիւն

²⁶²Freiherr A. von Ow., Joseph von Agypten und Aseneth, Regensburg
1918. — Dr. Seitz, մանիս. նոյնին վրայ Fels 1918, Nr. 1, 26.

ընծայելով: Սեթ այս ամէն եղածներուն վրայ նախանձելով՝ օր մը դաւադրութեամբ Ոսիրիս խնջոյքի կը հրաւիրէ եւ հոն զինքը կը բռնէ, կը փակէ սնտուկի մը մէջ եւ Նեղոս կը նետէ: Ասոր վրայ Իսիս ձայն բարձրացուցած՝ կ'ողբայ իր սիրելին եւ կը սկսի անոր դիակը փնտռել: Փիւնիկեան Բիւբլոս հասած միջոցին՝ հոս կը գտնէ սնտուկը եւ երբ իր Հորոս տղուն կ'երթայ, Սեթ Ոսիրիսի դիակը գտնելով՝ կտոր կտոր ըրած՝ կը նետէ Նեղոս: Իսիս լացով եւ ողբով քովէ քով կը բերէ այս կտորները. չի կրնար միայն ծննդականը գտնել, զոր ձուկ մը կլլած է եղեր: Այս դժուարին գործին մէջ իրեն կ'օգնէր շուն մը, այսինքն՝ Անուբիս, որ Թոտ լուսնոյ աստուծոյն հետ մանուկն աստուած կը նկատուէր եւ պաշտօնն էր հսկել մեռելներու թաղման վրայ եւ հոգիները սանդարամետ առաջնորդել: Առասպելը իր շարունակութեան մէջ կ'ըսէ որ Ոսիրիս օր մը իր Հորոս որդւոյն երեւնալով՝ զանիկա կը յորդորէ իր մահուան վրէժը առնուլ Սեթէն: Հորոս քանի մը ճակատներու մէջ Սեթի չարաչար կը յաղթէ եւ դէպի Ասիայի կողմերը

կը վռնտէ: Ոսիրիս յարութիւն կ'առնու եւ կ'իշխէ սանդարամետի վրայ:

Շատ հետաքրքրական է, ինչ որ Պղոտարքոս²⁶³ Ոսիրիսի դագաղին մասին կը պատմէ. այս դագաղը ըստ պատմագրին Բիւբլոսի Իսիսի նշանաւոր տաճարին մէջն էր՝ պատուած հաւամրգենւոյ մը բունով, զոր Իսիս ինքը անձամբ կտրած եւ Բիւբլացիներու պարգեւ ըրած էր. կտաւէ զգետ մը կը կրէր վրան եւ դիակի մը պէս զմուռսով օծուած էր Բիւբլոսի Իսիսը Բապտիս է, Ոսիրիս ալ Ադոնիս, բայց ծառով մը պատուած դագաղը, այսինքն՝ դագաղ մը՝ որ ծառի մը վրայ կը հանգչի, դժուարաւ թէ կարելի ըլլայ առանց եգիպտական ազդեցութեան մտածել. վասն զի Ոսիրիսի գերեզմանը ծառի մը հետ աղերսի մէջ դնելը շատ հին է:²⁶⁴ Երկու երկիրներու միջեւ դիցաբանական այս տուր եւառը հաւանօրէն ամէնէն աւելի պտղոմեան շրջանին տեղի ունեցած է: Յայտնի է թէ Ադոնիսի համար պտղոմեան թագաւորներու

²⁶³De Iside et Osiride 15, 16.

²⁶⁴Schafer G., Das Osirisgrab von Abydos und der Baum «pkr,» AZ. 41., 1904, S. 107 եւն. — Baudissin, անդ, S. 174.

հրամանաւ մեծամեծ հանդիսութիւններ կ'ըլլային Աղեքսանդրիայի մէջ. զարմանալի չէ ուրեմն, եթէ նոյն պատիւները վայելէին նաեւ Իսիս եւ Ոսիրիս ինքնին իսկ Ադոնիսի հայրենիքի մէջ: Այս փոփոխ ազդեցութեան սկզբնաւորութիւնը անշուշտ աւելի կանուխ է քան որ կը կարծենք: Նկատելու ենք որ երկու երկիրներն ալ ամենահին ժամանակներէ ի վեր քաղաքականօրէն սերտիւ կապուած էին իրարու հետ: Պաղեստին եւ Փիւնիկէ Եգիպտոսի համար աշխարհագրօրէն եւ ռազմագիտօրէն այն կամուրջներն էին, որոնց վրայէն Փարաւոնները իրենց ազդեցութիւնը յառաջակողմեան Ասիոյ նաեւ միւս երկիրներու վրայ տարածելու կ'աշխատէին: Ել-Ամառնայի նամակները որոնք Բաբելոնի, Ասորեստանի, Միտանիի, Արգաւայի, Ալաշիայի եւ Հատտի թագաւորներուն Փարաւոններու հետ ունեցած թղթակցութիւններն են՝ գրուած ասուրաբաբելական սեպագրութեամբ եւ մեծ մասով նաեւ նոյն լեզուաւ, պատմական անգին գանձեր են այս տեսակէտով: Մեր խնդրոյն

համար ամէնէն նշանակալիցը Տուշրատայի Ամենովփիս Գ-ին գրած մէկ նամակն է, ուսկից կը տեսնուի, որ Ամենովփիս ծանր հիւանդ ըլլալուն Տուշրատայէն կը խնդրէ, որ Նինուէի Իշդար դիցուհին իրեն առաքէ զինքը առողջացընելու համար: Տուշրատայ յանձն կ'առնու, աւելցընելով ուս խօսքերը. «Այսպէս կ'ըսէ Նինուէի Իշդարը, բոլոր երկիրներու տիրուհին. «Եգիպտոս, այն երկիրը, զոր կը սիրեմ, կ'ուզեմ երթալ. անգամ մ'եւս կ'ուզեմ երթալ:» Ահա ես առաքեցի զինքը եւ եկաւ ինքը: Ահա հօրս ատենն ալ... տիրուհին այն երկիրը գացած էր...: Եղբայրս (Փարաւոն) թո՛ղ զինքը պատուէ՛ եւ ուրախութեամբ դարձեալ ետ դարձընէ՛ եւ ան ալ դառնայ:²⁶⁵» Այս դիցաբանօրէն շատ կարեւոր հատուածը ի հարկէ դրական փաստ մը չ'ընձեռեր մեզի Ոսիրիսի եւ Իսիսի արտաքուստ կրած ազդեցութիւններու նկատմամբ, բայց գէթ անուղղակի եւ այն՝ զօրաւոր փաստ է, որով ըստ մասին կը պարզուի նաեւ այն տակաւին մոլթ մնացած հարցը թէ ի՛նչպէս եւ ի՛նչ

²⁶⁵Kundtzon, 3., Nr. 6, Taf. 23, S. 179-181.

պարագաներու տակ Իսիս, որ եգիպտական Հաթոր զիցուհւոյն տեղը բռնած է, Իշդարի եւ Բապտիսի տեսագծերով ճոխացուած է այն աստիճանի, որ եգիպտական շատ քիչ բան մնացած է վրան: Զարմանալի է, որ մինչեւ անգամ Հաթոր ինչ ինչ եգիպտական արձանագրութիւններու մէջ կ'անուանուի Տիկին խաղաղութեան, Տիկին Կուպի կամ Կուպետի, այսինքն՝ Գեբաղիոնի:²⁶⁶

Ոսիրիսի դագաղը կրող ծառին զգեստաւորումը, զոր Պղուտարքոս կը յիշէ իր հաստուածին մէջ, իմ կարծիքովս ոչ ասորական ծագում ունի եւ ոչ ալ արաբական, ինչպէս Բաուդիսին կը կարծէ,²⁶⁷ այլ փոքրասիական է: Փոքրասիական է նաեւ Ոսիրիսի ծննդականին չգտնուիլը, որոնք երկուքն ալ հաւանօրէն կապ ունին Ատտիսի առասպելին հետ:

Ատտիս իր ներկայ ձեւին մէջ փոխադական աստուածութիւն մըն է, որուն գլխաւոր պաշտօնատեղին էր Պեսինոս քաղաքը: Ըստ

²⁶⁶W. M. Müller, Asien, S. 313-314.

²⁶⁷Անդ, S. 175.

Պաւսանիասի²⁶⁸ Զեւս քնոյ մէջ կը բեղմնաւորէ երկիրը, ուսկից կը ծնանի Ագղիստիս անուանով երկսեռ էակ մը: Աստուածները զայն կը բռնեն եւ առնականէ կը զրկեն. արիւնէն կը բուսնի նշենի մը, որուն պտուղը Սանգարիս գետին աստուածը ծոցը պահելով՝ անկից կը յղանայ եւ կը ծնանի Ագղիս: Ընկեցիկ կ'ըլլայ Ատտիս լեռներու վրայ, բայց նոխազէ մը կը խնամուի եւ երկնային գեղեցկութիւն կը ստանայ: Այս պարագան չի վրիպիր Ագղիստիսի տեսութենէն, որ այնուհետեւ գեղեցիկ պատանեակին կը սիրահարուի եւ երբ օր մը ազգականները զինքը Պեսինոս կը դրկեն, հոն տեղուան թագաւորին աղջկան հետ կարգուելու համար, դեռ հարսանիք չեղած յանկարծ վրայ կը հասնի Ագղիստիս, որուն վրայ Ատտիս խելագարած ինքզինքը կ'անդամատէ եւ կը մեռնի: Ագղիստիս շատ կը տխրի եւ Զեւսին կ'աղաչէ որ Ատտիս կենդանացընէ, բայց յանձն չառնուր Զեւս, միայն կ'որոշէ որ մարմինը չապականի: Ագղիստիս հոս կը

²⁶⁸Paus. 7, 17, 9.

Համապատասխան է Կիւբեղէի, որ Պեսինոսի մէջ նաեւ Ագղիստիս անուանով ծանօթ էր:²⁶⁹ Երկուքին այս նոյնութիւնը՝ որչափ կ'երեւայ Առնոբիոս չէր գիտեր, անոր համար իր լսած զանազան տարբերակները իրարու հետ խառնելով՝ առասպելին քիչ մը տարբեր գոյն տուած է: Փռիւզիայի սահմանին վրայ, կ'ըսէ Առնոբիոս,²⁷⁰ Ագղոս անուամբ ժայռ մը կայ. հոս քարէ մը կը ծնանի Կիւբեղէ, որուն հետ Զեւս կ'ուզէ յարաբերութիւն ունենալ, բայց մերժուելով Զեւս ժայռ մը կը բեղմնաւորէ, ուսկից կը ծնանի Ագղիստիս՝ երկսեռ ահաւոր էակ մը, զոր աստուածները կը բռնեն եւ Դիոնիսիոսի զինքը գենովցընելու միջոցին առնականէն կը զրկեն: Արիւնէն կը բուսնի նոնենի մը, որուն պտուղը Սանգարիս գետին դուստրը առնելով՝ ծոցին մէջ կը պահէ, ուսկից կը ծնանի Ատտիս: Սանգարիս կը հրամայէ ընկեցիկ ընել տղան, բայց մէկը զինքը գտնելով՝ մեղրով եւ կաթով կը սնուցանէ եւ գեղեցիկ երիտասարդ մը կը դարձընէ: Երբ

²⁶⁹ Հմմտ. նաեւ Strab. 12, 57.

²⁷⁰ Adv. nat. 5, 5, 7.

Ագղիստիս եւ Կիւբեղէ Պեսինոսի Թագաւորին Միդաս անուանով գեղեցիկ որդւոյն նկատմամբ իրարու հետ կը կռուէին, Ագղիստիս նախանձէն եւ բարկութենէն Ատտիս իր ընկերներու հետ կը խելագարեցընէ, որուն վրայ Ատտիս եղեւնոյ ծառի մը տակ ինքզինքը անդամատելէն վերջը՝ կը մեռնի: Իր արիւնէն կը բուսնին մանուշակներ, որոնք եղեւնոյ ծառին հետ իրեն նուիրուած են: Կիւբեղէ սաստիկ կը տրտմի եւ եղեւինը առած իր քարայրը կը քաշուի, ուր եղեւնոյ տակ կ'ողբայ Ատտիսի մահը: Տարբերակ մըն ալ Ովիտիոս ունի, որ իր համառօտութեան մէջ շատ կարեւոր է. ըստ իրեն Ատտիս շատ գեղեցիկ երիտասարդ մըն էր եւ հովիւ, զոր Կիւբեղէ իրեն ծառայութեան կ'առնուէ եւ կը պահանջէ իրմէ ողջախոհութիւն, բայց Ատտիս դժբախտաբար Աագարիտիս յաւերժահարսին հետ յարաբերութիւն ունենալով՝ Կիւբեղէ բարկութենէն Սագարիտիս կը սպաննէ, որուն վրայ Ատտիս ցաւէն խելագարած՝ ինքզինքը կ'անդամատէ եւ կը մեռնի: Սալուստիոսի

Համաձայն²⁷¹ Ատտիս Գալլոս գետը ինկած է, ուր Կիւբեղէ գինքը տեսնելով՝ կը սիրէ եւ աստեղախոյրը գլուխը կը դնէ. Ատտիս փախչելու միջոցին՝ ինքզինքը կ'անդամատէ եւ կը մեռնի, բայց դարձեալ կենդանանալով՝ դիցուհւոյն քով կ'երթայ:

Գալլոս գետը իյնալու տեսագիծը ապահով դիցուհւոյն նուիրուած Գալլոս անուամբ քրմերու դասակարգին ծագումը մեկնելու նպատակ ունի. նոյն անուան հետ՝ որչափ կ'երեւայ, կապ ունի նաեւ Պաւսանիասի քով եղած ուրիշ տարբերակի մը Կալլոսը,²⁷² որ իբր թէ հայրն է Ատտիսի, եւ վերջինս Կիւբեղէի պաշտօնը Լիւդիայի մէջ եւս տարածելուն համար յատկապէս Ջեւսի բարկութեան առարկայ կ'ըլլայ եւ վարազի մը միջոցաւ կը սպաննուի: Պաւսանիասի քով պահուած գրական այս թանկագին բեկորը միայն՝ Ատտիս վարազի սպաննել կու տայ եւ այս պարագան շատերը բաւական կը համարին՝ նոյնին մէջ Ադոնիսի առասպելին մէկ

ազդեցութիւնը նշմարելու համար: Այս մասին քիչ մը վերջ պիտի անդրադառնամ: Դիողոր Սիկիլիացին առասպելը մեր առջեւ կը դնէ աւելի պատմական նկարագրով մը եւ կարծես քիչ մըն ալ զարդարուած, սակայն տեսագծեր եւս կը պարունակէ իր մէջ, որոնք իրենց ինքնայատուկ տեսագծերովը առասպելը շատ աւելի հետաքրքրական կը դարձնեն: Ըստ իրեն²⁷³ Կիւբեղէ Փոլիդիայի եւ Լիւդիայի թագաւորին դուստրն էր, որ ծնողացմէ ընկեցիկ կ'ըլլայ եւ կը սնանի լեռներու եւ անտառներու մէջ՝ իրեն ընկեր ունենալով վայրենի անասուններն ու թռչունները: Հասակին հետ գեղեցկութիւնն ալ կարծես աճեցաւ, այնպէս որ գինքը տեսնողը կը յափշտակուէր: Տեղացի երիտասարդ մը՝ Ատտիս իրեն սիրահարուելով՝ անկից յղի կ'ըլլայ եւ (յղութիւնը տակաւին զգալի չեղած) ծնողքը գինքը կը ճանչնան եւ դարձեալ տունը կ'առնուն, բայց երբ հայրը աղջկան վիճակը կը տեսնէ եւ եղելութիւնը կ'իմանայ, բարկացած Ատտիսն եւ իրեն ընկերացող

²⁷¹Salustius, Philos. de diis et de mundo, 4.

²⁷²Paus. 7, 17, 5.

²⁷³3, 58, 59.

իմաստուն կիները կը սպաննէ եւ մարմինները անթաղ կը ձգէ: Ասոր վրայ Կիւբեղէ Ատտիսի սաստիկ սէրէն ինքն իրմէ ելած եւ մազերը արձակած դաշտէ դաշտ կը վազէ եւ իր լացովն ու ողբերով ամէն դաշտ ու հովիտ եւ ամէն կողմ կը լեցընէ:

Ո՛չ Պաւսանիաս, ո՛չ Առնոբիոս եւ ո՛չ ալ Դիոդոր Ատտիսի յարութեան մասին յիշատակութիւն կ'ընեն, բայց թէ այսպիսի հաւատք մ'ունէին Փոիւգիացիները, կասկած չի վերցընէր: Ֆիրմիկոս²⁷⁴ յայտնապէս կը հաստատէ Փոիւգիացիներու քով տիրող այս հաւատքը: Պղոտարքոս ալ կ'ըսէ. Փոիւգացիները Ատտիսի մահուան սգահանդէսը կատարելէն վերջը՝ ուրախութեամբ նաեւ անոր յարութիւնը կը ծանուցանեն:²⁷⁵ Իմ կարծիքովս մինչեւ իսկ Պաւսանիաս եւ Առնոբիոս Ատտիսի մարմնոյն անապականութիւնը միայն աւանդելով, անուղղակի վկայութիւն կու տան նաեւ ի նպաստ ժողովրդեան մէջ տիրող յարութեան

զաղափարին:

Ե՞րբ կը կատարուէին սգոյ եւ ուրախութեան այս հանդէսները. այս մասին վկայութիւնները բաւական որոշ են: Յուլիանոս Ուրացողին համաձայն «սուրբ ծառը (= եղեւին) այն օրը կը կտրուի (այսինքն տօնը այն օրը կը սկսի), որ օրն որ արեւը օրուան եւ գիշերահաւասարին զենիթի բարձունքն արդէն հասած է:²⁷⁶» Ուրիշ խօսքով հանդիսութիւններու ժամանակն էր զարնանամուտին,²⁷⁷ որոնց վերջին օրն հաւանօրէն ըստ Հռովմայ մէջ կատարուած հանդիսութիւններուն Մարտ 25 էր: Ատտիս այս միջոցին կը ներկայացուէր կա՛մ մարդու կերպարանքով²⁷⁸ եւ կա՛մ եղեւնոյ, որոնցմէ ամէն տարի սգահանդիսի սկզբին հատ մը կը կտրուէր եւ սովորաբար բունին վրայ Ատտիսի պատկերը կը հաստատուէր:²⁷⁹ Այնուհետեւ սուրբ ծառը հանդիսաբար եւ թափորաբար Կիւբեղէի մեհեանը կը տարուէր:²⁸⁰ ուր կը

²⁷⁴Firmicus, Mat. de err. prof. rel. 3.

²⁷⁵Plut., De Iside et Osiride, 69.

²⁷⁶Julian, Or. 5, 168 e.

²⁷⁷Schol. ed. candr. Alex. 8.

²⁷⁸Diod. 3, 59.

²⁷⁹Firmicus, Mat. de err. prof. rel. 27.

²⁸⁰Arnob. 5, 16, 36.

սկսէր բուն տօնը. քրմերն ու Գալլերը (Γαλλοί, քրմապետներն եւ Արքիգալլոսը, որ միշտ Ատէս (Αττης) կը կոչուէր, կը սկսէին ողբալ Ատտիսի վաղամեռիկ մահը, անոր ազնուութիւնն ու գեղեցկութիւնը, որ այնչափ շուտով անհետ ըլլալով Փռիւզիա սգոյ եւ աղէտի կը մատնէ Սգահանդէսը այլ եւս իր գերագոյն աստիճանին կը հասնէր, երբ երթալով աղաղակը կը սաստկանար, եւ պէս պէս ջահերու բոցերու տակ ոմանք կուրծքերը կը կոծէին, ոմանք սուր գործիքներով իրենց բազուկները կը վիրաւորէին, ոմանք ալ մինչեւ անգամ իրենք զիրենք կը ներքինացնէին:

Կղաւղիոս կայսեր ժամանակ Կիւբեղեայ եւ Ատտիսի պաշտօնը իր գրեթէ ամբողջ մանրամասնութիւններովը մուտ գտաւ նաեւ Հռովմ եւ քիչ ատենէն Հռովմայ ամենանշանաւոր հանդէսներու կարգը անցաւ: Սուգը կը սկսէր Մարտ 15ին Կանոփորներու (եղեգնակիր) հանդիսական մուտքով, իսկ նոյն ամսոյն 22ին նորահաս եղեւնի մը զարդարուած մանուշակներու պսակներով եւ փաթթուած բրդէ երիզներով որպէս թէ դիակ

մ'ըլլար, Թափօրաբար Պալատինի մեհեանը կը տարուէր: Մարտ 24ը dies sanguinis, այսինքն արեան օր կ'ըսուէր, վասն զի նոյն օրը կը կատարուէին վերը յիշուած քստմնելի արարողութիւնները: Այս միջոցին խիստ ժուժկալուծիւն կը պահանջուէր եւ պտուղ, ընդեղէն եւ արմտիք ուտելը արգիւրուած էր: Ամսոյն 25ը փառաւորութեան օր էր, որ միջոցին քրմապետը առտու կանուխ Ատտիսի յարուծիւնը կը ծանուցանէր:

Ատտիսեան այս սգահանդէսին հետքն անգամ մնացած չէ այսօր յառաջակողմեան Փոքր Ասիոյ մէջ. բայց ապահով ասոր մէկ մնացորդն է գլխաւորաբար Պարսիկներու կողմանէ ամէն տարի Հասան Հիւսէինի մահուան յիշատակին համար կատարուած կրօնական նշանաւոր ցոյցը, զոր 1901ին Իզմիր անձամբ տեսնելու առիթն ունեցայ: Առջեւէն կը քալէին երկու ձիաւորներ իրենց քովէն դրօշակիր մը, յետոյ դարձեալ ձիաւորներ, որոնց ետեւէն կու գային 60ի չափ այր մարդիկ, որոնք իրենց կուրծքը բացած՝ ձեռքով կը զարնէին՝ ինծի անհասկանալի

լեզուաւ քանի մը բառեր մըմնջելով: Ասոնց կը յաջորդէր 10-12 տարեկան տղայ մը՝ ձիու վրայ նստած եւ գլուխը ածիլած, որ սրով երբեմն գլխուն կը զարնէր, ասկէ վերջ կու գային օրուան բուն հերոսները՝ 40ի չափ այր մարդիկ, երեսները իրարու դարձուցած եւ կողմնակի քալելով, որոնք մէջտեղէն գացող բազմաթիւ ջահերու լուսոյ տակ ծայր աստիճանի գրգռուած եւ ահաւոր աղաղակներով «Հասա՛ն Հիւսէին, Հասա՛ն Հիւսէին» կը պոռային եւ ամէն երրորդին սրով գլխուն կը զարնէին: Տեսարանը ահաւոր էր. ոտքէն մինչեւ գլուխ արիւնով ներկուած էին եւ դեռ կայլակ կայլակ կը հոսէր արիւնը. այս գարշելի տեսարանը շատերը այլ եւս չկարենալով զննել, հրապարակէն քաշուեցան: Սեմազէտ Ռ. Շմիտ²⁸¹ անգղիացին Պարսիկներու այս սգահանդէսը Փոքր Ասիոյ Անահտայ պաշտօնին մէկ մնացորդը կը համարի, պատճառաբանելով թէ կայսրութեան ժամանակ Անահտայ հետ նոյնացուած հռովմէական Բելոնայի պաշտամունքին մէջն եւս նման

երեւոյթներու կը հանդիպինք: Սակայն անգղիացի գիտնականին համեմատութիւնը մասամբ միայն ճիշտ է, վասն զի Անահտ իբրեւ մայր դիցուհի համեմատաբար շատ նոր երեւոյթ մըն է Փոքր Ասիոյ մէջ. ժառանգորդն է նա աւելի հին մայր-դիցուհիներու, որոնք ամէնքն ալ միեւնոյն կարգի եւ հաւանօրէն նաեւ միեւնոյն պաշտօնով եւ համազգի միեւնոյն ցեղերու աստուածութիւններ էին: Եւ ահա ասոնց ամէնուն ալ նկարագրին եւ պաշտամունքին դասական օրինակը կու տայ մեզի Կիւբեղէի եւ Ատտիսի առասպելը: Ստոյգ է, մահմետականութեան Շիյի աղանդը, որուն հետ սերտիւ կապուած է Հասան Հիւսէինի սգահանդէսը, ժամանակին տարածուած ըլլալուն աւելի Արաբիայի, Ասորիքի եւ Միջագետքի մէջ, ուսկից անցած է նաեւ Պարսկաստան եւ հոն այսօրուան պետական կրօնն է, քաղաքական պայմաններուն չներելով՝ կրօնականօրէն Փոիւզիայէն ո՛րեւէ ազդեցութիւն մը չէր կրնար ընդունիլ: Սակայն ուղղակի Փոիւզիայէն ազդուելու հարկ մըն ալ չկար: Ազդեցութիւնը եղած

²⁸¹Die Religion der Semiten, S. 247.

ըլլալու է ուղղակի Ասորիքէն, ուր կը գտնուէր Հիերապոլիս իր նշանաւոր մեհեանովը, որ թէեւ արդէն կործանած էր, բայց տարակոյս չունիմ, թէ անոր յիշատակին հետ կապ ունեցող շատ մը հեթանոսական բարքեր եւ սովորութիւններ տակաւին ի սպառ ջնջուած չէին:

Հիերապոլիս կը գտնուէր Եփրատայ քով ոչ շատ հեռու հին Կարկեմիշէն: Մեհեանը քաղքին մէջտեղն էր եւ նուիրուած Աթարգատիսի, զոր Լուկիանոս²⁸² իր՝ դիցուհոյս վրայ գրած գործին մէջ «Ասորական դիցուհի» կ'անուանէ: Լուկիանոս Աթարգատիսի դիցաբանական անձնաւորութեան եւ նկարագրին վրայ դժբախտաբար շատ քիչ բան կը հաղորդէ. ինքը կը ծանրանայ աւելի մեհեանին եւ մասամբ նաեւ պաշտամունքին ինչ ինչ կէտերուն եւ ասոնց յարակից դէպքերու եւ պարագաներու վրայ: Այս քիչն ալ սակայն բաւական է մեր նպատակին համար, մանաւանդ եթէ ասոր հետ միացընենք նաեւ ուրիշ մատենագիրներու

քով ցրուած փոքրիկ ակնարկութիւններն ու վկայութիւնները: Այս ամէնէն մեր ստացած առաջին տպաւորութիւնը՝ դիցաբանօրէն եւ նաեւ պատմականօրէն նշանակալից այն ներքին աղերսն է, որ կայ Փոլեգիայի մայրդիցուհոյն եւ «Ասորական դիցուհոյս» միջեւ: Հոս ալ կը հանդիպինք նոյն պաշտամունքին, նոյն քրմական նուիրապետութեան, նոյն ներքինացած Գալլերու, դիցուհոյն նուիրուած վայրենի անասուններու, նոյն սգահանդիսի ջահերու, ձաղկման եւ ներքինացման գործիքներու: Բայց ամէնէն աւելի աչքի զարնողը ինքնին իսկ Աթարգատիս անունն է. որ յոյն մատենագիրներու քով երբեմն կը գրուի նաեւ Ἀτάργατις կամ Ἀτάργαττις բայց աւելի սովորականն է Ἀτάργατις,²⁸³ ինչպէս կը տեսնուի նաեւ Պլինիոսի Atargatis էն:²⁸⁴ Արդ Աթար լեզուագիտօրէն կը համապատասխանէ «Իշթարի»ի, որ կը նշանակէ «Տիկին»,»

²⁸³Strab. 16, 748, 785. Arcad, 36, 18.

²⁸⁴Plin. n. h. 5, 81.

²⁸²Luciani, Sam. Opera, vol. 9. Bibonti, De Syria dea, p. 86-131.

իսկ γατις (γαττις) Ատտիսի.²⁸⁵ Որ է ըսել Աթարգատիս կը նշանակէ «Տիկին Ատտիսի:» Նեոլոգեքէ եւ Ե. Մայեր, զորոնք կանխած էր սակայն Լազարոս²⁸⁶ ասորական իտոյ աստուածը փոխադական Ատտիսի հետ նոյնացընելով, անունս կը մեկնեն, առանց սակայն Ἀτάρ-Ατις անուններու մէջ կարծես միացման դեր կատարող յին առեղծուածը լուծելու. մանաւանդ թէ Ե. Մայեր մէկ ձեռքով շիտկածը միւսով կ'աւրէ Ատտիս անունը այլուր սեմական հռչակելով:²⁸⁷ Ցաւալի է, որ Աթարգատիս անունը չունին ոչ ասորեստանեան եւ ոչ ալ ասորական արձանագրութիւնները, միայն պալմիրական արձանագրութիւններու մէջ կ'աւանդուի եւ այն՝ երկու անգամ միայն եւ իտոյնէ կամ յիտոյնէ ձեւով (= Աթար-Ադէ).²⁸⁸ իսկ Ադէ մնացած է աւելի նոյնպէս պալմիրական յատուկ անուններու մէջ՝ Ἀτעדנ, תתעב

²⁸⁵Nöldecke, ZDMG. 24., 92, 1, 109. Ed. Meyer, անդ., 31., 730. R. Smith, Die Religion der Semiten, S. 31.

²⁸⁶Urgeschichte Armeniens, S. 1060.

²⁸⁷Geschichte des Altertums, 1. Band, S. 257.

²⁸⁸Vogué, Inscriptions Sémitiques, 3. Nöldecke, անդ., Ed. Meyer, անդ., հմտ. Vogué, Palm. 143.

= երջանկութիւն Ադէի. արեւել = Ադէ կը ստանայ, կը պահէ. իտոյն = Ադէ կու տայ: Լազարոս հոս բացի Ատտիս անունէն չատ իրաւամբ համեմատութեան կը բերէ նաեւ լիւդական Սադէադէս, Միւսատէս եւ Ալիւսատէս անունները:

Ինծի համար անձնապէս ստոյգ է այլ եւս թէ Ἀτάργατις յին դիցուհւոյն անուան մեկնութիւնը ոչ միայն չի դժուարացըներ, այլ եւ զմեզ քայլ մ'եւս յառաջ տանելով կը մղէ այնպիսի եզրակացութեան մը, որ ամենամեծ նշանակութիւն կրնայ ունենալ նաեւ Հայոց պատմութեան համար: Պրոֆ. Մարկուարտ իր «Հայ ազգին ծագման եւ վերականգնման վրայ»²⁸⁹ գրած գեղեցիկ գրքոյկին մէջ խօսելով նաեւ Հայերու եւ Հատերու ազգակցութեան հարցին մասին, ուրիշ բազմաթիւ գիտնականներու հետ կ'ընդունի, որ Հայերը իրենց մարմնոյն կազմովը աւելի Հատերու ցեղակից են: Ի հարկէ ասով Հայերուն հնդեկագերմանական

²⁸⁹Die Entstehung und die Wiederherstellung der armenischen Nation, Berlin 1918.

ըլլալը առանց ուրանալու, այլ թէ Հայ ազգին մէջ հնդիկներմանական տարրը լեզուագիտօրէն միայն պահած է իր գերակշռութիւնը, մինչդեռ մարդախօսօրէն պարտուած հատականէն եւ այն՝ ինքնին իսկ Փոքր Ասիոյ մէջ Հատերու գերակշիռ ազդեցութեան շնորհիւ: Հատերը Ենսէնի հետ հնդիկ գերմանական նախահայերը անուանելէ կը խորշի Ուսուցչապետը, վասն զի բացի ուրիշ (լեզուական) պատճառներէ ըստ իրեն Hatti անունը Hati ըլլալու էր՝ անկից Հայ անունը յառաջ բերելու համար: Բայց ասոր կը հակառակի, կ'ըսէ, Ս. Գրոց երբայական Hettին Եօթանասնից Թարգմանիչներու կողմանէ *Χετταίος*ի շրջումը,²⁹⁰ ուսկից է նաեւ հայ Քեստացի անունը: Երբ Հանդիսի մէջ ժամանակին կը մատենախօսէի աշխատութեանս վրայ,²⁹¹ Ուսուցչապետին առարկութեան դէմ իբր ապացոյց կրցայ յառաջ բերել միայն՝ շատ մը նշանաւոր գիտնականներու *Ἀττις* աստուծոյն եւ Hatti

²⁹⁰Անդ, S. 9:

²⁹¹ՀԱ. 1917-1918, էջ 154-159:

ազգանուան, ինչպէս նաեւ ասորական ՈՒՄԻ Hattih հետ նոյնացումը: Ասով անշուշտ երբ. Որն յոյն. Մի. շրջման առեղծուածը իսպառ չէր լուծուէր, բայց համոզուած էի, որ Քրիստոսէ յառաջ «ՅԷ դարուն երբ. Ո յունական X տառադարձութենէն դժուարաւ թէ ստուգապէս կարելի ըլլայ հետեւցընել թէ երբայեցիները նաեւ հազարական թուականներուն զայն թաւ հազազայինով արտաբերէին, մանաւանդ որ յեաազայ դարերուն սեմական ազգերուն քով շատ պարագայի մէջ ձգտում կար նուրբը թաւի վերածելու:» Դժուարութիւնը այժմ արմատուստ կը լուծուի Աթարգատիս անունով. ասոր պալմիւրեան Աթար-Ատէ անուան հետ նոյնութիւնը անժխտելի փաստ է թէ դիցուհւոյն անուան վերջին մասը՝ որ իր կարգին նոյն է ասորական «Ատտիսի» կամ «Ատէ»ի հետ, Ասորիները Ստրաբոնի ժամանակ եւ անկէ յառաջ ալ Hattih նման կը հնչէին, որ Յոյները կը ստիպուէին Իի համապատասխան տառ մը յարմարցընել: *Ἀτάργατις* չն այլազգ անմեկնելի է բացարձակապէս: Առ այս փաստ

է նաեւ Հեսեքիոսի *Ἀτάρ γὰτ ἡ ἄβελ*,²⁹² որուն վերջավանկին մէջ հին պակսելովը՝ ապահով ասորականին աւելի կը համապատասխանէ: Աւելի մեծ փաստ է *Δερκετῶ* անունը, որ *Ἀτάργατις*ի համառօտ ձեւն է, որուն համապատասխան արամականն է Թար-Ատա = 𐤕𐤒𐤕𐤕: Յոյներուն միեւնոյն H = խով, շով եւ քով տառադարձելէն կը տեսնուի որ իրենք նոյն տառին համապատասխան գտնելուն մէջ դժուարութիւն կը զգային: Ասոր չափով մը մտադիր եղած է նաեւ յարգ. Ուսուցչապետը, երբ կ'ըսէ «Յոյները տեղական *ch* ձայնը չունենալով՝ զայն կը բացատրէին նաեւ քով, ինչպէս *Χιλακες* (Կիլիկիա) = ասուր. *Chilakku*, արամ. *Hélek*:» եւ թէ *Χατάονες* կը համապատասխանէ «Հատտի»ի այնպէս, ինչպէս *Λυκάονες* ասուրական «Լուկկի»ի:²⁹³ Ասոնց վրայ աւելցընենք նաեւ *Ἀττίου ἄρκον*, որ երբեմն գրուած է նաեւ *καττίου ἄρκον*:²⁹⁴ Հին ատեն այսպէս կը կոչուէր Կորիսքայի

²⁹²Smith, անդ., 31.

²⁹³Անդ., S. 9 ծն. Հմմտ. նաեւ Ենսէն, *Zeitschrift für Assyriologie*, 6., 68. Տաշեան, Հայկաբանութիւն, էջ 234:

²⁹⁴Ptol. 3., 2, 3.

հիւսիսային արեւմտեան ծայրը եւ կը համապատասխանէ այսօրուան *Punta d'Aleiolih*: Հմմտ. նաեւ հայկ. Հարք գաւառը, որուն յուն. ձեւն է *Χάρκα*.

Այս փաստերը մեզի իրաւունք կու տան հաստատելու թէ Հայ եւ Հատ անուններու նոյնացումը գիտական հիմ ունի: «Հատտի»ին կամ «Հատի»ին վերջընթեր տին հայերէնի մէջ յ ի շրջումը տիրող օրէնք է հայերէնի համար: Այս տեսակէտով նոր փաստ մ'եւս կ'ընձեռէ մեզի հատերէն «առնումի» բառը, որուն սահմ. ներկ. եզակին կը խոնարհի այսպէս. «առնումի, առնուսի, առնուտի, այսինքն՝ առնում, առնուս, առնույ. յն այժմ հայերէնի մէջ այլեւս չի գործածուիր, ի բաց առնլով ~ալ վերջաւորութեամբ բայերը, որոնց մէջ տակաւին գործածական է: Հոս բնականարար առարկութիւն կրնայ ըլլալ, որ եթէ Հատի եւ Հայ անունները իրարմէ ծագած ըլլալու են, ինչո՞ւ Ատտիս, որ իր կարգին նոյն է հատական Հատտի աստուծոյն հետ, հայ դիցաբանութեան մէջ իր համապատասխանը ունի Արայ Գեղեցիկ, եւ ոչ թէ Հայկ (Հայ-իկ):

Սակայն մտադիր կ'ընեմ, որ մեծ սխալ կը գործենք, եթէ Ատտիսի անուան հարցը անոր առասպելին հարցին հետ նոյնացընենք: Առասպելը իր ընդհանուր գծերուն մէջ հին է, բայց դրական ո՛րեւէ փաստ մը չունինք հաստատելու համար թէ նաեւ ամենահին անցեալին մէջ Ատտիս եղած ըլլայ խնդրոյ նիւթ առասպելին ներկայացուցիչը: Իմ կարծիքովս այսպիսի ըմբռնման մը հակառակ կ'ելլեն Ատտիսի յարեւմտեան Բերինոսի մը գոյութիւնը պոնտական Հերակղեայի մէջ, Պղատոնի Էրոս Պամփիլիայի մէջ եւ ինքնին իսկ Փոլեգիայի Սաբաղիոս աստուածը, որ շատ տեսակէտով Ատտիսի կը մերձենայ: Հետեւաբար Հայկայ եւ Հատիի լեզուական նոյնութենէն տակաւին չի հետեւիր, որ անոնք նոյն մնացած ըլլալու էին նաեւ ըստ առասպելական բովանդակութեան եւ նկարագրին, ինչպէս կը կարծէ Բազմավէպի Ս. Տ. յօդուածագիրը իր փոքրիկ յօդուածի մէջ:²⁹⁵ Բաբելական Բէլ՝ գերագոյն էակը թէ՛ ծագումով եւ թէ՛ նկարագրով նոյն է

²⁹⁵ Բազմ. 1908, էջ 409:

փիւնիկեան-արամական Բաալին հետ, եւ սակայն յետագայ դարերուն մեռնող եւ յարութիւն առնող աստուած մը կ'ըլլայ, իսկ Բաալ ոչ: Փոքր Ասիոյ մայր դիցուհիները ամէնն ալ իրարու հետ պատճառական սերտ աղերսի մէջ են, բայց ամէնն ալ տարբեր անուններով: Իշաար՝ որ առ հասարակ իգական աստուածութիւն ըմբռնուած է, Արաբացիներէ կը պաշտուէր իբր արական աստուածութիւն: Ասկից նաեւ ան կը տեսնուի, որ՝ թէեւ ազգային աղբիւրները բոլորովին կը լռեն, բայց անկարելի չէ, որ նոյն իսկ Հայկ գէթ հայ ինչ ինչ ցեղերու մէջ մեռնող եւ յարութիւն առնող աստուածութիւն մ'եղած ըլլայ:

Գործիս մէջ Թամուզի, Ադոնիսի, Էսմունի, Ոսիրիսի եւ Ատտիսի վրայ խօսելով՝ նպատակս էր ծանրանալ գլխաւորաբար այնպիսի տեսագծերու եւ նկարագրական երեւոյթներու վրայ, որոնք կարելի ըլլայ թերեւս Արայի համապատասխան երեւոյթներու հետ աղերսի մէջ դնել: Հիմայ կը մնայ ինքնին իսկ այս աղերսներուն բնորոշումը, որ սակայն քիչ դժուարութիւններու կապուած

չէ: Գլխաւոր դժուարութիւնը ան է, որ խնդրոյ նիւթ առասպելները տակաւին իրենք իրենց մէջ ըստ բաւականի ճշդուած չեն. ընդհանուր նմանութիւններու հետ ունին նաեւ մանրամասնութիւններ, որոնց մէջ իրարմէ զգալապէս կը հեռանան: Այսպիսի պարագաներու մէջ բնականաբար դժուար է երեւոյթ մը իրեն համապատասխան երեւոյթներու փորձաքար կարգել կամ նմանօրինակ առասպելներու մէջ փոխառութեան հարց յարուցանել եւ նաեւ զայն լուծել:

Բարեբախտաբար այս դժուարութիւնները այնչափ ընդհանուր հանգամանք չունին: Այսօր գոհացուցիչ կերպով պարզուած է արդէն Թամուզի եւ Ադոնիսի մէջ եղած աղերսը. սկզբնականութեան հարցը միայն կը մնայ տակաւին լուծելի, որ ի հարկէ աննշանակ կէտ մը չէ: Դարձեալ ստոյգ է, որ Ոսիրիսի առասպելը իր ներկայ ձեւին մէջ, այսինքն՝ ինչ որ Պղոտարքոսէն եւ ուրիշ յոյն եւ լատին մատենագիրներէ կ'աւանդուի, շատ էական կէտերու մէջ փոխառութիւն է

ինքնին իսկ Ադոնիսի առասպելին: Էսմոսնի նկատմամբ դժուարութիւնը ամենանուազ է: Էսմոսն եւ Ադոնիս Փիւնիկէի միեւնոյն առասպելին ներկայացուցիչներն են. նախնաբար ապահով նաեւ անունով նոյն էին: Հետեւաբար երկուքին տարբերութիւնները աւելի յետագայ դարերու ժառանգութիւն են: Ամէնէն կնճռոտը կարծեմ Ատտիսի հարցն է: Թէ ի՛նչ աղերս կայ ասոր եւ Թամուզի եւ Ադոնիսի միջեւ, ինքն իրեն առանձին գլուխ մըն է արդէն առասպելաբանութեան մէջ եւ դժբախտաբար տակաւին թեր ու դէմ կարծիքներու ամենավիճելի նիւթ մը: Հոս շատ մանրամասնութիւններու իջնալ նպատակէս դուրս է, բայց միւս կողմանէ նկատելով, որ հարցին Ատտիսի ի նպաստ կամ աննպաստ լուծումը մեծ նշանակութիւն ունի նաեւ Արայի առասպելին համար, կ'ուզեմ նոյնին վրայ քիչ մը ծանրանալ՝ համեմատութեան առնլով նաեւ Արայ Գեղեցիկը:

Երկու խմբերն ալ իրարու հետ համեմատելով՝ եւ այս կ'արժէ նաեւ Արայի համար, կը տեսնենք, որ երկուքին մէջ

ալ տիրող հիմնական գաղափարը նույն է. արական աստուածութիւն մը կը սիրուի իգականէ մը, որ ուժով, հեղինակութեամբ եւ նշանակութեամբ գեր ի վերոյ է քան արականը: Անոր համար երբ արականը միւսին սիրոյն չի համապատասխաներ, անկից կ'աճ ուղղակի կ'աճ ուրիշի մը միջնորդութեամբ կը մեղցուի: Սակայն դիցուհին այն միեւնոյն սէրէն պարտուած՝ կ'աշխատի իր սիրելին վերստին կենդանացընել, որ եւ կը յաջողի: Ուրիշ տարբերակի մը համաձայն, որուն՝ Արայ Գեղեցիկ դուրս հանլով, միւս բոլոր առասպելներու մէջ ալ կը հանդիպինք եւ Ոսիրիսի քով յատկապէս տիրող ձեւն է, դիցուհին չէ որ կը սպաննէ իր սիրելին, այլ սիրելւոյն հակառակորդը, որ սովորաբար դիցուհւոյն երկրորդ տարփածուն կը ներկայանայ: Այս ձեւը հաւանօրէն աւելի հին է քան առաջինը, որ որոշ զարգացում մը կամ ազգահոգեխօսական ուրիշ երեւոյթ մը կ'ենթադրէ: Հասարակաց է նաեւ ողբը թէ՛ ինքնին իսկ դիցուհիէն եւ թէ՛ ժողովրդեանէ եւ այն սրնգի ընկերակցութեամբ, որ ապահով

հերոսին հովուական նկարագրին յայտանիշն է:

Արդ խնդրոյ նիւթ իւրաքանչիւր առասպել այս հասարակաց գծերուն վրայ նկարագրական որոշ յաւելումներ, երբեմն նաեւ պարզ երանգաւորումներ ստացած է դարերու ընթացքին համաձայն միջավայրի պահանջներուն եւ կամ գինքը կրող ժողովրդեան ինքնատիպ հայեացքներուն եւ քաղաքակրթական զարգացման: Ադոնիս մրտենւոյ փոխուած մօրմէ մը կը ծնանի, իսկ Ատտիս մօր ծոցը պահուած նուռէ մը, որ իր կարգին երկսեռ Ագտիստիսի անդամատութենէ հոսած արիւնէն բուսած է: Ատտիսի, ինչպէս նաեւ Արայի տօնը կը տօնուէր գարնան միջոցին, Ադոնիսինը Յունիս — Յուլիս ամսուան, իսկ Թամուզի քիչ մը աւելի վերջը, որուն պատճառը պարզ է. Ատտիսի եւ Արայի առասպելին մէջ յարութիւնը մեծ նշանութիւն ունի, անոր համար տօնը բնութեան զարթնումին հետ կապուած է: Մինչդեռ Ադոնիսի քով շեշտուածը ինքնին իսկ հերոսին մահն եւ անկից ծագած սուգն

ըլլալուն՝ տօնն ալ շատ բնական կերպով բնութեան մեռելութեան հետ միացուած է: Բնութեան մեռելութիւնը հին Արեւելքի ըմբռնումով Յունիս — Յուլիս ամիսներուն տեղի կ'ունենայ, որ միջոցին կանանչութիւնը գրեթէ բոլորովին կը չորնայ: Թամուզի առասպելին մէջ ալ շեշտուածը բնութեան մեռելութիւնն է, բայց հոն նկատողութեան առնուած է յատկապէս արեւուն իր ձմեռնային շրջանին մէջ մտնելու ժամանակը, որ ըստ ասուրա-բաբելական հայեացքին երկիրն լուսաւորող եւ կենդանացնող արեւուն կաշկանդման շրջանն է:

Նմանութեան եւ համեմատական տարբերութեան նոյն երանգաւորումներու կը հանդիպինք, երբ մեռնող հերոսը իր մահուան զանազան պարագաներուն մէջ նկատենք: Սեթէն սպաննուած Ոսիրիս ծով կը նետուի դազաղով մը, զոր ծովու ալիքները ըստ առասպելին մինչեւ Բիբլոս կը բերեն: Արդ այս կը յիշեցնէ Թամուզի երգերուն այն տեղը, ուր կ'ըսուի թէ Թամուզ ընկղմուող նաւու

մը մէջ կը հանգչի:²⁹⁶ Ադոնիս ալ սնտուկի մը մէջ դրուած Պերսեփոնէի կը յանձնուի: Ատտիսի առասպելը այս մասին որոշ բան մը չունի. ի հարկէ եթէ Ատտիսի առասպելին մէկ արձագանգը չհամարինք ետրուսկեան ծանօթ հայելին,²⁹⁷ ուր ամենագեղեցիկ կերպով պատանեակ մը ներկայացուած է, որ դիցուհւոյ մը կը յանձնուի: Գիտնականներէն շատերը ներկայացուած պատանեակը կը միտին աւելի Անդոնիսի հետ նոյնացնելու, առանց սակայն նկատելու որ ետրուսկեան դիցաբանութիւնն ու մասամբ նաեւ քաղաքակրթութիւնը փոքրասիական են:

Ինչ որ Պղոտարքոս իր ժամանակ Բիբլոսի մէջ պաշտուող Ոսիրիսի դազաղին եւ անոր հետ կապ ունեցող ծառաբունին նկատմամբ կը պատմէ,²⁹⁸ կ'արժէ աւելի Ադոնիսի համար, որուն պաշտամունքին բուն իսկ հայրենիքն էր Բիբլոս: Ոսիրիս հոս իր առասպելով ձուլուած է Ադոնիսի

²⁹⁶Zimmern, Tammuzlieder, S. 208.

²⁹⁷Ed. Gerhard, Etruskische Spiegel, 4., 1. 1865. S. 63.

²⁹⁸De Iside et de Osiride 15, 16.

հետ որուն թերեւս հաղորդած ըլլայ ծառի մը վրայ հանգչած դադաղի մը տեսագիծը, բայց ոչ ծառի գաղափարը առհասարակ, որ կասկած չունիմ թէ սկզբնական տարր մըն էր Ադոնիսի առասպելին մէջ: Հարց կրնայ յարուցուիլ միայն նախնական շրջաններու նկատմամբ, եւ այս պարագային կարծեմ ազդեցութիւնը աւելի հիւսիսէն էր եւ Փոքր Ասիայէն քան թէ հարաւէն: Թամուզի քով ալ ծառի գաղափարին հետքերը կան, որ երբեմն նաեւ ծառերու աստուած կը համարուի: Դեռ մինչեւ այսօր Ասորիքի եւ Միջագետքի մէջ ծառերը բնակավայր են ճիներու, որոնց թագաւորն է Թամուզ: Սակայն եւ ոչ մէկ երկրի եւ առասպելի մէջ ծառը այնչափ մեծ նշանակութիւն ստացած է, ինչպէս Փոքր Ասիոյ եւ Ատտիսի եւ անոր մերձաւոր առասպելներու մէջ: Ատտիս կը ծնանի նունենույ մը պտղէն եւ կը մեռնի եղեւնի կամ շոճի (Pinus) ծառի մը տակ: Բայց՝ ինչպէս մեզի ծանօթ աղբիւրներէն կ'երեւայ, առասպելը Ատտիս երբեմն նաեւ եղեւնոյ փոխուած կ'ըմբռնէր. անոր համար

երբ հերոսին մահուան տարեդարձին եղեւնի մը կը կտրէին, զայն մանուշակներով կը զարդարէին եւ երիզներով կը պատէին, իբրեւ թէ իրական մեռել ըլլար: Ծառը այսպէս մէկ տարի կը կենար մայր դիցուհւոյն տաճարը, անկէ վերջը հանդիսաբար կ'այրէին: Այս այրելու տոմորութիւնը կար նաեւ ասորական Հիերապոլիս: Ըստ Լուկիանոսի գարնան տօնի մը առթիւ, որ անշուշտ Ատտիսի հետ կապ ունէր, անտառէն ծառեր բերելով զգեստներով, զանազան պաճուճանքներով զարդարելէն վերջ՝ մեհեանին բակը կը դնէին եւ հոն ծառերը շրջապատող խուռն բազմութեան առջեւ փայտակոյտով մը կ'այրէին:²⁹⁹ Տարսոնի մէջ ալ կը պաշտուէր սրածայր խոյրով աստուած մը, որ մէկ ձեռքն ունէր հասկ մը եւ միւս ձեռքը որթատունկի ճիւղով ողկոյզ մը: Յոյները զայն կ'անուանէին Հերակլէս, զոր նորագոյն պատմախոյզները³⁰⁰ Կիլիկեան Սանտոնի հետ կը նոյնացնեն: Արդ գարնանամտին փայտակոյտ մը կը կազմուէր

²⁹⁹De Syria dea, « 49.

³⁰⁰Ed. Meyer, Geschichte des Altertums 1. 1926, էջ 721. Տաշեան, Ուսումն հայերէն լեզուի, էջ 102-108:

եւ անոր վրան աստուծոյն խորհրդանշան պատկերը կ'այրուէր: Նման արարողութիւն մը կար նաեւ Խառանի մէջ:

Փայտակոյտի վրայ այրիլը յարութեան նշան էր. հերոսը կրակին ջերմութեամբ ու լուսով վերստին կը կենդանանար եւ անմահներու կարգը կը մտնէր: Այս հայեացքը ի՛նչ պարզ եւ ցայտուն կերպով պատկերացած է Պղատոնի հայ Արայի նկատմամբ պատմածին մէջ. հոն հերոսը յարութիւն կ'առնու ճի՛շտ այն ատեն, երբ իր մերձաւորնէ ըր գինքը փայտակոյտին վրայ դրած այրել կ'ուզէին: Թէեւ այս մասին մեր ազգային գրաւոր աղբիւրներու մէջ ոչ մէկ ակնարկութիւն կայ, բայց՝ ինչպէս ուրիշ առթիւ շեշտած եմ, փայտակոյտ այրելու սովորութիւնը դեռ մինչեւ այսօր անջնջելի մնացած է հայ ժողովրդեան քով: Հայ աւանդութեան մէջ որոշ հետքեր կան նաեւ Արայի նուիրական ծառին նկատմամբ. յիշատակութեան արժանի է նախ սօսին, որուն նուիրուած էր ըստ Խորենացոյ Անուշաւան Արայի թուը, որ երբեմն Սօսենուէր ալ կ'անուանուի.

Ունինք նաեւ «սօսինաթագ» բառ մը, որուն համար Հայկ. Բառ. կ'ըսէ «բառ անյայտ, իբրու պսակեալ թաւ սոսովք սօսեանց, կամ սօսափմամբ թագուցեալ:» «Սօսինաթագ»ի այս կերպ մեկնութիւնը մեր նիւթին շատ կը յարմարի, թէեւ կը խոստովանիմ որ բարդութեան անսովոր ձեւը ինծի քիչ մը կասկածել կու տայ: Ստոյգ է, սօսին ներկայ ընդհանուր ըմբռնումով կաղամախազգի ծառ մըն է, որուն տերեւները ամենափոքրիկ հովէ կը շար ժին, հետեւաբար հեթանոսական շրջանին գուշակութիւններու շատ յարմար էին: Սակայն այն եւս չէ կարելի ուրանալ թէ հայ հին մատենագրութեան մէջ սօսին շատ անգամ եղեւնազգի եւ նոճազգի ծառերու հետ կը նոյնացուի. երբեմն յուն. *πίτυς*ի, երբեմն ալ *κυσσάρισσος*ի հետ, որոնք երկուքն ալ Ատտիսի առասպելին մէջ կը յիշուին: Խոսորջոյ մէջ նուիրական ծառ կը համարուի գին կամ գիհին, որ ըստ հոնտեղուան ըմբռնման աւելի *Juniperus sapina*ին կը համապատասխանէ եւ մեր դասագրքերուն մէջ ցրդի կ'անուանուի: Ի՞մ մանկութեանս ատեն անոր փոքրիկ

ծիւղն անգամ կտրելը մեղք կը համարուէր: Նուիրուած էր Ս. Գէորգայ, որուն բազմաթիւ ուխտատեղիներու քով սովորաբար միշտ կը գտնուէր:

«Ս. Գէորգայ քանի մ'անգամ մարտիրոսական մահուամբ պսակուած ըլլալու զրոյցը, կ'ըսէ Բաուտիսին,³⁰¹ անտարակոյս ծագած ըլլալու է այնպիսի աստուծոյ մը առասպելէն, որ կը մեռնի եւ դարձեալ յարութիւն կ'առնու:» Թէնւ Ս. Գէորգայ վարքէն հայերէն երկու թարգմանութիւններ ունինք, որոնց վերջինը բորովին Բաուտիսինի ականարկած զրոյցին կը համապատասխանէ, սակայն եւ այնպէս չեմ կարծեր թէ Ս. Գէորգ այս տեսակետով մեծ մշանակութիւն ունեցած ըլլայ Հայաստանի մէջ: Սրբոյն Խոտորջրոյ մէջ վայելած արտաքոյ կարգի մեծ յարգութիւնը ազդեցութիւն ըլլալու է, մասամբ Բիւզանդացիներէն, եւ մասամբ ալ Վրացիներէն, որոնց քով տիրող Ս. Գէորգայ պաշտօնն ու յարգութիւնն եւ ոչ մէկ ազգի քով կայ: Վրացիները այս կէտիս մէջ այնչափ

³⁰¹Baudissin, Adonis, էջ 115:

ծայրայեղութեան դացած են, որ տեղացի գիտնական մը³⁰² կը համարձակի մինչեւ իսկ յայտարարելու թէ Վրաստանի որոշ գաւառներու մէջ Ս. Գէորգ Աստուծմէ եւ Քրիստոսէ ալ վեր կը դասուի: Քրիստոս

³⁰²Prof. J. Javakhishvili, Հմմտ. The Quest, Vol. 3. 1912, Թիւ 2, 3. Վերջին թուին մէջ կ'ըսէ թէ Ս. Գէորգ Հին փոքրասիական լուսնոյ աստուծոյն տեղը անցած է, որուն իբր փաստ յառաջ կը բերէ կարգ մը սովորութիւններ, որոնք Ստրաբոնի 11., 503 նկարագրածին շատ նման են: Այսինքն ըստ Ստրաբոնի աստուծոյն նուիրուած անասուն մը (*καταρχος*) սուրբ կապերով կը կապուէր, մէկ տարի կը սնուցուէր եւ յետոյ սուրբ նետով կը սպաննուէր: Ստրաբոնի այս պատմածները, մինչեւ այսօր Օգոստ. 15ին տեղի ունեցող Սպիտակ-Ս. Գէորգայ տօնին միջոցին կը կատարուին: Այս խառօբա ըսուած տօնը կը կատարուի այսպէս Օգոստ. 14 ին Արեւ. Վրաստանի եւ Աղուսինից աշխարհի ամէն կողմերէն կը հաւաքուին Ացիսուրի ըսուած գիւղ մը եւ նոյն իրիկունը եկեղեցւոյ շուրջ 3 մինչեւ 7 անգամ թափոր կ'ընեն: Կիները առջեւէն կ'երթան եւ այրերը ետեւէն. եւ ամէն մէկը կզին վրայ ունի «չանազ» մը, որ կը նշանակէ թէ ամէնքն ալ Ս. Գէորգայ գերիներն են: Յանկարծ եկեղեցւոյ զանգակները կը հնչեն եւ գերիներէն մին եկեղեցւոյ արեւմտեան ճիւղ դրան առջեւ գետին կը նետուի, այնպէս որ ոչ ոք կարենայ ներս մտնել: Երբ թափորը կը վերջանայ, բոլորն ալ եկեղեցին կը շրջապատեն եւ ահա մէջտեղ կ'ելլէ սպիտակազգեստ աղջիկ մը, որ Ս. Գէորգայ պատկեր մը ձեռքը եկեղեցւոյ շուրջը կը պարէ եւ երբեմն ալ կը հառաչէ: Յետոյ գառնուկներ կը բերուին քահանային մատաղ ընելու. քահանան իւրաքանչիւր գառնուկին ճակտին վրայ քիչ մը բուրդ կ'այրէ ըսելով. ո՞վ Ս. Գէորգ, ընդունէ ծառայիդ մատաղը: Ասոր վրայ բոլոր քահանան կը շրջապատեն եւ կ'երթան եկեղեցւոյ դուռը ստրկութենէ ազատելու համար: Քահանան «չանազ» վզերնէն կը հանէ եւ իւրաքանչիւր ոք սպիտակ զգեստ հագած եւ ծանր շղթայ մը վզերնին եկեղեցւոյ շուրջը կեցած՝ կը ծնրադրեն եւ կ'երգեն: Ամբողջ գիշերը եկեղեցւոյ բակը կրակ կը վառուի: Հմմտ. Նաեւ Օ. G. v. Wesendonk, Über georgisches Heidentum. Caucasica, ed. A. Ditt, 1. 1924, էջ 99-101. Archiv f. Religionswissenschaft. 1913, էջ 299. Ս. Գէորգայ տօնին մատաղ ընելու սովորութիւնը կայ նաեւ Խոտորջրոյ:

կը համարուի աւելի չար Դեմիուրգ մը, որուն դէմ նոյն իսկ կռուի կ'ելլէ Ս. Գէորգ: Այս տեսագծերը ապահով առնուած են ինքնին իսկ Ամիրանի զրոյցէն, որ՝ ինչպէս յայտնի է, մեռնող եւ յարութիւն առնող հերոս մըն էր: Խոտորջրոյ եւ առ հասարակ Տայքի վրայ վրական ազդեցութեան մը հնարաւորութիւնը այս տեսակէտով անո՛վ աւելի հաւանականութիւն կը ստանայ, որ Վրացիները ոչ միայն ժամանակ մը տիրած են քաղաքականապէս Տայոց աշխարհին, այլ եւ հոն եպիսկոպոսութիւն ունէին:

Շատ աւելի հետաքրքրական եւ նշանակալից է մեր նիւթին համար վայրի խոզը կամ վարազը, որ ընդհանրապէս խօսելով մեռնող հերոսին մահուան ողբերգութեան մէջ որոշիչ դեր ունի: Թամուզի առասպելին մէջ հերոսը սպաննողն է ինքնին իսկ վարազը եւ հաւանօրէն ասկի՛ց է, որ Թամուզ ամիսը կանխող ամիսը Ասորիներու քով Հեզիրան, այսինքն՝ վարազ կը կոչուի: Ադոնիս երկու տարբերակ ունի, միոյն համաձայն հերոսը կորսուած է պարզապէս եւ կամ Ափրոդիտէն

սանդարամետի դիցուհւոյն յանձնուած, որ այլեւս չ'ուզեր ետ դարձնել: Սակայն հոս ալ ընդհանուրը եւ հաւանօրէն նաեւ ընդունելին երկրորդ տարբերակն է, որ հերոսը վարազի կատաղութեան զոհ կը համարի: Նոյն երեւոյթը կը տեսնուի նաեւ Եգիպտացիներու քով. Հերոդոտոս³⁰³ կը պատմէ, որ խոզը Եգիպտոսի մէջ պիղծ կը համարուէր, բայց եւ այնպէս Սելենէի եւ Դիոնիսիոսի կը զոհուէր. եւ որովհետեւ Սելենէ եւ Դիոնիսիոս Իսիսի եւ Ոսիրիսի հետ նոյն են, պարզ է թէ խոզը նաեւ Ոսիրիսի առասպելին մէջ իր որոշ դերը ունի: Այս կը տեսնուի նաեւ եգիպտական արձանագրութենէ մը, ուր կը պատմուի թէ Հորոս Ոսիրիսի որդին օր մը սեւ խոզ մը տեսաւ, եւ Ռէն աստուածը տեսաւ որ ան Սեթ կամ Տիւփոն է: Խոզը ահաւոր հարուած մը կու տայ Հորոսի աչքին եւ այս ատենէն խոզը Հորոսին ատելի է: Խոզը կամ վարազը մեռնող հերոսին հակառակորդին մարմնացումն է: Հերոսի մահը հետեւութիւնն է ինքնին իսկ այս անհաշտ հակառակութեան, որ մերթ

³⁰³Հերոդ. 1, 2., 47:

սեռօրէն, մերթ աստղագիտօրէն եւ մերթ աշխարհասօսօրէն (kosmisch, լոյս եւ խաւար, ջերմութիւն եւ ցրտութիւն) կ'ըմբռնուի: Սեռային անսակէտը հաւանօրէն նորամուտ է համեմատութեամբ միւս երկուքին կամ թէ նախնաբար աւելի իբրեւ համընթաց երեւոյթ մը նկատուած էր, բայց ներկայիս տիրողն է խնդրոյ նիւթ բոլոր առասպելներու մէջ: Երեք տեսակէտով ալ շատ հետաքրքրական է, ինչ որ Մագրոբիոս այս նկատմամբ կը գրէ: «Ասորեստանցիներու կամ Փիւնիկեցիներու քով Աստղիկ (Venus) դիցուհին — այսպէս կ'անուանեն երկնքի վերի մթնոլորտը, մինչդեռ վարինը Պրոսերպինա կը կոչուի — իբր սգացող դիցուհի կը պաշտեն. վասն զի արեւը ամէն տարի 12 կենդանակերպերը անցնելու միջոցին երկնքի վարի մթնոլորտն ալ կը մտնէ: Ասոնց վեցը ստորերկրեայ կ'ըմբռնուին, վեցը վերերկրեայ, երբ արեւը ստորերկրեայ շրջանին վրայ է — եւ այս պատճառաւ օրերն ալ կը կարճնան — այն ատեն, կ'ըսեն, դիցուհին սգոյ մէջ է, քանի որ արեւը իր առժամանակեայ մահուամբ

դիցուհիէն յափշտակուած եւ Պրոսերպինայէն բռնուած է. վերջինս վարի երկնամասին եւ սանդարամետի դիցուհին է: Յետոյ կ'ըսեն թէ Աստղիկին (Venus) տրուած է վերստին Ադոնիս, երբ արեւը վեց ստորերկրեայ կենդանակերպերուն յաղթելով՝ կը սկսի դարձեալ մեր մթնոլորտը մտնել, որով օրերն ալ կը սկսին երկարիլ: Կ'ըսեն նաեւ թէ Ադոնիս վարազէ մը սպաննուած է, եւ այս անասնով ձմեռը կ'ուզեն ներկայացընել:³⁰⁴ Ադոնիս արեւու հետ նոյնացընել անյաջող փորձ մըն է. ասուրաբարեւական ըմբռնումով թերեւս աւելի ճիշտ ըլլայ ըսել. Թամուզ-Ադոնիս վարազէ սպաննուած կը համարուի, վասն զի վարազ ներկայացուցիչն է Նինիբ աստուծոյն, որ Հայկ աստեղատան հետ յարաբերութեան մէջ է: Արդ այս աստղը կը ծագի Յունիս-Յուլիս ամիսներուն, որ միջոցին մեռնող հերոսին մահը կ'ողբացուի: Ուրեմն խոզէ սպաննուած կը նշանակը Նինիբէ կամ՝ որ նոյն է, խոզի կերպարանքով Արեսէ սպաննուած:

³⁰⁴Macrobius Sat. 1. 21.

Ատտիսի մասին խնդիրը այնչափ պարզ է: Պատճառն այն է, որ մատենագրական աղբիւրները անոր մասը ընդհանրապէս ինքնաներքինացման կը վերագրեն. միայն Պաւսանիասի քով³⁰⁵ ըստ տարբերակի մը հերոսը վարազէ մը կը սպաննուի, որ Զեւսէն գրգռուած է եղեր: Շատերը Ատտիսի մասին խօսած ատեն այս թանկագին հատուածը եւ ոչ իսկ նկատողութեան ուղեցին առնուլ: Սակայն Հեպդինգ իր բաւական ընդարձակ գործին մէջ³⁰⁶ նկատելով որ միւս բոլոր վկայութիւնները որոշ չափով Հռովմայ միջնորդութեամբ մեզի հասած են եւ ամէնուն ալ գլխաւոր աղբիւրը Պեսինոս քաղաքն է, մեծ կարեւորութիւն կու տայ Պաւսանիասի վկայութեան նկատելով զայն սկզբնական տարր մը Ատտիսի առասպելին: Հեպդինգ իրաւունք ունի իր այս տեսութեամբ, զոր կ'ընդունի նաեւ Եղուարդ Մայեր իր «Հին

³⁰⁵ Հանդ. Ամս. 1927, 319:

³⁰⁶ Hepding, Attis, seine Mythen und sein Kult, Religionsgeschichtl. Versuche und Vorarbeiten, herausg. von A. Dietrich), Bd. 1. 1903, էջ 111 եւն:

ազգերու պատմութեան³⁰⁷» մէջ: Բառատիսին կասկածով կը վերաբերուի խնդրոյն, առարկելով նաեւ թէ ճիշտ Պեսինոսի մէջ խոզենի ուտելը արգիւրուած էր: Իմ կարծիքովս այս արգելքը Հեպդինգի տեսութիւնը աւելի կը հաստատէ. անկից յայտնապէս կը տեսնուի, որ խոզը նաեւ Պեսինոսի ատտիսեան պաշտօնին մէջ կարեւոր դեր մ'ունեցած է: Այս կէտը կարեւոր է. ո՛ւր որ Ատտիսի եւ Մեծ մօր պաշտօնը ծաղկած էր երբեմն, հոն խոզենի ուտելը արգիւրուած էր: Այսպէս Կապադովկիոյ, Պոնտական Կոմանայի,³⁰⁸ ուր դեռ մինչեւ Միջին դար Ատտիսի պաշտօնին հետքերը մնացած էին,³⁰⁹ ամբողջ Փոիւգիայի, Լիւտիայի եւ ասորական Հիերապոլսոյ մէջ: Այս կը նշանակէ թէ խոզի տեսագիծը էական տարր մըն էր Ատտիսի առասպելին:

Ասոր բնաւ չի հակառակիր Ատտիսի

³⁰⁷ Ed. Meyer, Geschichte des Altertums. 1. 1926, էջ 723-724.

³⁰⁸ Strabo, 1, 12. 8. 9. C. 575.

³⁰⁹ Սիրոն. 1927, էջ 340-341, ուր Ե. Դուրեան ընդդէմ Աճառեանի կը ցուցնէ թէ «ատինել» բառը գոյութիւն չունի, այլ այն կցում է երկու «Ատին եւ «ելով» բառերու: Հոն Յովհ. Սարգսազի մէկ անտիպ գործէն յառաջ կը բերուի նաեւ սա կտորը բառած նոյն ժամանակուան Պոնտացի քրիստոնեաներու մասին. «Ամաչեմ ասել խորհրդատօնս կատարեն եւ զԱտտինի:

ինքնաներքինացումը, որ նույնպես գրեթե ամբողջ Փոքր Ասիոյ մէջ տարածուած հայեացք մըն է: Վասն զի ինքնաներքինացումէն տակաւին մաս չի հետեւեր, ոչ Ֆիզիզապէս եւ ոչ ալ դիցաբանօրէն. այս կէտիս նկատմամբ աղբիւրներն ալ արդէն որոշ չեն արտայայտուիր: Ինքնաներքինացման իմաստը ըլլալու է կա՛մ անով հերոսը մայր դիցուհւոյն հետապնդումներէն ազատել կա՛մ դիցուհւոյն բարկութիւնն իջեցընել հերոսին կողմանէ պատահած անհաւատարմութեան մը պարագային եւ կամ արմատական կերպով ամէն կասկածի առիթը բառնալ: Առասպելը այս երեք հնարաւորութիւններով ալ կը ներկայանայ մեզի. վերջինը ասորական Հիերապոլսոյ ըմբռնումն է: Ըստ Լուկիանոսի քաղքիս մէջ կ'աւանդուէր թէ թագաւորի մը կինը Ստրատոնիկէ կը սիրահարուի Կոմբարոսի, որ բանակին եւ Աթարգատիսի տաճարին շինութեան հրամանատարն էր: Կոմբարոս առիթը մէջ տեղէն բառնալու համար ինք զինքը կը ներքինացընէ:³¹⁰

³¹⁰ Հմմտ. նաեւ Prudent. peris. 10. 197, ուր Ատտիսի մասին կ'ըսուի.

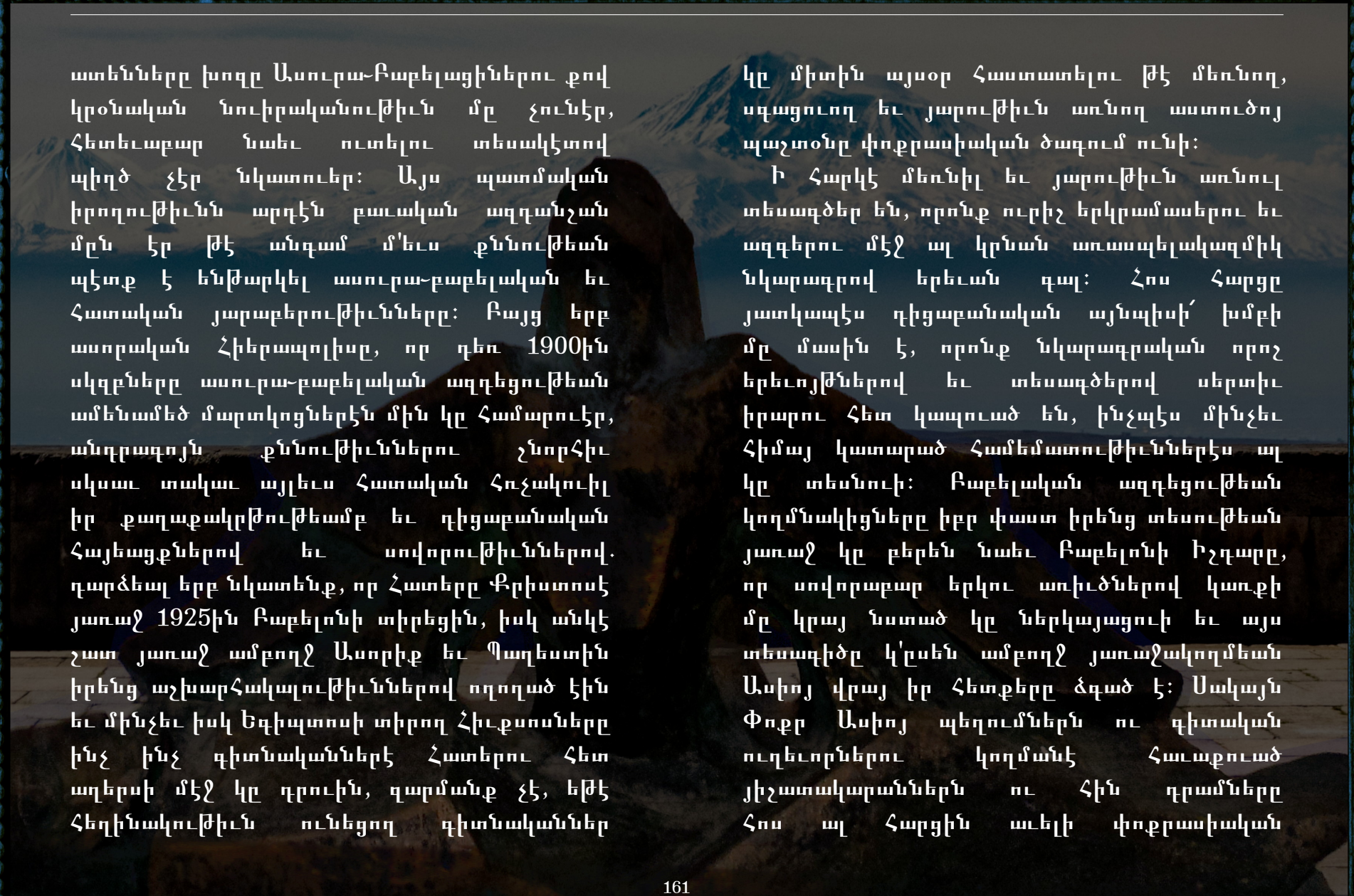
Լուկիանոս կ'աւելցընէ թէ Կոմբարոսի օրինակէն ազդուած այսօր ալ Գալլերը իրենք զիրենք կը ներքինացընեն եւ ասիկա նուիրական բան մը կը համարին: Ստրատոնիկէ խնդիրը իմանալով հանդերձ իր սէրը կը շարունակէ եւ երբ Կոմբարոս ասոր համար թագաւորին քով կ'ամբաստանուի, թագաւորը ծանօթանալով իրողութեան, ոչ միայն մեծամեծ պարգեւներով կը պատուէ Կոմբարոս, այլ եւ նոր աւարտած մեհեանին մէջ անոր արձանը կը կանգնէ: Կոմբարոս Գիլգամեշի դիւցազներգութեան Խումբարայի կամ Հումբարայի հետ համեմատելը հիմ մը չունի:³¹¹ Տարակոյս չունիմ, որ ան նոյն է Ատտիսի հետ եւ երբեմն կը գրուի նաեւ Κυβήβος իբր արական ձեւը Κυβήβε ի կամ Կիւբեղէի:

Խոզի տեսագիծը Ատտիսի առասպելին համար անո՛վ աւելի նշանակութիւն կը ստանայ, որ Համուրաբբի Օրինագրքէն³¹² յայտնապէս կը տեսնուի թէ ամենահին

«per sectum dedecus ab impudicae tutus amplexu deae.»

³¹¹ Այս մասին տե՛ս Pauly 11, էջ 1135:

³¹² Հրտ. Winckler, 1904, էջ 10, « 8:

ատենները խոզը Ասուրա-Բաբելացիներու քով
կրօնական նուիրականութիւն մը չունէր,
հետեւաբար նաեւ ուտելու տեսակէտով
պիղծ չէր նկատուեր: Այս պատմական
իրողութիւնն արդէն բաւական ազդանշան
մըն էր թէ անգամ մ'եւս քննութեան
պէտք է ենթարկել ասուրա-բաբելական եւ
հատական յարաբերութիւնները: Բայց երբ
ասորական Հիերապոլիսը, որ դեռ 1900ին
սկզբները ասուրա-բաբելական ազդեցութեան
ամենամեծ մարտկոցներէն մին կը համարուէր,
անդրագոյն քննութիւններու շնորհիւ
սկսաւ տակաւ այլեւս հատական հռչակուիլ
իր քաղաքակրթութեամբ եւ դիցաբանական
հայեացքներով եւ սովորութիւններով.
դարձեալ երբ նկատենք, որ Հատերը Քրիստոսէ
յառաջ 1925ին Բաբելոնի տիրեցին, իսկ անկէ
շատ յառաջ ամբողջ Ասորիք եւ Պաղեստին
իրենց աշխարհակալութիւններով ողողած էին
եւ մինչեւ իսկ Եգիպտոսի տիրող Հիւքսոսները
ինչ ինչ գիտնականներէ Հատերու հետ
աղերսի մէջ կը դրուին, զարմանք չէ, եթէ
հեղինակութիւն ունեցող գիտնականներ

կը միտին այսօր հաստատելու թէ մեռնող,
սգացունող եւ յարուիրեն առնող աստուծոյ
պաշտօնը փոքրասիական ծագում ունի:

Ի հարկէ մեռնիլ եւ յարուիրեն առնուլ
տեսագծեր են, որոնք ուրիշ երկրամասերու եւ
ազգերու մէջ ալ կրնան առասպելակազմիկ
նկարագրով երեւան գալ: Հոս հարցը
յատկապէս դիցաբանական այնպիսի՝ խմբի
մը մասին է, որոնք նկարագրական որոշ
երեւոյթներով եւ տեսագծերով սերտիւ
իրարու հետ կապուած են, ինչպէս մինչեւ
հիմայ կատարած համեմատութիւններէս ալ
կը տեսնուի: Բաբելական ազդեցութեան
կողմնակիցները իբր փաստ իրենց տեսութեան
յառաջ կը բերեն նաեւ Բաբելոնի Իշդարը,
որ սովորաբար երկու առիւծներով կառքի
մը կրայ նստած կը ներկայացուի եւ այս
տեսագիծը կ'ըսեն ամբողջ յառաջակողմեան
Ասիոյ վրայ իր հետքերը ձգած է: Սակայն
Փոքր Ասիոյ պեղումներն ու գիտական
ուղեւորներու կողմանէ հաւաքուած
յիշատակարաններն ու հին դրամները
հոս ալ հարցին աւելի փոքրասիական

առասպելին նախատառը լուծումը կուտան: Նախ ըստ Լուկիանոսի Հիերապոլսոյ Աթարգատիս երկու առիւծներով կառքի վրայ կը ներկայացուէր. երկրորդ հատական ամենահին յիշատակարանները մայր դիցուհին կը քանդակեն միշտ կա՛մ առիւծներու վրայ կա՛մ առիւծի մը ընկերակցութեամբ: Կիւբեղէ երբեմն կը ներկայացուի առիւծի կառքի վրայ, որ Ատտիս կը փնտռէ: Վենետիկի քանդակի մը վրայ Կիւբեղէ նստած է, քովը առիւծ մը եւ Ատտիս՝ ձեռքը գաւազան մը եւ իրենց առջեւ երկրպագու կիներ:³¹³ Ողիմպիա գտնուած է պղնձէ արձան մը ասիական Արտեմիսի (= Կիւբեղէ), որ թեւաւոր է եւ երկու դէպի վար կախուած առիւծներու ոտքերը կը բռնէ: Փոքրասիական Անահիտ ալ (= Կիւբեղէ), երբեմն կը ներկայացուի կանգուն կամ նստած մէկ ձեռքով առիւծ մը, մէկալ ձեռքով ալ յովազ մը բռնած:³¹⁴ Ասոր նուիրուած են վարազ, արջ եւ նաեւ այծ (հմմտ. Թամուզի այծերը!): Լիւտիա, Փոփուգիա, Գաղատիա եւ

³¹³Zanetti, Stat. di S. Marco 2, 2.

³¹⁴Ed. Meyer, Geschichte des Altertums 1., «. 450.

Կապադովկիա գտնուած դրամներու վրայ կը ներկայացուի սովորաբար նստած առիւծներու վրայ եւ կամ ինքը նստած եւ քովը առիւծները:³¹⁵ Մէկ խօսքով «առիւծներով մայր դիցուհի» տեսագծին Փոքր Ասիոյ ամէն անկիւնը կը հանդիպինք. այս կը նշանակէ թէ անոր հողէն բուսած է եւ անոր ինքնայատուկ մէկ ժառանգութիւնն է:

Պատմական տուեալները ինծի թոյլ կուտան դեռ աւելին հաստատելու. այս երկրին գլխաւորաբար յառաջակողմեան մասին ցեղերուն քով դժուար է գտնել արական աստուածութիւն մը, որ մայր դիցուհւոյն եւ անոր սիրականին պաշտօնէն վարակուած չըլլայ: Սաբաղիոս Փոփուգիներու գերագոյն աստուածը, որ Յոյներէն երբեմն Ջեւսի երբեմն ալ Դիոնիսիոսի հետ կը նոյնացուի, Կիւբեղէն կը սիրուի, ինքնաներքինացման հետեւանքով կը մեռնի եւ դիցուհիէն կը կենդանացուի: Իրեն նուիրուած են եղեւինը եւ նոճին եւ գլխաւորաբար օձը, որ աստուծոյն

³¹⁵Head H. N. էջ 548. Kenner, Die Münzsammlung des Stiftes v. St. Florian, էջ 158. Ramsay, Studies of Phrygian Art. J. H. St. 1888. Cities 1., 1895.

մարմնացումը կը նկատուէր: Էսմունի առասպելին օձը ահա հոս իր մեկնութիւնը կը գտնէ, վասն զի օձը նաեւ Կիւբեղէի նուիրական անասուններէն էր: Փոքր Ասիոյ մէջ պաշտուած Դիոնիսիոս կը ծնանի Նիկայէ, որ դուստր էր Սանգարիոսի,³¹⁶ իրեն նուիրական էր օձը, Հերան նախանձէն կը խելագարեցընէ զինքը, որուն մահը իր նշանաւոր խորհուրդներու մէջ ծնծղայով, բամբիռով եւ սրինգով կը պատուուէր, բայց Կիւբեղէ զինքը իր քարանձաւը տանելով կը բուժէ:³¹⁷ Ըստ ուրիշ տարբերակի մը Դիոնիսիոսի մարմինը Տիտաններէ կտոր կտոր կ'ըլլայ, Գէա կամ Դեմետր զանոնք դարձեալ քով է քով կը բերէ եւ կը կենդանացընէ: Ոսիրիսի մարմինն ալ ճիշտ նոյն ոճով Իսիսէն կը կենդանացուի: Ի հարկէ խնդրոյ նիւթ տարբերակիս մէջ ծննդականի մասին յիշատակութիւն չըլլար, բայց Ատտիսի առասպելէն արդէն յայտնի կ'երեւայ, որ նաեւ Կիւբեղէ Ատտիսի ծննդականը չի

գտներ, երբ անոր անշնչացած դիակը եղեւնոյ տակէն քարանձաւ կը տանէր: Պափլագոնիայի գերագոյն էակին նկատմամբ ալ աւանդութիւն մ'ունինք,³¹⁸ որ նոյնպէս Ատտիսի առասպելին հետ կապ ունի, այն տարբերութեամբ, որ հոն աստուածը ձմեռը չղթայի կը զարնուի կամ կը քնանայ, իսկ գարնան կ'ազատի կամ կ'արթննայ: Քնանալու տեսագիծը Ատտիսի առասպելին մէջ ալ կայ: Մտադրութեան արժանի պարագայ մըն է նաեւ ա՛յն, որ այս բոլոր առասպելներուն մէջ ալ հերոսը պահած է դեռ իր նախնական հերոսական արիութիւնը, առնականութիւնն ու պատերազմական հոգին: Նոյն երեւոյթը կը տեսնուի նաեւ Թամուզի, Արայի, Էսմունի եւ Ոսիրիսի քով: Թամուզ, որ սումերական է իր ծագումով եւ նախնաբար քաղքի մը աստուածն էր, կ'անուանուի երբեմն քաջ, դիւցազն եւ յաղթական, նոյնպէս նաեւ միւսները: Այս երեւոյթն ալ կարծեմ փաստ է ի նպաստ փոքրասիական մայր-ղիցուհւոյ պաշտօնին սկզբնականութեան:

Ի հարկէ մայր զիցուհւոյն պաշտօնին

³¹⁶Nonn. 15, 16:

³¹⁷Schol. Jl. Z 131.

³¹⁸Ed. Meyer, Geschichte des Altertums. 1927, էջ 724:

այս արտաքայ կարգի մեծ ազդեցութիւնը զանազան մեկնութիւններու առարկայ եղած է: Կրեչմեր³¹⁹ մասնաւորելով իր խօսքը Սաբաղիոսի վրայ կ'ըսէ թէ մայր դիցուհւոյն պաշտօնը նախնաբար Փռիւզացիներու օտար էր եւ կը պատկանէր Փոքր Ասիոյ նախնի ժողովրդեան, որ ոչ սեմական էր եւ ոչ հնդեւրոպական: Այն միեւնոյն ժողովրդեան կը վերաբերէր նաեւ Ատտիս, մինչդեռ Փռիւզացիները իրենց Սաբաղիոսը Եւրոպայէն բերին, որուն պաշտօնը յետոյ Փոքր Ասիոյ մէջ մայր-դիցուհւոյն եւ Ատտիսի պաշտօնին հետ շփոթուեցաւ: Ramsayի կարծիքով³²⁰ Եւրոպայէն Ասիա եկող Փռիւզացիներու կրօնին եւ ընկերական կազմին մէջ տիրողը արական տարրը՝ այսինքն նահապետական դրութիւնն էր, իսկ Փոքր Ասիոյ նախնական ժողովրդեան մէջ մայրական իրաւունքը:» Ասով կ'ուզէ մեկնել Ramsay մայր դիցուհւոյն գերադրեցիկ դիրքը: Ան կը սիրէ եւ հերոսը կը սիրուի, դերերը արմատապէս շրջուած են.

³¹⁹Einleitung in die Geschichte der gr. Sprache, էջ 194:

³²⁰Studies of Phrygian էջ 367. Cities, էջ 94-96.

ասկի՛ց է թերեւս Ատտիսի կնատութիւնն ու անգորութիւնը հանդէպ մայր դիցուհւոյն: Սակայն Փոքր Ասիոյ նախնական ժողովուրդ բացատրութիւնը բաւական բարդ գաղափար մըն է. եթէ անոր տակ Ramsay նաեւ Հատերը կը հասկընայ, այն ատեն կը հակասէ ինքնին իսկ պատմական տուեալներու դէմ: Հատերու մէջ տիրող տարրը բառին ամենախիստ առումով այր տարրն էր. կինը ստրուկ չէր, յարգութեան մէջ էր, բայց պետութեան կեանքն ու ճակատագիրը որոշող ամէն քաղաքական գործառնութիւններու մէջ ո՛ր եւ է ազդեցութիւն չունէր: Մայրական իրաւունքի դրութեամբ անկարելի է մեկնել անոնց մեծամեծ աշխարհակալութիւնները, քաջութիւնը եւ պատերազմական հոգին: Հոս իբր փաստ չէ կարելի Ամազոններու առասպելը յառաջ բերել, որ հաւանօրէն աւելի Հատերուն անմօրուս ըլլալուն հետ կապ ունի: Բաց աստի՛ որչափ որ ալ ե. Մայեր իր պատմութեան նաեւ նոր տպագրութեան մէջ կը յայտարարէ թէ հատերէնը ո՛չ հնդեւրոպական կ'երեւայ եւ ո՛չ ալ սեմական, այլ աւելի Միտաննի ժողովրդեան

լեզուին մօտ լեզու մը,³²¹ կը յուսանք թէ հատերէնի մասին տակաւին վերջին վճիռը տրուած չէ: Աւելի ընդունելի է Հռոմի տեսութիւնը, որուն համաձայն Հատերու լեզուն հնդեւրոպական է, հետեւաբար նաեւ իշխող տարրը, իսկ ժողովուրդը ոչ սեմական եւ ոչ ալ հնդեւրոպական: Այս տեսակէտով միայն ընդունելի կը նկատեմ նաեւ Կրեչմերի եւ Ramsayի տեսութիւնները:

Յիշենք հոս Ատտիսի առասպելին յատուկ մէկ տեսագիծն ալ, որ Հայերուս համար ապահով ամէնէն հետաքրքականն է: Այս է եղեգը. Հռովմայ մէջ՝ ինչպէս ուրիշ առթիւ ըսի, Ատտիսեան թափորը կը բացուէր եղեգնակիրներով. որոնք եղեգի խուրձերը ձեռքերնին դէպի մայր դիցուհւոյն մեհեանը կը յառաջանային: Թէ ի՛նչ էր այս եղեգներուն իմաստը, մատենագիրները չեն աւանդեր, բայց նկատելով որ ըստ Սալուստիոսի Ատտիս Գալոս գետը ընկեցիկ կ'ըլլայ, իսկ ըստ Յուլիանոսի Կիւբեղէ գինքը գետին

³²¹Անդ. էջ 693:

եղերքը կը գտնէ³²² սկսան պատմախոյզները կասկածիլ,³²³ որ մի գուցէ ասոր հետ կապ ունենայ եղեգնակիրներու արարողութիւնը, քանի որ գետի գաղափարին շատ մօտ է եղեգը: Այս կը հաստատուի Օստիա գտնուած յիշատակարանով մը (Cista), որուն վրայ քանդակուած է Ատտիս եղեգներու մէջ: Եղեգներո՛ւ մէջ կը տեսնէ Կիւբեղէ Ատտիսը եւ կը յափշտակուի անոր գեղեցկութենէն. արդ այս չի՞ յիշեցնէր մեր Գողթան երգերուն ամենաթանկագին երգին եղեգները: Մանուկ Աբեղեան³²⁴ հետեւելով Խորենացւոյ՝ նոյն երգը կը համարի իբր բացատրութիւն Վահագնի դարմանալի ծննդեան, զոր եւ ալ ընդունած եմ (Կրօնի ծագումը եւ դիցաբանութիւն էջ 281), ժամանակին այն վերապահութեամբ, որ Վահագն նկատելու է օտարամուտ աստուած մը, որ բնիկ ազգային աստուծոյ մը տեղը բռնած է: Այսօր կը միտիմ այս ազգային աստուածը Արայ Գեղեցիկը

³²²Jul. Or. V., 165.

³²³Marquardt, Staatswissenschaft, 3. 71.

³²⁴Հայ ժողովրդեան առասպելները, էջ 139-142:

Համարիլ եւ այս նոյնացումը երեւակայութիւս
չէ, այլ արդիւնք Համեմատական քննութեան:
Եղեգի մասին հատուած մ'եւս կայ Փաւստոսի
քով. «Եւ կամ մոլեկան գունտն մուշեղեան,
զի ինձ այսպէս թուէր՝ եթէ հուր բոց ի գնդէն
ելանէր եւ ի նշանացն իբրեւ ի հուր հրդեհի
այնպէս անցանէր ընդ գունտն, որպէս բոց
ընդ եղեգն.³²⁵» որ սակայն չեմ կարծեր
թէ «Երկնէր երկին» ի հետ ո՛րեւէ կապ
ունենայ, գէթ հաստատելու բաւական փաստ
չունիմ: Ասոր հակառակ դիցաբանական
նկարագիր ունի ապահով, ինչ որ եղեգի մասին
«Բուգովինայի եւ Թրանսիլվանիոյ Հայերուն
զրոյցները³²⁶» գրքին մէջ կը կարդանք.
«Ծովացուլի որդին» զրոյցի մէջ կը պատմուի,
որ ծովացուլ հրէջը իր որդին ծնանելու
համար եղեգի մը խողովակէն ներս հուր կը
փչէ եւ ահա եղեգէն կ'ելլէ հսկայ մարդ մը,
որուն մօրուքն ու մազերը բոցեղէն էին: Եւ
որովհետեւ գացած տեղը կ'աւերէ, տեղւոյն
թագաւորը երիտասարդ հերոսի մը կը դիմէ, որ

³²⁵Փաւստոս, Վենետիկ, 1832, էջ 202:

³²⁶Dr. H. v. Wlislöck, Märchen und Sagen der Bukowinaer und Siebenbürger Armenier. Hamburg 1891, էջ 59-61:

իր հրեղէն երկու շներով հրէջը մէջտեղէն կը
բառնայ:

Ջարմանալի է, որ խոզի դիցաբանական
նկարագրի մասին հայ գրական աղբիւրներու
մէջ ո՛րեւէ ակնարկութիւն չկայ: Թէեւ վարազը
յատկապէս քաջութեան եւ հերոսութեան
տիպար կը համարուէր, ուսկիծ են նաեւ
«վարազացեալ,» եւ «վարազանման,»
բառերը, սակայն ան եւս ստոյգ է, որ հայ
իշխանները զայն կ'որսային եւ նաեւ
կ'ուտէին: Վարազտիրոց, Վարազդատ
եւ Վարազդուխտ իրանեան են իրենց
ծագումով: Աւեստայի մէջ³²⁷ Վերեթրազնա
(= Վահագն) կը նկարագրուի իբրեւ կատաղի
եւ պատերազմասէր վարազ մը, որ Միհր
աստուծոյն առջեւէն կ'երթայ: Ասկի՛ց է,
որ Պարսիկներու քով այնչափ յարգի էր
վարազը եւ ամէն նշանաւոր դաշինք վարազի
մատանիով կը կնքուէր:

Վարազի տեսագծ ին Արայի առասպելէն
բացակացութիւնը հաւանօրէն հետեւանք է
Արայի առասպելին ինքնատիպ յատկութեան

³²⁷Mihir Yesth. 18, 70.

մը, որուն քով վարագի մը տեսագիծը չէր կրնար գոյութիւն ունենալ: Արայ Գեղեցիկ պատերազմի մէջ կ'իյնայ, ահա ասո՛վ յատկապէս կը տարբերի Արայ Ատտիսէն եւ անոր հետ վերը յիշուած բոլոր առասպելներէն: Ի հարկէ ասով չեմ ուզեր ըսել թէ պատերազմի մէջ իյնալ եւ ապա յարութիւն առնուլ բացառապէս Արայի յատուկ տեսագիծ մըն է: Որչափ կ'երեւայ ասոր հետքերը կային նոյն իսկ Փոքր Ասիոյ մէջ. Օրինակ՝ Բորիմոս (Βώριμος), որ Փոքր Ասիոյ Հերակղէայի քովերը բնակող Մարիանտանացիներէ կը պաշտուէր: Կը նկարագրուի իբրեւ գեղեցիկ պատանի մը, որ իր ծաղիկ հասակին մէջ յանկարծ կը կորսուի կամ ըստ ուրիշ տարբերակի մը ամառը հնձողներու ջուր բերած միջոցին յաւերժահարսերէ կը փախցուի³²⁸ կամ որսի ժամանակ կը մեռնի,³²⁹ իսկ ուրիշ տարբերակ մը կ'ըսէ պատերազմի մէջ կը մեռնի եւ սրինգներով կ'ողբացուի:³³⁰

³²⁸ Հեսիքիոս, Pers. 914 եւն:

³²⁹ Կալիստորատոս, առ Schol. Aeschyl. Pers. 941.

³³⁰ Apollonios, Rh. Argon 2., 780 եւն:

Կեմմել իր Heracleotica գործին մէջ վերջինս յետսամուտ կը համարի առարկելով թէ մատենագիրներու քով տիրողը աւելի առաջին տարբերակն է,³³¹ սակայն այս տակաւին զօրաւոր փաստ մը չէ. յաւերժահարսերէ փախցուիլն ալ բաւական տիրող ըմբռնում եղած ըլլալու է, որ տեղացիները ամառուան հունձքի միջոցին սգոյ երգեր կ'երգէին եւ սրինգի ընկերակցութեամբ Բորիմոսի աներեւութանալը կ'ողբային: Յաւերժահարսերէ փախցուիլը Յոյներու քով շատ տարածուած հայեացք մըն էր արդէն: Երբ պատանի կամ աղջիկ մը յանկարծ կը մեռնէր, կ'ըսէին թէ յաւերժահարսերը փախցուցին. այսպէս Կրետէի մէջ կ'աւանդուէր թէ յաւերժահարսերը Աստակիտէս գեղեցիկ հովիւը գողցեր են:³³² Ատտիկէի մէջ հին գերեզմանաքար մը գտնուած է, որուն վրայ գրուած է թէ Հադէս եւ Որիադները գեղեցիկ սղայ մը գողցեր են:

Պատերազմի տեսագիծը աւելի որոշ

³³¹ Kammel, Heracleotica, Plauen, 1869, էջ 14 եւ 17:

³³² Welcker, Griechische Götterlehre, 11, 3., 52.

է Վրական Ամիրանի առասպելին մէջ, զոր՝ իր չարի եւ բարւոյ երկուութեան պատճառաւ նկատողութեան առի նախ Արտաւազդայ մասին խօսած ատենս. հոս զայն պիտի նկատեմ երկրորդ՝ այսինքն բարւոյ տեսակէտով, ուսկից նաեւ պիտի տեսնուի թէ իրօք երկու՝ բնութեամբ իրարու հակառակ առասպելներու խառնուրդ է այն: Ամիրան կը նկարագրուի իբր ահաւոր հսկայ մը, զոր երկիրս անգամ դժուարաւ կը տանի եղեր: Երբ օր մը իր Յուսիբ եւ Բատրի եղբայրներուն հետ որսի կ'ելլէ, կը պատահին ճամբան հսկայ եղջերուի մը, որուն եղջիւրները մինչեւ երկինք կը հասնէին: Հերոսը նետով կը զարնէ եղջերուն, որ կը փախչի եւ զայն հալածելու միջոցին բիւրեղեայ սքանչելի բերդի քով կը հասնին: Բերդը դուռ չունենալուն՝ Ամիրան մէկ հարուածով ծակ մը կը բանայ եւ ներս կը մտնէ: Հոն կը տեսնէ մեռել մը, քովը իր Ռաշի նշանաւոր ձին, սուրը, գեղարդը, մայրն ու կինը, որուն արցունքները առու մը կազմելով՝ մինչեւ ծով կը հասնէին: Մեռելը ձեռքը ունէր նամակ մը, ուր գրուեր էր.

«Քանի՛ կ'ապրէի, բոլոր դեւերը կը սպաննէի, բացի մէկէն. զոր ով որ սպաննէ եւ զիս ու ծնողքս թաղէ, իրեն կու տամ կինս, ձիս եւ ամէն բանս:» Ամիրան մեռելին բաղձանքը կը կատարէ եւ ապա կը վազէ երեքգլխեան վիշապին դէմ, զոր եւ կը սպաննէ, բայց անոր աղաչնքին վրայ արիւնէն ելած կարմիր, ճերմակ եւ սեւ երեք որդերուն կը խնայէ, որոնցմէ կ'ելլեն երեք հսկայ վիշապներ. ասոնց կարմիրն ու ճերմակը կը սպաննէ, իսկ սեւէն կը կլլուի: Ամիրան հոս ալ ելք մը կը գտնէ. վիշապին փորը պատռելով՝ դուրս կ'ելլէ եւ եղբայրներու հետ ծովէն անդին բնակող գեղեցիկ Քամարային կ'երթայ: Աղջիկը, որ նոյն միջոցին կերակրոյ պնակները կը լուար, յանձն կ'առնու հերոսին հետ փախչիլ, սակայն ամանները ծրար ընելու ժամանակ՝ սկահակ մը կը կոտրի եւ ահագին աղմուկով մինչեւ երկինք կը ցատկէ եւ աղջկան հօրը եղածին մասին լուր կու տայ: Երկուքն ալ կը փախչին, բայց յանկարծ երկինք կը մթննայ, որուն կը յաջորդէ ահագին փոթորիկ մը եւ անձրեւ: «Փոթորիկը, կ'ըսէ աղջիկը, հօրս

ամենամեծ ճեպով զմեզ հետապնդելէն է, իսկ անձրեւը մօրս արտասուէր:» Թշնամույն բանակը արդէն հասած ըլլալով, պատերազմը կը սկսի, Յուսիբ եւ Բատրի կ'իյնան եւ Ամիրան սաստիկ նեղ մտած՝ հազի՛ւ աղջկան խորհրդովը կը յաղթէ եւ ամէնքը կը սպաննէ: Նոյն միջոցին ուրիշ աղջիկ մը մօտենալով զինքը կը յանդիմանէ, որ եղբայրները մեռած են եւ հոգ չ'ընեն: Ասոր վրայ սրտի ցաւէն ինք զինքը կը սպաննէ: Ըստ ուրիշ տարբերակի մը անծանօթ մէկը իրեն կը մերձենայ եւ զինքը կը սպաննէ: Քամար կ'ողբայ իր սիրելին եւ երբ կը տեսնէ, որ մուկ մը եկած անոր արիւնը կը լզէ, բարկութենէն զայն կը սատկեցընէ: Եւ ի՛նչ տեսնէ, մկան մայրը յանկարծ իր բունէն դուրս ցատկելով՝ խոտ մը կը փրցընէ եւ անով մուկը կը կենդանացընէ: Նոյնը կ'ընէ նաեւ ինքը եւ այսպէս կը կենդանանան թէ՛ Ամիրան եւ թէ՛ եղբայրները:³³³ — Ասկից ետքը կու գան հերոսին դիւային նկարագրով գործքերը, մարդիկ նեղելը, Աստուծոյ դէմ կռուի ելլելը

³³³Sbornik Kawkaza 32., 2, 158 է.ն. — Dr. Bleichsteiner, Eine georgische Ballade von Amiran (Sonderabdruck aus den Berichten des Forschungsinstitutes für Osten und Orient, 2. Bd.), Wien 1918.

եւ ապա էլբրուզի մէջ շղթայակապ փակուելը: Զրոյցս ժողովրդական կենդանի աւանդութենէ առնուած է: Վրացիները Ամիրանի վրայ ունին նաեւ գրական նշանաւոր դիւցազներգութիւն մը, գրուած Մովսէս Խոնի է, որ ըստ աւանդութեան Թամարայ Թագուհւոյն քարտուղարն էր: Գրականը ինչ ինչ կէտերու մէջ բաւական կը տարբերի ժողովրդականէն, մանաւանդ իր անդրադարձ մտքի յաւելումներովը, որոնցմով կ'աշխատի ամբողջին պատմական գոյն մը տալ: Ժողովրդական զրոյցին զանազան տարբերակներու վրայ ծանրանալ աւելորդ կը նկատեմ, այս մասին կարդալու է յատկապէս Dr. Bleichsteinerի գրքոյկը, ուր համառօտ ակնարկութիւններ կան նաեւ արտաքին ազդեցութիւններու նկատմամբ: Այսպէս իրանեան են Ռաշի ձին, Յուսիբ եւ Բատրի, որոնք Ռոստոմի զրոյցէն առնուած են. մեռելին կնոջ արտասուքներէն կազմուած առուն ալ կը յիշեցընէ հին պարսկական սանդարամետի գետը, որ մեղաւորներու եւ ապաշխարողներու արտասուքներով կազմուած

է եղեր:

Պատերազմի տեսագծով իբր վերջին օրինակ կը յիշեմ հոս միայն գերմանական Բալտը, որ ապահով մեռնող նշանաւոր աստուածներու կարգէն է: Ըստ Էտտայի [Uhland 6. 22] Բալտը գերմանական ամենաբարի աստուածն է, տեսքով գեղեցիկ եւ լուսապայծառ, որ նաեւ արդարութեան, մաքրութեան եւ անմեղութեան աստուած կը նկատուի: Մահուան մասին երկու տարբերակներ կան. միոյն համաձայն Բալտը երազ կը տեսնէ, որ իր կեանքն վտանգի մէջ է. ասոր վրայ Ֆրիգ իր մայրը աշխարհքիս բոլոր տարրները կ'երդուընցնէ, որ Բալտին կեանքին չղըպչին: Ամէնքն երդում կ'ընեն, բացի սոսնցաբեր տունկէն: Երբ Լոկի այս կ'իմանայ, կ'երթայ անկից ճիւղ մը կը կտրէ եւ կու տայ Հոտրին, որ անով Բալտը կը սպաննէ: Աստուածները շատ կը տրտմին եղածին վրայ եւ Բալտին Հերմոդ եղբայրը սանդարամետ Հել դիցուհւոյն կը դըրկեն, որ Բալտը ազատէ: Բայց դիցուհին դժուարութիւններ կը հանէ եւ Բալտին դիակը կ'այրեն աստուածները, հոն սրտի

ցաւէն կը մեռնի նաեւ Նանա իր կինը: Աւելի սկզբնական կ'երեւայ իր տեսագծերովը միւս տարբերակը, որուն համաձայն Հոտր Շուետի Թագաւորին որդին էր, որ Նորվեգիոյ Թագաւորին Նանա աղջկէն կը սիրուէր: Բալտը ալ տեսած էր երբեմն Նանա եւ սիրով անոր հետ կապուած: Հոտր այս իմանալով՝ պատերազմի կ'ելլէ Բալտի դէմ, որուն առաջին անգամ կը յաղթէ, բայց երկրորդ անգամուն անկից չարաչար պարտուելով՝ ճարահատ անոր ընկերացող երեք կոյսերուն օգնութեան կը դիմէ եւ անոնց միջոցաւ Բալտը կը սպաննէ: Բայց Բալտը յանձին իր եղբօր յարութիւն առնլով՝ Հոտրը կը սպաննէ:

2.2 Արայ Գեղեցիկ յոյն մատենագրութեան մէջ

Այս գլուխը չուզեցի աշխատութեանս Ա. Մասին մէջ գետեղել, նկատելով որ հոս քննութեան առարկայ եղող գրեթէ բոլոր հարցերն ալ՝ Պղատոնի ծանօթ հատուածն իսկ մէջը հաշուելով, տակաւին վիճելի նիւթեր են: Խոհեմական չէր կարծեմ յառաջուրնէ արդէն Արայի առասպելին կազմիչ տարր կամ անոր մէկ բեկորը հռչակել բան մը, զոր համեմատական բնութեամբ նախ ցուցնելու է: Անոր համար խնդրոյ նիւթ հարցերը Արայի տեսակէտով նկատելու ենք առ այժմ աւելի իբր համեմատական առասպելներ, որոնց Արայի առասպելին հետ նոյնութիւնը կամ գէթ ներքին սերտ աղերսով կապուած ըլլալը փաստերը պէտք է ցուցնեն:

Հոս մեր առջեւ ելած առաջին հարցը պապիւրոսէ յունարէն ձեռագրի մը մէջ գտնուած Նինոսի անունով հին վէպն է, զոր Ս. Վիլքէն հրատարակեց 1893ին Hermes պարբերաթերթին մէջ բաւական ընդարձակ ծանօթագրութիւններով եւ

տեղեկութիւններով:³³⁴ Վէպիս վրայ տարիներէ ի վեր առանձին ուշադրութիւն դարձուցած եմ ոչ այնչափ անոր համար, որ Նինոսի սիրականն ու կինը միանգամայն Արայի տարփածուն է, այլ որովհետեւ հոս բաւական ընդարձակ եւ նկարագեղ գծերով կը պատմուի նաեւ Նինոսի արշաւանք մը դէպի Հայաստան, ուսկից բնականաբար հարց կը ծագի թէ արդեօք ո՛րեւէ աղերս մը չիա՞յ վէպիս եւ Արայի առասպելին միջեւ: Թանկագին գիւտիս մասին գրած է նաեւ Գ. Շմիդ,³³⁵ որ վէպին յարուցած գէթ գլխաւոր հարցերուն նկատմամբ Ս. Վիլքէնէն տարբեր տեսութիւն մը չունի: Ձեռագիրը գտնուած է Եգիպտոս եւ հիմայ կը գտնուի Բերլինի պետական թանգարան (Abteilung P. 6926): Հատակոտոր է աւելի եւ ամբողջական վէպին թերեւս հազիւ փոքրիկ մէկ բեկորը կացուցանէ: Գրութեան ժամանակը բոլորովին ստոյգ չէ, բայց վերջին պապիւրոսի ետեւ գրուած հաշուեցուցակէն

³³⁴Hermes. 1893, S. 161-193.

³³⁵Wilhelm Schmid, Der griechische Roman (vgl. Neue Jahrbücher für das klassische Altertum). 1904, S. 476-485.

կը տեսնուի, որ Տրայանոսէ յառաջ է ամէն պարագային: Վիլքէնի կարծիքով թերեւս Պտղոմեանց ատենէն: Հաշուեցուցակը օտար ձեռքէ յաւելուած մըն է, որ կը սկսի Տրայանոսի գահակալութեան 3^{րդ} տարւոյն Մայիս 26էն եւ կը հասնի մինչեւ յաջորդ տարին Մայիս 26:

Վէպին հերոսին նկատմամբ կասկած չէ կարելի յարուցանել, Նինոս իբր այսպիսի երկու անգամ կը յիշուի: Ցաւալի է, որ Նինոսի սիրականը պարզապէս *ἡ κόρη* (= աղջիկ. Ա. 4. 20, 5. 29) կամ *ἡ παρθένος* (= կոյս, աղջիկ. Ա. 4. 23 եւ 5. 11) կ'անուանուի եւ ասով համեմատութեան էական կռուանէ մը կը զրկուինք: Ասոր հակառակ թէ՛ Նինոսի եւ թէ՛ աղջկան մայրերը անուանեցով կը յիշուին. մին՝ *Δερκεία* = Տերկեյա, որ աղջկան մայրն է, իսկ միւսը՝ *Θάμβη* = Թամբէ: Ասոնք երկուքն ալ զիրար քոյր կ'անուանեն, ուսկից յայտ է թէ երկու նշանուածներն ալ [Ա. 3. 13 եւն] իրարու ազգական են: Պապիւրոսի յաջորդ տողերը չկան, բայց՝ ինչպէս Վիլքէն իրաւամբ կը դիտէ, հոն խօսք եղած ըլլալու է

աւելի աղջկան վրայ հսկելու եւ հարսանիքի յետաձգման մասին. վասն զի անմիջապէս շարունակութեան մէջ կ'ըսուի թէ Նինոս իր Դերկեյա մօրաքերով կը դիմէ եւ կ'աղաչէ, որ ամուսնութիւնը աւելորդ տեղ չյետաձգուի: Թէ ինքը իբր այր մարդ գիտէ իր խօսքը պահել եւ բազմաթիւ երկիրներու տէր ըլլալով՝ կրնար ինքզինքն ամէն տեսակ վայելքներու տալ, բայց պատերազմէն անարատ ետ կը դառնայ աստուածմէ միայն յաղթահարուած. իսկ հիմայ գերի աղջկան մը կամքին՝ դեռ կը սպասէ, որ ամուսնութեան օրը գայ: Վիլքէն «աստուծմէ» = *ὑπὸ τοῦ θεοῦ* ակնարկութիւն կը համարի էրոս աստուծոյն:

Ամուսնութեան յետաձգման իբր պատճառ պապիւրոսի մէջ յառաջ կը բերուի աղջկան անչափահասութիւնը, որ տակաւին 13 տարեկան է կ'ըսուի, մինչդեռ 15 ըլլալու էր: Նինոս ցուցնելու համար թէ այս բաւական պատճառ չէ, յառաջ կը բերէ իւր թագաւորութիւնն ու ապագայի անորոշութիւնը. վայրկեան մը յառաջ միանալու ենք, կ'ըսէ, որպէս զի եթէ բան

մը հանդիպի, գէթ զաւակ մը ձգենք իբր առհաւատչեայ: Ասկէ վերջ Թամբէ Նինոսի մայրը հրապարակ կ'ելլէ եւ կը սկսի խօսակցութիւնը ինքնին իսկ աղջկան հետ: Վերջինս կ'անճրկի, բերանը խօսք չկայ, վասն զի, կ'ըսէ վիպագիրը, կանանոցին մէջ ապրելով՝ չէր գիտեր իր խօսքերուն զարդ ու ոյժ տալ: Ուստի եւ ժամանակ կ'ուզէ, բայց դարձեալ կ'անճրկի, բան մը ունի սրտին վրայ, որ զինք կը ճնշէ, բայց կ'ամչնայ ըսել. անոր համար մերթ կու լայ, մերթ կը կարմրի եւ մերթ ալ կը գունատի: Թամբէ կը մխիթարէ զինքը եւ կը յորդորէ, որ չծածկէ, ըսէ, ինչ որ ունի: Աղջիկը կը լռէ, ասոր վրայ Թամբէ ճարահատ՝ որդիս այլեւս մի՛ արհամարհեր, հետը մի՛ խաղար. իբր քաջ պատերազմող մը մեծամեծ յաղթութիւններէ յետոյ քեզի եկած է եւ ձեռքդ կ'ուզէ: Աղջիկը յուզուած մօրաքրոջ խօսքերէն կը պատասխանէ ուրախութեան արտասուքներով՝ իր բաբախող սիրտը անոր կուրծքին վրայ հանգչեցուցած: Յետոյ երկու մայրերը քովէ քով կու դան՝ անշուշտ նոյն նիւթին մասին իրարու հետ բանակցելու

համար:

Դժբախտաբար հոս կտրուած է պապիւրոսը եւ ասով կը վերջանայ նաեւ A.ը: B.ին³³⁶ ա. սիւնեակն ալ մասամբ կորսուած, մասամբ շատ մութ է, որով B.ին A.ի շարունակութիւն ըլլալն ալ տակաւին անստոյգ կը մնայ: Բայց փճացած հատուածներէն որչափ կ'երեւայ, մէկը զայրոյթէն զգեստները կը պատռէ եւ կու լայ եւ կը սկսի խօսիլ կանացի մէկուն հետ: Ըստ Վիլքէնի եւ Շմիտի լացողը Նինոս է, իսկ միւսը աղջիկը, որոնք սիրով դարձեալ իրարու հետ կապուած ըլլալու էին, որ վէպը կը յաւելու «բոլոր օրերը իրարու հետ էին, ցորչափ անիկա (այսինքն՝ Նինոս) պատերազմներով արգիւլուած չէր:» Յաջորդ տողն ալ կարծես զայս կը հաստատէ. վասն զի հոն կը յիշուի Էրոս, եւ Վիլքէն ասկից յատկապէս դրդուած՝ բնագրին կանացի անձը (*ἀναπηδῆσασα*) Նինոսի նշանածին հետ կը նոյնացընէ, նկատելով որ սիրոյ աստուծոյն յիշատակութիւնը ուրիշ մեկնութիւն չի վերցըներ:

³³⁶ A.ի եւ B.ի բաժանումը Վիլքէնէն է:

Սիւնակ բ. Բ կը նկարագրէ թէ ի՛նչպէս Նինոս իւր հօր հաւանութիւնն առնլէն վերջ՝ յունական եւ կարիական գինուորներու օգնութեամբ 70.000 ոտանաւոր, 30.000 ձիաւոր եւ 150 փիղ առած Հայաստան կ'արշաւէ «գարնան ծաղկումը դեռ չսկսած» սիւն. ա. Բ. 33: Սկզբան դժուարութիւններու կը բախի՝ գլխաւորաբար գետերը անցնելու ժամանակ, բայց յաջողութեամբ կը մտնէ վերջապէս Հայաստանի դաշտագետինը «կատղած Հայերը նուաճելու համար:» Սիւն. գ. եւս հետաքրքրական է անո՛վ որ հոն Նինոսի բանակին բաժանումը կը նկարագրուի: Զիւաւորները կը բաժնուին աջ եւ ձախ թեւերու՝ պատսպարուած թեթեւագէն գնդերէ, որոնց պաշտօնն է ձիաւորներու օգնել եւ թշնամույն կողմնակի յարձակումներուն առաջն առնուլ: Կենդրոնը կը բռնէ ոտանաւորներու փաղանգը եւ ասոր առջեւ որոշ հեռաւորութեամբ փղերը: Ասոնք որպէս զի կռուի աղմուկին մէջ խառնակութիւն չհանեն, Նինոս փաղանգը խումբ խումբ շարքերու կը բաժնէ՝ անջրպետով մը իրարմէ զատուած եւ

իւրաքանչիւրին առջեւ մէյմէկ փիղ: Պէտք եղած ատեն՝ փաղանգախումբերը կրնային անջրպետը լեցընել միազանգ փաղանգ մ'ըլլալու համար, կամ դարձեալ իրարմէ բաժնուիլ՝ փղերու անցք տալու նպատակաւ: Նինոս բանակին գլուխն անցած ճառ մը կը խօսի գինուորներուն, եւ անոնց առջեւ կը դնէ վճռական օրուան նշանակութիւնը: — Հոս կը վերջանայ պապիւրոսը:

Հոս տեղը չէ քննել թէ վէպս ի՞նչ նշանակութիւն կրնայ ունենալ վիպագրական եւ առհասարակ գրական տեսակէտով: Գ. Շմիտ ընդունելով հանդերձ գիւտին կարեւորութիւնը — քանի որ վէպս մին է այն քանի մը՝ դարձեալ մեծաւ մասամբ հատակոտոր վէպերէն, որոնք յունական հին վիպագրական արուեստի մը գոյութիւնը կը ցուցընեն — կը յաւելու թէ վէպիս պատմական աղբիւրներ որոնելը անօգուտ աշխատանք է. պատմականին ամենէն ընդհանուրը միայն առնուած է եւ ան ալ ոչ միշտ ըստ աւանդութեան: Փոխանակ՝ կ'ըսէ, Դիոդորի հետեւելով Նինոսի եւ Շամիրամի մասին

գրաւիչ վէպ մը յօրինելու, հեղինակը կու տայ մեզի բռնազբօսիկ խեղճ գործ մը՝ կազմուած հռետորական սովորական կաղապարի վրայէն:³³⁷ Սակայն ինծի աւելի արդարադատ կ'երեւայ Վիլքէն, երբ կ'ըսէ «մտածելու է, որ ամբողջական վէպը հաւանօրէն շատ մը գրքերէ կը բաղկանար, հետեւաբար մեզի աւանդուածը այնչափ քիչ է, որ դժուար է յուսալ թէ այս կցկտուր թերթիկներով կարելի ըլլայ բանաստեղծին ծրագրին մասին գաղափար մը կազմել, առանց երեւակայական սին ենթադրութիւններու մէջ կորսուելու:³³⁸» Այսօր եւ ոչ իսկ Ձեռագրին A եւ B մասերուն մէջ եղած աղերսը որոշ է. հաւանական է թէ իրարու կը վերաբերին, բայց ո՞վ կ'երաշխաւորէ թէ Bն ամբողջական բնագրին մէջ Aէն յառաջ չէր:

Այսպիսի պարագաներու մէջ բնական է Արայի նկատմամբ հարցը անհամեմատ աւելի կը դժուարի: Ստոյգ կարելի է համարիլ թէ նաեւ վէպիս մէջ Նինոսի սիրականը Շամիրամ

³³⁷Der griechische Roman, S. 479-480.

³³⁸Hermes, անդ. S. 184.

է. այս յայտնապէս կը տեսնուի անոր մօր Դերկէա անունէն, որ Դերկետոյի ուրիշ մէկ ձեւն է. Թէոն Ասկաղոնի Աթարկատիս մայր ղիցուհին կ'անուանէ Δέρκην τὴν Ἀφροδίτης δούατέρα:³³⁹ Ի հարկէ վէպին մէջ իբր դեռատի աղջիկ աւելի քնքոյշ, փափկազգաց եւ զգայուն կը ներկայացուի, եւ բոլորովին անտեղի պիտի ըլլար, եթէ ասկից առանց այլեւայլի աւանդական Շամիրամի եւ խնդրոյ նիւթ իշխանուհւոյն միջեւ բնութիւններու հակառակութիւն գտնէինք, ցորչափ անծանօթ է մեզի ամբողջական վէպին բովանդակութիւնը: Թերեւս բանաստեղծը ղիտմամբ այս կերպը ընտրած է՝ յետոյ իր հերոսին՝ այսինքն Նինոսին ազդեցութեան տակ Շամիրամի մէջ կազմուելիք այրականացի (mannweiblich) նկարագիրն ու պատերազմական հոգին աւելի ցայտուն եւ կարկառուն կերպով երեւան բերելու համար: Ըստ վէպին երկակողմանի յարաբերութիւնները սկզբան դժուարութիւններու կը հանդիպին մասամբ

³³⁹Hermes, S. 188.

չնորհիւ տեղական սովորութիւններու եւ մասամբ ալ ինքնին իսկ աղջկան կողմանէ, որ կը դժուարի Նինոսի իր «այո»ն ըսելու: Ինչո՞վ մեկնել աղջկան այս տրամադրութիւնը, արդեօք անո՞վ որ տեղական սովորութեան նկատումը միացած կանանոցի աղջկան մը բնական դարձած չափազանց ամջկոտութեան ու քաշուածութեան հետ՝ զինքը այնպիսի դիրքի մը կը մղէին, թէ՛ որովհետեւ իր սիրտը ուրիշ տեղ էր, ուրիշ անձի մը ուղղուած էր: Պրոֆ. Ադոնց աւելի վերջին հնարաւորութեան կը միտի³⁴⁰ եւ ուրիշ անձն ալ, որուն հետ սիրով կապուած էր աղջիկը, մեր Արայ Գեղեցիկն է: Պրոֆ. Ադոնցի տեսութիւնը գրաւիչ բան ն'ունի ինքն իր մէջ եւ այս տեսակէտով անշուշտ նաեւ ինծի բաղձալի պիտի ըլլար այնպիսի եզրակացութեան մը գալու, եթէ փաստերը թոյլատրէին. եւ դժբախտաբար չեն թոյլատրեր: Այս կը տեսնուի ինքնին իսկ Պրոֆ. Ադոնցի փաստերէն, որոնց առաջինն է աղջկան մօրաքրոջ «որդւոյս հետ մի՛

³⁴⁰ Հայրենիք 1926, Թ. 12, էջ 44-45:

խաղար, որդիս մի՛ արհամարհեր» խօսքը, զոր Ադոնց «չըլլայ թէ որդիս վատաբանես» կը թարգմանէ: Եթէ յունարէն խօսքը այն իմաստն ունենար, ինչ որ Պրոֆ. Ադոնց կ'ընդունի, այն ժամանակ կարծեմ թէ նաեւ Վիլքէն եւ Շմիտ ուրիշ սիրականի հարցը հրապարակ պիտի դնէին, մինչդեռ եւ ոչ իսկ ակնարկութիւն կ'ընեն այս մասին, վասն զի՝ ինչպէս շատ լաւ կ'ըսէ Վիլքէն, յուն. բառը իր ճիշտ առումով կը նշանակէ հոս. ihren Sohn (= Ninos) solle die Jungfrau nicht schelten, արդ. schelten կը նշանակէ, յանդիմանել, մէկուն յանցանքը երեսը զարնել, նախատել, արհամարհել, մէկուն հետ խաղալ (արհամարհական իմաստով): Վէպին բովանդակութենէ դատելով՝ աղջիկը ստուգիւ Նինոս արհամարհած կ'ըլլար, եթէ այնչափ հերոսական մարտերէ եւ աղաչանքներէ վերջ՝ դեռ իր չկամէութեան վրայ յամառէր: Պրոֆ. Ադոնցի երկրորդ փաստն է վէպին մէջ օ երոսի յիշատակութիւնը, «որից քանի մի տող յետոյ յիշում է Արմենի:» Ահա խնդրոյ նիւթ հատուածը, որուն անկիւնաւոր փակագծի մէջ

առնուածները լրացուած են Վիլֆէնէ,

Οἱ δὲ πανημέ [ροι συϊ-
σαν] ἀλλήλοις, ὅσα μὴ
[ὁπὸ τῶν στρατιῶ] κῶν
ἀφελ [κετο οὐδ' ἐλ] λιπῶς
ὁ Ἑρως ἀνερ [εθίζων?] տող 25-30³⁴¹

Երբ բնագիրը կ'ըսէ՝ անոնք բոլոր օրերը իրարու հետ էին, ցորչափ անիկա պատերազմներով արգիլուած չէր, զորս *Ἑρως ἀνερ* [եթիջօն?] խօսքը, զոր Վիլֆէն կը միտի թարգմանել «եւ էրոս զերենք շարունակ սիրոյ կը գրգռէր» դժուարաւ թէ կարելի ըլլայ Արայի հետ կապակցութեան մը բերել, վասն զի Ձեռագիրը վնասուած ըլլալուն՝ ոչ միայն *ὁ Ἑρως* Արայի հետ նոյնացընելու ո՛րեւէ կռուան մը չկայ, այլ եւ հոգեխօսօրէն բոլորովին անտեղի է ուրիշ սիրականի խնդիր ընել, երբ ըստ Ձեռագրին հաւանական մեկնութեան Նինոս եւ իր նշանածը սիրով իրարու հետ կապուած էին: Եթէ լուրջ նկատողութեան փաստ մը կայ, ան ալ Նինոսի Հայաստանի արշաւանքն է, որ դարձեալ շատ կասկածելի

պէտք է նկատենք, քանի որ ըստ վէպին Նինոս Հայաստան կ'արշաւէ «կատղած Հայերը նուաճելու համար»:» Կ'երեւայ թէ նախընթաց տողերու մէջ խօսք եղած ըլլալու է Հայերու ապստամբութեան մը մասին. ապա թէ ոչ «կատղած Հայերը նուաճել» խօսքը իմաստ չունի: Եւ կամ պիտի ըսենք թէ ըստ վէպին Նինոս թերեւս նախընթաց արշաւանքի մը միջոցին իր նշանածին միւս սիրականը՝ այսինքն՝ Արայ բռնած եւ կամ սպաննած ըլլալո՛ւն համար Հայերը կատղեր էին: Առաջին ենթադրութիւնը կարելի է, բայց ոչ ցուցանելի. վասն զի ցուցում չկայ, իսկ երկրորդը բոլորովին հակառակ է Արայի առասպելին, ուր Արայ ոչ թէ Նինոսէն, այլ Շամիրամէն մղուած պատերազմի մը մէջ կը սպաննուի:

Ինչպէս ուրիշ առթիւ ջանացի ապացուցանել, Նինոսի ծանօթ յունական վէպը — գէթ որչափ կարելի է ներկայ հատակոտորներէ եզրակացութիւն մը հանել — Հայաստանի մասին շատ թանկագին տողեր պարունակելով հանդերձ՝ ի նպաստ Արայի

³⁴¹Hermes, S. 174-175.

առասպելին ո՛ր եւ է դրական արդիւնք չ'ընծայեր մեզի: Յոյն մատենագրութեան ի նպաստ Արայի առասպելին խօսող ամենամեծ հեղինակը կը մնայ ուրեմն դարձեալ Պղատոն իր էրոս Պամփիլացոյն նշանաւոր առասպելովը, որուն մասին թէեւ հնութեան ըմբռնումները բաւական խառնակ էին եւ ներկայիս ալ կան գիտնականներ, որոնք նոյնպէս տարբեր հայեացքներու կը ծառայեն, սակայն այն եւս ստոյգ է թէ ազգային պատմախոյզները կարելի է ըսել միաբերան, իսկ օտար հայագէտները գէթ իրենց ստուար մեծամասնութեամբ քանի անգամ որ այս խնդրով զբաղելու առիթ ունեցած են, շատ ուղիղ կերպով երկու առասպելներու միջեւ աղերսներ նշմարած եւ երբեմն նաեւ փաստերով ապացուցանելու աշխատած են: Անցեալ դարուն առաջին անգամ այս աղերսին մտադիր եղաւ Էմին,³⁴² որուն հետեւեցան Լանգլուա,³⁴³ Ալիշան,³⁴⁴

³⁴²Վէպք հնոյն Հայաստանի, Մոսկովա 1850, էջ 85-88:

³⁴³Collection des historiens 1. Ծն.

³⁴⁴Հին հաւատք, էջ 263-264:

Գեղեցի,³⁴⁵ Մարկուարտ³⁴⁶ եւ ուրիշներ:

Ահա խնդրոյ նիւթ հատուածը. Պղատոն իր Հասարակապետութիւն գործին մէջ խօսելով մահուընէ վերջ բարի եւ չար գործքերու ըլլալիք հատուցման, ինչպէս նաեւ հոգւոյ անմահութեան վրայ, կը շարունակէ այսպէս. «Բայց, կ'ըսեմ, քեզի պիտի պատմեմ ոչ թէ Ալքինոսի, այլ շատ աւելի քաջ մարդու մը պատմութիւնը, այսինքն էրոսի, որ որդի էր Արմենիոսի եւ ցեղով Պամփիլացի, որ ատենօք պատերազմի ճակատին մէջ ինկած էր եւ երբ տասը օր վերջ միւս գիակները արդէն փտութեան վիճակի մէջ կը գտնուին, ինքը անարատ մնացած ըլլալուն՝ ազգականները թաղումը կատարելու նպատակը գինքը տուն կը տանին: Բայց տասնուերկրորդ օրը այրուելու համար հազի՛ւ թէ փայտակոյտին վրայ կը դրուի, կը կենդանանայ եւ կը սկսի պատմել ինչ որ տեսած էր: Եւ կը պատմէ թէ հոգին աւանդելէն վերջ՝ ուրիշ բազմաթիւ հոգիներու հետ երթալու միջոցին կը հասնին

³⁴⁵Zur arm. Götterlehre, էջ 130:

³⁴⁶ZDMG. 49., 658:

աստուածային տեղ մը, ուր երկրի վրայ եւ անոր համապատասխան նաեւ երկինք երկու երկու բացուածքներ կային: Ասոնց մէջ տեղ նստած էին դատաւորները, որոնք հոգին մարմնէն անջատելով՝ արդարներուն կը հրամայէին մտնել աջ կողմի ճամբան, որ երկինք կը տանէր, իւրաքանչիւրին առջեւէն ալ կախուած էր նշան մը, որուն վրայ վճիռը եւ իրենց գործքերը գրուած էին: Ասոր հակառակ չարերուն կը հրամայէին ձախ ճամբով դէպի վար երթալ. ասոնք ալ նշան ունէին իրենց ետեւը, ուր իրենց գործքերը նշանակուած էին: Բայց երբ իւր (Էրոսի) կարգն եկաւ, իրեն ըսին թէ ինքը պէտք է մարդկան հրեշտակ ըլլայ, որ անոնց այս ամէն բանը հաղորդէ, անոր համար իրեն հրամայեցին, որ լսէ եւ տեսնէ ամէն բան, ինչ որ հոն կայ:³⁴⁷»

Ամբողջ անցեալն ալ մեզի հետ կը հաստատէ թէ հոս Պղատոն իրական առասպել մը կ'աւանդէ, բայց որովհետեւ մասամբ իրմէ վերջ եկող դարերու քաղաքական խառնակ պարագաներու բերմամբ եւ մասամբ ալ

³⁴⁷De Civitate Dei, 10., 614.

Թերեւս իրեն պէս բազմաթիւ երկիրներ շրջող հմուտ եւ հանճարեղ մարդու մը պակսելով՝ ուրիշ շատ աւանդութիւններու հետ նաեւ առասպելիս կենդանի յիշատակը բոլորովին մոռացութեան մատնուեցաւ, զարմանալի չէ, եթէ հետագայ մատենագիրները այս մասին իրենց մեկնութիւններու եւ բացատրութիւններու մէջ իրարու հակառակ տեսութիւններու յանգած են: Պլուտարքոս մեզի ծանօթ առաջին մատենագիրն է,³⁴⁸ որ առասպելին գոյութիւնն ընդունելով հանդերձ՝ զայն կ'ուզէ աւելի փոխաբերօրէն մեկնել, երբ կը յայտարարէ թէ իրեն հետ «Լամպրիոս ալ կ'ըսէր, որ Պղատոն շատ կը սիրէ փոխաբերական անուններ գործածել. եւ այս կ'ընէ մանաւանդ այն ատեն, երբ հոգւոյ իր հետազօտութիւններուն առասպել մը կը կցէ: Այսպէս օրինակի համար երկնքի իմացական բնութիւնը կ'անուանէ Թեաւոր կառք մը կամ աշխարհքի ներդաշնակ յեղաշրջումը: Նաեւ հո՛ն, ուր իբր ականատես վկայ սանդարամետի մէջ եղածներուն

³⁴⁸Question Synpos. 9., 5.

յառաջ կը բերէ Էրոս ըսուած Պամփիլացիին՝
Հարմոնիոսի որդին,³⁴⁹ եւ ասով կ'ուզէ
հասկըցընել թէ հոգիները ներդաշնակութեան
օրէնքներու համեմատ յառաջ եկած եւ
մարմնոյ հետ միացած են. եւ թէ ըստ այսմ
զանոնք զգենլով՝ օղի մէջ ամէն տեղ կը շրջին
եւ յետոյ վերածննդեամբ դարձեալ կու գան:»

Խնդիրը շատ աւելի բարդ հանգամանք
կ'առնու Կղեմէս Աղեքսանդրացւոյն քով, որ
Պղատոնի Էրոսը Զրադաշտի հետ ուղղակի
կը նոյնացընէ: Ահա իր խօսքերը. «Իր
Հասարակապետութեան 10^{րդ} գրքին մէջ
կը յիշէ (Պղատոն) Էրոս անունով մէկը,
որդի Արմենիոսի եւ ցեղով Պամփիլացի.
ասիկա Զրադաշտն է: Իրօք ալ Զրադաշտ
ինքն իր մասին այսպէս կը գրէ. «Այս կը
գրէ Զրադաշտ, որդի Արմենիոսի, որ ցեղով
Պամփիլացի էր, երբ, կ'ըսէ պատերազմի
մէջ ինկայ, սանդարամետի աստուածներէն
այս սորվեցայ:» Արդ, Պղատոն ահա այս
Զրադաշտը կը յիշէ, որ մեռնելէն 12 օր

³⁴⁹Εν ταύθᾳ δὲ τὸν αὐτάγγελον τῶν ἐν Αἴδου Πάμφυλον γένος, Ἀρμονίου πα-
τρός, Ἑρην (ուրիշ Ձեռ. 'Ηρα) δ'αὐτὸν ἐνομαΐζειν.

վերջը այրուելու համար փայտակոյտին
վրայ դրուած ատեն կը կենդանանայ:³⁵⁰»
Կղեմէս Աղեքսանդրացւոյն այս հատուածը
իր Զրադաշտով բաւական աշխատութիւն
պատճառած է ԺԹՐԳ դարու գիտնականներուն:
Թէ աղբիւրը քրիստոնէական ծագում չունի,
այն յայտնի է. Յուստինոս³⁵¹ Պամփիլացւոյն
առասպելը կը յիշէ, առանց Զրադաշտի մասին
խօսք ընելու. նոյնպէս Որոգինէս. «Բայց
որովհետեւ, կ'ըսէ վերջինս,³⁵² անհաւատները
կ'արհամարհեն, ինչ որ Քրիստոսի յարութեան
մասին կը հաւատանք, կ'արժէ հոս Պղատոնն
յառաջ բերել: Ասիկա կ'աւանդէ թէ Արմենիոսի
որդի Էրոս անունով մէկը ('Ηρα τοῦ Ἀρμενίου)
12 օր վերջը փայտակոյտին վրայ վերստին
կենդանանալով սկսեր է յիշել, ինչ որ
սանդարամետին մէջ տեսած էր:» Կիւրեղ
Աղեքսանդրացիին ալ միեւնոյն պատճառին
համար կ'անդրադառնայ առասպելիս քիչ մը
զայն փոփոխելով, որ սակայն նշանակութիւն

³⁵⁰Migne PG. 5, 14. 9 coll. 156 f. Զրադաշտ Ձեռագիրներու մէջ չորս
տեղն ալ կու գայ աւելի Ζοροάστρης.

³⁵¹Migne PG. 6. Cohort. ad Lib. 1., 27.

³⁵²Migne PG. 11. Contra Cels. 2., 17.

կը ստանայ աւելի Արայի առասպելին տեսակէտով, քանի որ իր յարութեան փաստն է Հերոս անունով Արմենիացի մը (*Ἡρα τινὰ τῶν ἐξ Ἀρμενίας*), որ մինչ մեռած էր, կը վերակենդանանայ:³⁵³» Այս մասին յիշատակութիւն կ'ընէ նաեւ Թէոդորեոս Կիւրացին յառաջ բերելով ամբողջութեամբ Պղատոնի հատուածը, որուն վրայ իր անձնական խորհրդածութիւնները կ'ընէ:³⁵⁴

Ս. Աւգոստինոս անցողակի միայն կը յիշէ առասպելը առանց անուան յիշատակութեան:³⁵⁵ Ասոր հակառակ Մակրորիոս հեթանոս մատենագիրը բաւական մանրամասն նկատողութեան կ'առնու հարցը, հետեւելով ճշդիւ Պղատոնի սկզբնազրին,³⁵⁶ ուսկից կը տեսնուի, որ իրեն, ինչպէս նաեւ Կիկերոնի, որ նոյնպէս խնդրովս զբաղած է,

³⁵³Migne PG. 76. Contra Jul. 8., 881.

³⁵⁴Migne PG. 83, Sermon. 11, de Fine et iudicio, էջ 1110:

³⁵⁵De Civ. Dei, Lib. 22, 28.

³⁵⁶Sed ille Platonius secreterum relator Er quidam nomine fuit, natione Pamphylus, miles officio, qui cum vulneribus in proelio acceptis vitam effudisse visus duodecimo die demum inter caeteros una peremptos ultimo esset honorandus igne, subito seu recepta anima seu retenta, quidquid emensis intra utramque vitam diebus egerat, videratve, tamquam publicum professus iudicium, humano generi enuntiavit. Somn. Seip. 1., 1.

բոլորովին անծանօթ էր Էրոսի Զրադաշտի հետ նոյնացումը: Հոս բացառութիւն կը կազմէ միայն Առնորիոս.³⁵⁷ Armenius Hosthanes (ուրիշ ընթ. Zostriani) nepos et familiaris Pamphylus Cyri, որ թերեւս Կղեմէս Աղեքսանդրացւոյն ազդեցութեան տակ զրուած ըլլայ, բայց Կիւրոսի յիշատակութիւնը ուրիշ աղբիւր մըն ալ կ'ենթադրէ: Կղեմէս այս աղբիւրը կուհել կու տայ արդէն, երբ կ'ըսէ *αὐτὸς γοῦν ὁ Ζωροάστρης γράφει* եւն, որուն մասին սակայն գոհացուցիչ տեղեկութիւն կ'առնունք միայն Պրոկղէն:

Պրոկղի այս հատուածը, որ մեկնութիւնն է ինքնին իսկ Պղատոնի աւանդածին, նոյնին լուսաւորութեան համար այնչափ կարեւոր է, որ հարկ կը համարիմ հոս ամբողջութեամբ թարգմանել: «Ստուգի՛ւ պէտք է զարմանալ այս տեղւոյն պատմած հրաշալիքներու եւ անոր յարակից զանազան պարագաներու վրայ: Մեր նախորդներէն ոմանք կը հաստատեն որ ոչ թէ Էրն է այս ամբողջ առասպելին հայրը, այլ Զրադաշտ.

³⁵⁷Migne PL. 5. 52., p. 189.

եւ մտադիր կ'ընեն նաեւ խնդրոյ նիւթ անուանս գրուելու եղանակին վրայ, ինչպէս օր. համար Եպիկուրեան Կողովդէս, զոր վերը արդէն յիշեցի: Նոյն իսկ ես անձնապէս Ջրադաշտի գրքերու հանդիպեցայ, որոնք բնութեան վրայ կը խօսին եւ որոնց նախագիտելիքին մէջ այսպէս կը կարդանք. Ջրադաշտ Արմենիոսի որդին կ'ըսէ ասոնք, այսինքն՝ ինչ որ պատերազմի ատեն մեռնելէն վերջ աստուածներու մասին իմացաւ եւ ինչ որ արդէն ուրիշ պատմութիւններէ սորված էր: Գրքին մէջտեղերը իր խօսքը յայտնապէս Կիւրոս անուանով Թագաւորի մը կ'ուղղէ, բայց ո՛ր Կիւրոսն է, որոշ չ'ըսեր: Բախտին (Fatum) մասին քիչ մը աւելի որոշ կը խօսի, երբ կ'ըսէ թէ բախտը օդն է: Այս գրքերը լի են աստղագիտական զարմանալի տեղեկութիւններով եւ յայտնապէս կը խօսի այն մեկնութեան դէմ, որուն մասին խօսք կ'ըլլայ Պղատոնի Հասարակապետութեան գրքին մէջ. այնպէս որ ստոյգ չէ թէ առասպելը ա՛յս խօսքերէն սկիզբ առած է եւ թէ էրին տեղ Ջրադաշտ անո՞ւնը արդեօք

Ձեռագիրներու տիտղոսի մէջ գրուած էր: Եւ որովհետեւ անիկա (Ջրադաշտի գիրքը) արեւը մոլորակներու մէջտեղը գիտէ, մինչդեռ առասպելս հեղինակողը զայն ուղղակի լուսնէն վեր կը դնէ, զայս գիտցողն ու լսելով ասոր հասու եղողը առասպելին Պղատոնէն գրուած չըլլալը պիտի հետեւցընէր: Բայց ուրիշ մատենագիրներ միաձայնութեամբ այն կարծիքն ունին թէ նախնաբար էր գրուած էր, որ եւ Ջրադաշտի ուսուցիչն էր, օր. համար Կրօնիոս եւ այսպէս ասոնք զինքը ո՛րեւէ կերպով բնիկ Պամփիլացւոյն հետ կը կապեն (ոչ թէ Պարսկին, այլ Պամփիլացւոյն հետ, այսինքն՝ անոր, որուն գրքերը՝ ինչպէս վերն ըսի, տեսնելու բախտն ունեցանք): Կան դարձեալ ուրիշներ, որոնք խնդրոյ նիւթ անձը էրոս որդի Եւմայոնեայ — Ἐρὸς υἱὸν Εὐμαιώνα կը գրեն, բայց չեն կրնար ըսել թէ ի՛նչպէս յաջորդ բառը առանց յօդի անուան հետ կը կցեն, քանի որ հին մատենագիրները սովորութիւն չունէին հօր անունը սեռականի մէջ առանց յօդի գրելու: Ուրիշներ ալ կան, որոնք կ'ըսեն. հայրը Արմենիոս չէր ըսուեր,

այլ Արմոնիոս (Ἀρμόνιος) եւ ասով անուան
վրայ փոքրիկ փոփոխութիւն մը կ'ընեն. եւ
ալ հօրը անունը Արմոնիոս ձեւով գտայ
Ջրադաշտի գրքերուն մէջ: Բայց գիտեմ, որ
մարդիկ ալ կան, որոնք էրը հայ կը համարին.
սակայն ասոնց պէտք է հարցընել թէ ի՛նչպէս
հայ մը ցեղով Պամփիլացի կրնայ ըլլալ: Այս
կարծիքը ունին մեր քով նաեւ նշանաւոր
մարդիկ,³⁵⁸ հոս կ'անուանեմ միայն Թէոդորոս
Ասինացին: Բայց՝ ինչպէս ըսի, մեզմէ յառաջ
եղող մատենագիրները մերթ այս կ'ըսէին,
մերթ այն: Ծշմարտութիւնը այս է. էր այս
առասպելին հեղինակն է, իր հօր անունն էր
Արմենիոս եւ ըստ ծագման Պամփիլացի:³⁵⁹»

Պրոկղէն աւելի պայծառ եւ գոհացուցիչ
պատասխան չէինք կրնար սպասել: Հիմայ
այլեւս ականբեւ է թէ Ջրադաշտի էրի հետ
նոյնացումը արդիւնք է կեղծիքի մը, ուսկից՝
մոլորած է ուրիշ բազմաթիւ մատենագիրներու

³⁵⁸ Οἶδα δὲ ἔγωγε τίνας, καὶ Ἀρμένιον τὸν Ἥρα λέγοντας, οὗς ἐρωτᾷν δεῖ. πῶς
τὸν Ἀρμένιον Παμφύλον εἶναι φήσιν τὸ γένος. εἰ καὶ ἡμῖν ἄνδρες οἶδοι τοῦτο
ὑπελαβόν.

³⁵⁹ Comment. in Plat. rempublicam f. 22-24. ed. Kroll G. Lipsiae 1901,
p. 109-110. Հմմտ. նաեւ Schoell R. Procli comment. in rempublicam
Platonis, Partes ineditae, Berlin 1886, p. 59-60.

հետ նաեւ Կղեմէս Աղեքսանդրացին: Ասոր
մտադիր եղած էր արդէն Փր. Վինդիշման
Woher Clemens diesen Irrtum hat, կ'ըսէ
հռչակաւոր գիտնականս, lässt sich aus dem
τάδε συνέγραφεν Ζωριδάσσης vermuten; es war wohl
in einer der griechischen pseudozoroastrischen
Schriften dem Zoroaster die Geschichte des
Her in den Mund gelegt. Oder sollte etwa
Her als Zoroastrianer gegolten und sich
Zarathustris (vgl. Yasn. 1., 23) genannt haben,
woraus dann die späteren Zoroaster selbst
machten?³⁶⁰ Հաւանօրէն Վեսենդոնկ այս
հատուածը անձամբ կարդացած չըլլալուն
համար է, որ Վինդիշմանի ըսել կու տայ թէ
էրի Ջրադաշտի հետ նոյնացումը Կղեմէս
Աղեքսանդրացւոյն սխալմունքն է, որ թերեւս
Ջրադաշտական մը ինքնին իսկ Ջրադաշտի
հետ շփոթած է:³⁶¹ Սխալը Աղեքսանդրացւոյն
վերագրողները աւելի ուրիշներ են, որոնցմէ
յիշատակութեան արժանի է մանաւանդ Ե.

³⁶⁰ Zoroastrische Studien, Berlin 1863, էջ 273.

³⁶¹ Wesendonk, der Urmensch, էջ 40.

Մայէր,³⁶² որ Կ. Աղեքսանդրացւոյն հատուածը պղատոնական սկզբնագրին անձնական մէկ սրբագրութիւնը կը համարի: Այս մասին չ'արժեր աւելի խնդիր ընել, քանի որ Պրոկղ բացայայտ կերպով կը խոստովանի թէ ինքը Ջրաղաշտի անունով գիրք մը կարդացած է, որուն մէջ էր Պամփիլացին որոշ կերպով Կիւրոսի ժամանակները ապրող Ջրաղաշտի հետ կը նոյնացուի: Ջրաղաշտի ընծայուած գրքին այս վերջին տեղեկութեամբ կը մեկնուի նաեւ Առնոբիոսի *familiaris Pamphylus Cyri*, որ Կղեմ. Աղեքսանդրացիէն յիշուած չըլլալուն՝ բնականաբար անկից չի կրնար առնուած ըլլալ:

Թէ ո՛վ էր այս գրքին իրական հեղինակը, ի հարկէ անծանօթ կը մնայ, ինչպէս անծանօթ կը մնայ նաեւ այն թէ Ջրաղաշտ էրի հետ առաջին անգամ նոյնացընողն ինքնին իսկ այս անանուն հեղինակն է թէ զինքը կանխողներ եղած են: Ամէն պարագային նոյնացումը բոլորովին առանց պատճառի ալ չէր: Ջրաղաշտ պարսկական ամենահին

³⁶²E. Meyer, *Ursprung und Anfänge des Christentums*. 2., էջ 94, ծն. 1:

յիշատակարաններու մէջ կ'անուանուի «Կենաց բուժիչ» (Yasna 31., 19. 44., 2), «հոգիներու պահապան, որ նաեւ զանոնք կ'արթնցընէ» (Yasna 30., 11) փրկիչ, *saosyant*, որ հոգիներու նոր կեանք կու տայ: Հետագայ դարերուն կ'ըլլայ արդէն գերագոյն մարգարէ, որ Ահուրա-Մազդայէն յայտնութիւններ կը ստանայ: Իսկ հելենական հոռովմէական շրջանին բոլորովին աստուածացած էակ մըն է այլեւս եւ հեղինակ ընդհանրապէս ամէն գաղտնի յայտնութիւններու եւ մոգութիւններու: Այս շրջանին արեւելեան եւ արեւմտեան մշակոյթներու իրարու հետ ճուլուկելովը՝ ազգերու մէջ այնպիսի՝ զարմանալի մտայնութիւն մը յառաջ եկաւ, որ օր. համար դիցաբանութեան մէջ՝ բաւական որ արտաքին ո՛ր եւ է նմանութիւն մը նշմարուէր, երբեմն մինչեւ իսկ աշխարհագրօրէն եւ պատճառախնդրօրէն իրարմէ շատ հեռու կարծուած դիցաբանական դէմքերն եւ երեւոյթներն անգամ իրարու հետ կը նոյնացուէին: Այս զարմանալի ուղղութիւնը աւելի անդենական-անդրախորհրդական

(ultramystizistisch) բնույթ կրելուն՝ մանաւանդ հերմեսական գնոստիկեան ըստած շրջանին՝ մտքի եւ պաշտամունքի հրապարակն ալ բռնուած էր աւելի սանդարամետի եւ անդենական կեանքի հետ կապ ունեցող աստուածներէ եւ աստուածազգի էակներէ: Այս ատենէն է արեւմտեան Միհրապաշտութիւնը, որ գլխաւորաբար Քրիստոնէութեան առաջին դարերուն շատ տարածուած էր Իտալիոյ գրեթէ բոլոր կենդրոններու մէջ: Ապահով այս ժամանակէն է նաեւ էր Պամփիլապոյն Զրադաշտի հետ միացումը:

Ի հարկէ ասով վեճը տակաւին չի լուծուիր, վասն զի խնդիրը ներկայիս անուան հարց ըլլալէ աւելի Զրադաշտականութեան կամ աւելի ճիշդ Մազդայականութեան եւ Պղատոնի աշխարհաստեգծութեան հարց է: Պղատոն էրի առասպելին մէջ արդեօք չէ՞ հիւսած նաեւ այնպիսի՝ հայեացքներ, ինչպէս առանձնական դատաստան, անդենական կեանք, բարի եւ չար գործքերու հատուցում, զորոնք պարսկական աղբիւրներէ առած ըլլայ: Ոմանք

խնդիրը շատ աւելի կ'ընդարձակեն, երբ կ'ըսեն թէ արդեօք Պղատոն նաեւ իր՝ նիւթի եւ տեսիլներու վարդապետութեան մէջ՝ չէ՞ ազդուած պարսկական աշխարհաստեգծութենէ, քանի որ ըստ երեւութին երկուքին մէջ ալ ծայրայեղ երկարմատականութեան ձգտումներ կան: Վինդիշմանի³⁶³ կարծիքով Պղատոնի պարսկական կրօնի ծանօթ ըլլալը կասկած չի վերցըներ: Deussen³⁶⁴ առանձին կերպով մտադիր կ'ընէ թէ էրի առասպելը պարսկական կրօնի ծանօթութիւն կ'ենթադրէ: Աւելի չափաւոր է գաղղիացի մատենագիր մը,³⁶⁵ որ խնդրոյ նիւթ առասպելին օտար աղբիւրէ առած ըլլալու հնարաւորութիւնը միայն կը հաստատէ, որով կ'ուզէ ըսել թէ հելլենական ապրանք չէ. եւ այս ճիշդ է: Մինչդեռ Hicks իր 1911ին խօսած ճառին մէջ կ'աշխատի ցուցընել թէ Պղատոնի Հասարակապետութեան գրքին մէջ ոչ միայն երկու աշխարհահոգիներու

³⁶³Անդ. էջ 272:

³⁶⁴Allgem. Geschichte der Philosophie. 2.-1., էջ 303.

³⁶⁵E. Léveques. Les mythes et les légendes de l'Inde et de la Perse dans Aristophane et Platon. Paris 1880. Հմմտ. նաեւ Wesendonk, Der Urmensch, էջ 40:

(Weltseele) վարդապետութիւնը կայ, այլ եւ ականարկութիւններ ինքնին իսկ զրադաշտական աշխարհաստեղծութեան:³⁶⁶ Այս կարծիքին զարկ տուող պարագաներէն մին ալ Պղատոնի Գորգիասի մէջ (տ. 524-534) յիշատակած Մինոս, Այակոս եւ Հռադամանթիս սանդարապետական դատաւորներն են, որոնք կարծես Զինվատ կամուրջին վրայ հոգիները դատող պարսկական Միթրա, Սրաոշա եւ Ռաշնու դատաւորները կը յիշեցնեն:

Անուրանալի է թէ Պղատոն իր փիլիսոփայական եւ աշխարհաստեղծական տեսութիւններու մէջ, գլխաւորաբար երբ անոնց նաեւ հնաւանդ առասպելներ կը կցէ, ազդուած է որոշ չափով նաեւ Արեւելքէն: Բայց այս ազդեցութիւնը ի՛նչ աստիճանի է, ո՞ր ազգերէն է առանձնապէս եւ ի՛նչ պայմաններու տակ, հոս խնդիրը անհամեմատ կը դժուարի, մանաւանդ որ Արեւելք բառը շատ ընդարձակ իմաստ ունի: Անոր համար կարծեմ թէ խնդրոյն լուծումը շատ աւելի կը

³⁶⁶ Հմմտ. Moulton, Early Zoroastrianism, էջ 489 f. նաեւ Scheftelowitz, Die altpersische Religion, էջ 158, որ նոյնպէս Պղատոն պարսկականէն ազդուած կը համարի:

դժուարեցնենք, եթէ կասկածն ու տարակոյսը առանց բաւական պատճառի նաեւ հո՛ն մուտ գտնեն, ուր Պղատոն յայտնապէս կ'ըսէ թէ ուսկի՛ց առած է առասպելը կամ իր մէկ տեսութիւնը, ինչպիսի է օր. համար էր Պամփիւլացւոյն դէպքին մէջ: Հոն մահուընէ ետք ըլլալիք դատաստանի եւ չար ու բարի գործքերուն հատուցման մասին եղած ականարկութիւնները համամարդկային հայեացքներ են, հետեւաբար զանոնք առանձնապէս պարսկական ստացուածք նկատելու պատճառ մը չունինք: Թերեւս քիչ մը մտածել տան «երկնքի եւ երկրի միջեւ եղած բացուածքները» որոնց մէջտեղ կ'ըլլայ դատաստանը եւ կամ Գորգիոսի 79, 523 եւ Թերեւս նաեւ 524, որ ըստ երեւութի կարծես կապ ունի մեր հատուածին հետ Սակայն ինծի այնպէս կը թուի թէ խնդիրը հոս ալ թեթեւ կ'առնուի, վասն զի «երկնքի եւ անոր հանդիպակաց երկրի վրայ եղած երկու երկու բացուածքներ» տեսագիծը զուտ պղատոնական է եւ իր այս ձեւով իրեն համապատասխանը չունի: Պարսկական

աղբիւրներու համաձայն դատաստանը կ'ըլլայ Զինվառ կամուրջին վրայ, որուն տակէն կ'անցնի գետ մը՝ կազմուած մեղաւորներուն եւ կամ ըստ ուրիշ տարբերակի մը մեռնողներու կրայ լացողներու արցունքներէն: Բարիները կ'առաքուին աջ՝ դէպի վեր, իսկ չարերը ձախ կողմը եւ անդունդի մը մէջ կը դահավիժուին: Պղատոնի քով ալ կայ գետի ակնարկութիւն եւ աջ ու ձախի տեսագծերը, սակայն սանդարամետական գետը յունական հին առասպել է եւ Պղատոնի քով միայն քիչ մը եղանակաւորում ստացած է, իսկ դատաստանի աջ ու ձախը նոյնպէս համամարդկային հայեացքներ են: Երեք դատաւորներու անուանական շատ հեռաւոր նմանութեան ալ այնչափ ծանրակշռութիւն տալու չէ, նկատելով որ Միթրա, Սրաոշա եւ Ռաշնու իբր դատաւոր բոլորովին անծանօթ են Gathah, որ պարսկական ամենահին նուիրական գիրքն է եւ հաւանօրէն գրուած ինքնին իսկ Զրադաշտէն: Անուններուս այս տեսակէտով առաջին անգամ նոր Աւեստայի մէջ կը հանդիպինք, որ՝ ինչպէս

ընդհանրապէս կ'ընդունուի, Արշակունի Վադարշ Ա. կամ Գ. Թագաւորին ատեն քովէ քով բերուած եւ մէկ գրքի վերածուած է:³⁶⁷ Թերեւս այս է պատճառն, որ Tiel պարսկական երեք անուններն ալ յունական աղղեցութիւն կը համարի:³⁶⁸ Պղատոնի տեսիլներու վարդապետութիւնը մեր նիւթէն դուրս է, բայց կ'արժէ հոս յառաջ բերել, ինչ որ Վեսենդոնկ այս մասին իր Der Urmensch սքանչելի գործին մէջ կը յայտնէ. Զրադաշտի վարդապետութիւնը բոլորովին սխալ հասկընալ կը նշանակէ, կ'ըսէ Վեսենդոնկ, երբ անտես ըլլուի այն հիմնական տարբերութիւնը, որ կայ պղատոնական տեսիլներու վարդապետութեան (Ideenlehre) եւ մազդայական երկուորականութեան միջեւ: Ոչ թէ Իրանի, այլ հելենական մշակոյթային շրջանակներու աւելի մօտ է Պղատոն, որ Թերեւս իր յաջորդներէն լաւ ալ չէ հասկըցուած, որոնք իր վարդապետութեան աւելի յոռետես գծեր տուին, սակայն ա՛յն՝

³⁶⁷Wesendonk, Zarathustra, 59.

³⁶⁸Religionsgeschichte, էջ 210:

թէ նիւթը չար է եւ միայն տեսիլները լաւ ու կատարեալ են, ա՛յնպէս պղատոնական է, ինչպէս իրերու եւ երեւոյթներու աստիճանաւորութիւնները, որոնք այնչափ կը ստորնանան, որչափ նախատպէն կը հեռանան: Մազդայականութիւնը իր լաւատեսութեամբ այս տեսակ գաղափարներէ հեռու է եւ մարդ պէտք է վարժիլ հրաժարելու երկարմատականութիւն անունով մկրտուած Մազդայականութիւնը ամէն տեսակ երկարմատեան ուղղութեան իբր պատճառ կամ աղբիւր նկատելէ:³⁶⁹

369Der Urmensch, էջ 54-55. Վեսենդոնկի իր «Ջրաղաշտ» եւ «Նախամարդ» գործերուն մէջ պարզած տեսութեան համաձայն՝ Ջրաղաշտականութիւնը խիստ միաստուածութիւն էր. եւ այս անկից գլխաւորաբար կը ցուցուի, որ Gatha որոշ կերպով երկու, այսինքն՝ Հոգեւոր եւ մարմնաւոր աշխարհներու զանազանութիւն կ'ընէ: Բարւոյն՝ չարին, ինչպէս նաեւ չարին՝ բարւոյն դէմ կռիւը մարմնաւորին մէջն է: Ուրեմն, կ'ըսէ, այն հակառակութիւնը, որ կայ «երկու Հոգիներու միջեւ, որոնք նախասկզբնական երկուորեակներ կը կոչուին» Yasna 30., 3, նիւթական աշխարհի կը հայի: Հետեւաբար սխալած է Պուլտարքոս, De animae procreationis 27. 2, երբ Արամազդայ եւ Ահրիմանի մէջ չարին եւ բարւոյն հակառակութիւնը կը տեսնէ: Որչափ կ'երեւայ, Վեսենդոնկ իրաւունք ունի որոշ չափով, քանի խնդիրը Ջրաղաշտականութեան նախնական շրջանին վրայ է. հետագայ դարերուն գաղափարները բաւական մթաղնեցան եւ Մազդայականութիւնը մղուեցաւ դէպի խիստ երկարմատականութիւն, թերեւս ոչ առանց ազդեցութեան Մանիքէականութեան, որ արդէն տեղեակ էր յունական փիլիսոփայութեան: Թէոդորոս Մոպսուեստացւոյն

Ուրեմն էր Պամփիւլացին Ջրաղաշտի կամ Ջրաղաշտականութեան հետ աղերսի մէջ դնելու անիմաստ փորձերը պատմական լուրջ եւ մտադրութեան արժանի հիմ մը չունին: Համեմատական քննութեան այս ուրախալի արդիւնքով կացութիւնը կը պարզուի նաեւ Արայ Գեղեծիկի տեսակէտով: Անուններուն գրեթէ նոյնութիւնը, ինչպէս նաեւ առասպելներու նմանութիւնը, բայց մանաւանդ Պամփիւլացւոյն հօր անունը այնպիսի՝ ծանր փաստեր են, որոնց վրայէն անկարելի է լուծեամբ անցնիլ առանց առողջ բանականութեան եւ պատմական-առասպելաքննական մեթոդին դէմ մեղանջելու: Այս կը տեսնուի նաեւ Պրոկոլի հատուածէն, ուր այնչափ հետաքրքրական տեղեկութիւններ կը հաղորդէ Արմենիոս անուան մասին: Նախ թէ իրեն ծանօթ

եւ մեր Եգնիկին աւանդածը խիստ երկարմատականութիւն է եւ արդիւնք գլխաւորաբար Սառանեան շրջանին տեղի ունեցած կրօնական յեղաշրջման, որով գերագոյն սկիզբ հռչակուեցաւ Ջրուան, ուսկից են Որմիգդ (= Ահուրա-Մազդա) եւ Ահրիման: Ջրուան աղերսի մէջ է թերեւս բաբելական Kaivanu անուան հետ. Հմմտ. Zimmern, Keilinschrift und das Alte Testament, 3. Aufl., էջ 409 f. Կը համեմատուի նաեւ բաբել. Sarpanitu (Zerpanitu) հետ, Yastrof, Die Rel. d. Babyl. u. Assyrl., էջ 115:

յոյն մատենագիրներէն ոմանք Ἀρμένιοςը Ἀρμόνιος կ'ուզեն կարդալ եւ թէ իր կարդացած Զրադաշտի գիրքն ալ Ἀρμόνιος ունի: Այսպէս կարդացած ըլլալու է նաեւ Պլուտարքոս, այն տարբերութեամբ որ Պլուտարքոս Ἀին վրայ spiritus lenisի տեղ spiritus asper կը դնէ, որով կ'ուենեանք՝ Ἀρμόνιος = Հարմոնիոս. եւ թերեւս ասկի՛ց առիթ առած Պամփիլացւոյն առասպելին փոխաբերական եւ այն՝ բոլորովին բռնազբօսիկ մեկնութիւն մը տուած է, որպէս թէ Պղատոնի միտքն ըլլար առասպելովս հասկըցնել թէ հոգիներու մարմիններու հետ միաւորութիւն տեղի կ'ուենայ ըստ ներդաշնակութեան օրէնքներուն. համտ. Ἀρμονία կամ ἄρμόνιος, որ կը նշանակէ «յարմար, պատշաճ, ներդաշնակ եւն: Ընթերցուածս Պլուտարքոսի եւ Կեղծ-Զրադաշտի գործածելովը բնականաբար ո՛չ նուիրականութիւն կը ստանայ եւ ոչ ալ սխալ ըլլալէն կը դադրի: Պղատոնի գործքերուն ձեռագիրներու համեմատութեամբ կատարուած ինծի ծանօթ բոլոր հրատարակութիւններն ալ Ἀρμένιος

ունին եւ Պրոկղ ալ նոյնը կը համարի միակ ուղիղն ու սկզբնականը, եւ հաւանօրէն ինքն ալ ձեռագիրներու մէջ ուրիշ ընթերցուածի չէ հանդիպած, ապա թէ ոչ չէր գոհանար ըսելով պարզապէս թէ եղած են անձինք, որոնք կը բաղձան անունս ուրիշ կերպ ընթեռնուլ եւ մեկնել: Պրոկղ ասով զմեզ քայլ մըն ալ յառաջ կը մղէ դէպի ճշմարտութիւն:

Սակայն յոյն փիլիսոփան իր հատուածով հայուն սիրտը բուն իսկ այն ատեն երախտագիտական զգածումներով կը լեցընէ հանդէպ իր անձին, երբ կը յայտարարէ թէ շատեր կան եւ՝ նաեւ նշանաւոր մարդիկ, որոնք էր Պամփիլացին հայ կը համարին: Ի հարկէ իր խելքը տակաւին չի կրնար ըմբռնել թէ ի՛նչպէս ցեղով Պամփիլացի մը հայ կրնայ ըլլալ. բայց ապահով եմ, որ նաեւ ինքը ասոր պիտի համոզուէր, եթէ գէթ աղօտ կերպով ծանօթ ըլլար Արայի առասպելին: Էրը հայ համարողներու կարգէն է նաեւ Կիւրեղ Աղեքսանդրացին (տե՛ս վեր), վասն զի Ἦρα τινὰ τῶν ἐξ Ἀρμενίας ուրիշ կերպ չի մեկնուիր: Այս պարագային՝ ինչպէս

կը տեսնուի, Աղեքսանդրիոյ Հայրապետը Պղատոնի «*τοῦ Ἀρμενίου*»-ն իբր յատուկ անուն չ'առնուր, այլ աւելի իբր ազգանուն, որով Ἵρδός *τοῦ Ἀρμενίου*-ին իմաստը կ'ըլլայ «էրոս՝ հայու մը որդին» եւ շատ հաւանական է թէ Պրոկղի յիշած անձինքներու մէջ ալ կային շատեր, որոնք *τοῦ Ἀρμενίου* այս իմաստով կը հասկընային: Պրոկղ ասոր հակառակ է եւ որչափ կ'երեւայ իրաւունք ունի:

Հոս կը ծագի բաւական դժուարին հարց մը. Պղատոն *Ἀρμένιος* իբր յատուկ անուն գործածելով՝ իրեն պատմողներէն ուղղակի լսածը աւանդած է թէ լսածին յունարէն լեզուի համապատասխանը. ուրիշ խօսքով՝ Պղատոն արդեօք Հայկ լսած չէ՞ր, որուն փոխարէն ինքը *Ἀρμένιος* դրաւ: Ասոր նկատմամբ բացորոշ բան մը կարելի չէ ըսել. թէեւ անձնապէս մէտ եմ աւելի ժխտելու, վասն զի հոս ենթադրութիւն մը կ'ըլլուի, որ ինծի հաւանական չ'երեւար. այսինքն՝ կ'ենթադրուի թէ *Ἀρμένιος* կամ *Armina* (պրսկ.) անունով զմեզ օտարները մկրտած են, մինչդեռ մեր իսկական անունը եղած է միշտ Հայ, Հայեր,

Հայք: Թէ *Ἀρμένιος* պատմականապէս մեր մէջը գոյութիւն ունեցած է, կը վկայեն Հայկայ ազգաբանութեան մէջ յիշուած Արամանեակ, Արամայիս, Հարմա, Արամ անունները, որոնք անկարելի է, որ ամբողջութեամբ Անանունէ (= Փաւստոսն) կամ Խորենացիէն չ'ինուած կամ յարմարցուած ըլլան, մանաւանդ որ Արամայիս սեպագիր արձանագրութիւններէ ծանօթ ուրարտական թագաւորի մը անունն է: Այս տեսակետով մեծ փաստ է նաեւ Մինուաս Ա. ին արձանագրութեան մը մէջ յիշած *Ur-me-ni* անունը, զոր Լեման-Հաուպտ Հայերուս նախահայրերը կը համարէ³⁷⁰ եւ կամ Հոմերոսի *Ἀρμιοί* ժողովուրդը, զոր Մարկուարտ շատ սրամիտ կերպով Մինուասայ *Ur-me-ni*ներու հետ կը նոյնացընէ՝ -*ni*ն ուրարտական վերջաւորիչ մասնիկ նկատելով:³⁷¹ Արիմացիները Քս. յ. 1000 աւան թուականներուն հաւանօրէն հարաւային Կապադովկիոյ Արգէոս լեռան մօտերը կը բնակէին, հետեւաբար ոչ շատ

³⁷⁰SBBA. 1900, էջ 621:

³⁷¹Die Entstehung der arm. Nation, էջ 66-68: Հմմտ. նաեւ *Hati-na* = Հատաոտան:

հեռու Մալաթիայէն, որուն քովերը Մինուաս Ա. Ուրմենիներու հետ բախում ունեցաւ: Պրոֆ. Մարկուարտի նայելով՝ անուանաւ հետ կապ ունի մինչեւ իսկ Արմաւիր, որ Հայերու ամենահին մայրաքաղաքն էր:

Այս մասին աւելին կը վերապահեմ ուրիշ առթի. առ այժմ այսչափը միայն ըսեմ, որ իմ կարծիքովս հայ ժողովուրդը նախնաբար կը բաղկանար երկու գլխաւոր ցեղերէ, մին իր Հայկ ցեղաստուածով, միւսը իր Արամանեակով կամ նմանահնչիւն աստուծով մը: Բուն Հնդեւրոպականները վերջիններս էին, իսկ առաջինները աւելի հատական,³⁷² որոնք սակայն քաղաքակրթութեամբ աւելի բարձր եւ նաեւ բազմութեամբ աւելի շատ ըլլալուն՝ յետագայ դարերու ընթացքին իրենց անունով սկսաւ յորջորջուիլ այլեւս ամբողջ Հայութիւնը: Բայց՝ որչափ կ'երեւայ, իշխողը Արամանեակի ցեղն էր, որուն կը վերաբերէր նաեւ Արայ իր առասպելով: Հետեւեալը առանց աւելորդ ենթադրութիւններով

³⁷²Այս մասը կը բնակէր թերեւս Կապադովկիոյ աւելի հարաւային կողմերը. նահանգը հին ատեն կ'ըսուէր Կատաւոնիա, որ Հատ անուան հետ կապ ունի:

դժուարութիւն դժուարութեան վրայ բարդելու կրնանք կարծեմ ընդունիլ թէ Պղատոն Արայի հօր նկատմամբ ինչ որ լսած է, այն գրի առած է: Եւ լսած է հաւանօրէն Պամփիլիայի մէջ կամ ինքնին իսկ հայազգիներէ, որոնց հօն ներկայութիւնը շատ ալ կարելի էր, եթէ նկատենք Կապադովկիոյ եւ Պամփիլիոյ աշխարհագրօրէն իրարու մօտ ըլլալը — եւ կամ՝ որովհետեւ հո՛ն ալ տարածուած էր Արայի պաշտօնն ու առասպելը: Վերջին հնարաւորութեանս ի նպաստ խօսող առաջին փաստն է Էրոսի Պամփիլացի յորջորջումը. եւ երկրորդ ան իրողութիւնը, թէ Հայերը Փռիւզացիներու ցեղակից են եւ ժամանակ մը նաեւ ի միասին եղած. արդ պատմականօրէն անուրանալի է թէ Փռիւզիայի եւ Պամփիլիայի միջեւ մշակութային մեծ տուրեւառ մը տեղի ունեցած է:

Աններելի յանդգնութիւն պիտի համարուէր անշուշտ ըսելը թէ Պղատոնի «Հասարակապետութիւն» գրքին 'Hρὸς³⁷³

³⁷³Այս մասին հմտ. նաեւ Lagarde, Geschichtliche Abhandlungen, 168-170:

եւ նոյնին «Խնջոյք» անուանով սքանչելի երկախօսութեան Έρος կամ Έρως ուղղադրական տարբեր ձեւերով դիցաբանական միեւնոյն դէմքը մատնանիշ կ'ընեն մեզի: Վերջինս յունական ծանօթ Էրոսն է, եւ ստուգաբանօրէն յառաջ կը բերուի սովորաբար յուն. *έραιεν* (= սիրել) կամ *έραιος* (= սէր, տուփանք) բառերէն: Սակայն միւս կողմանէ պէտք չէ նաեւ անտեսել, որ Պղատոն «Խնջոյք»ի մէջ Έροςի բոլորովին ուրիշ նկարագիր տուած է. նկարագիր մը, որ շատ կը մերձենայ «Հասարակապետութիւն» գրքին Ήρὸςին:

Յատկապէս սիրոյ վրայ Պղատոն «Փեդրոս»ի մէջ կը խօսի, մինչդեռ «Խնջոյք»ի մէջ Έρος կը ներկայանայ մեզի աւելի իբր միջնէակ մը մահականացուներու եւ անմահներու միջեւ, հեղինակ եւ առհաւատչեայ անմահութեան: Միջնորդութիւն կ'ընէ Աստուածութեան եւ մարդկան միջեւ, հաղորդելով մարդկան Աստուածութեան կամքը եւ միջնորդելով Աստուածութեան մարդկան աղօթքներն ու զոհերը: Աստուածներու եւ մարդկան միջեւ կատարուած ամէն բան կ'ըլլայ Էրոսի

ձեռքով: Որդի է Պորոսի (Πόρος = բաղձանք) եւ Պենիայի (Πενία = աղքատութիւն), անոր համար հօրը կողմանէ զօրաւոր հսկայ որսորդ մըն է եւ ձգտող բարւոյն եւ գեղեցիկին. իսկ մօրը կողմանէ միշտ աղքատ, կարօտ եւ զարգանալու ընդունակ:³⁷⁴ Այս պատկերը, որով Պղատոն Էրոսի էութիւնը Սոկրատէսի բնորոշել կու տայ, շատ մեծ տարբերութիւն մը չունի մեր Պամփիլացւոյն նկարագրէն, որ միջնորդ է նոյնպէս մարդկան եւ Աստուծոյ միջեւ եւ իր յարութեամբը նաեւ առհաւատչեայ անմահութեան: Խնդրոյն ծանրակէտը բուն իսկ հո՛ն է, որ Էրոս միայն Պղատոնի քով ա՛յսպէս կը նկարագրուի: Զարմանալի չէ հետեւաբար, եթէ միտիմ ըսելու թէ թերեւս Պամփիլացւոյն առասպելէն ինչ ինչ գծեր անցած ըլլան Պղատոնի Էրոսին. որոշ ծրագրով մը թէ անգիտակցաբար՝ երկրորդական խնդիր է: Հիմայ կը հասկցուի թէ ինչո՛ւ Քրիստոսէ յառաջ 3^{րդ} դարէն աագին Էրոսի եւ Պսիւխէի (Psyche) միջեւ, որ

³⁷⁴Platonis Opera: C. E. Ch. Schneider, Parisiis, ed 1846, հմտ. նաեւ Platonis sämtliche Werke, Ub. H. Müller, Leipzig. 11. Bd. 1854, S. 270-336:

Հոգւոյ դիցաբանական անձնաւորումն է եւ ծագած հաւանօրէն ոչ առանց ազդեցութեան Պղատոնի փիլիսոփայական դրութեան, այնպիսի՝ ներքին սերտ յարաբերութիւն մը ստեղծուեցաւ, որ իր ամբողջ ձգտումով սիրային է, բայց նաեւ սանդարամետական, եւ այս տեսակէտով Ադոնիսի եւ Ափրոդիտէի կամ Արայի եւ Շամիրամի հետ գրեթէ միեւնոյն գծի վրայ:

Արդ Էրոսի առասպելին այս վերջին զարգացումը միայն Պղատոնով չի մեկնուիր. կային ապահով ուրիշ ազդակներ ալ, որոնք թերեւս շատ աւելի հին էին եւ իրենց ծագումով նոյն իսկ նախապատմական քան որ սովորաբար կը կարծուի: Յոնիական բանաստեղծներու սիրոյ աստուածը, կ'ըսէ J. Boeblau,³⁷⁵ հին բնաստուած (Naturgott) Էրոսին պատկերը մթազնեց: Իսկ A. Furtwängler մինչեւ իսկ կը յայտարարէ թէ Էրոսի ճաշակագիտականն ու սիրահարականը յետագայ դարերու գործ է:³⁷⁶ Էրոս անուան

³⁷⁵Philologus, 1901, էջ 321:

³⁷⁶Rocher 1., 1339 ff.

յուն. ἔρως էն յառաջբերութիւնն ալ տակաւին լուծուած խնդիր մը չէ. Մ. Միւլլեր զայն աղերսի մէջ կը դնէ սանսկ. ar-vat կամ ar-vas ի հետ, որ կը նշանակէ «վազող, սուրացող, արագահաս», նոյն կարծիքէն են նաեւ Mehlis եւ ուրիշներ:³⁷⁷ Ինչպէս ծանօթ է, Հեսիոդոսի համաձայն ամէն բանէ յառաջ միայն քաոսը կար, ուսկից յառաջ եկան Գէա, Էրոս եւ Տարտարոս. եւ ասոնց մէջէն ամէնէն նշանաւորն ու հզօրը Էրոս էր: Այս վարդապետութեան նոր երանգ մը տուին որփէականները, որոնց կարծիքով ամենապարփակ խաւարէն՝ որ հաւասար է քաոսի, յառաջ եկաւ նախ Էրոս, որ իր աստուածային ամենակերտ ուժով աշխարհքս կազմեց եւ ձեւի բերաւ: Այսպիսի նկարագրով բնաստուած մը ուշ թէ կանուխ կրնար շատ դիւրաւ նաեւ մեռնելու եւ վերստին կենդանանալու տեսագծերով ճոխանալ, վասն զի իրմէ կազմուած բնութիւնն ալ ըստ նախամարդուն բնահայեացքին շարունակ կը

³⁷⁷Rocher 1., անդ:

մեռնի եւ կը վերակենդանանայ:

Ասիկա կ'աշխատի ապացուցանել J. Boehlau իր վեր յիշուած յօդուածով: Ամենամեծ փաստն է կաւէ ատտիկեան հին սափոր մը (*Δήκυθος*), որ ներկայիս Կասելի (Kassel) Թանգարան կը գտնուի: Ասոր վրայ ամենանուրբ գծերով ներկայացուած է աստուած մը, որ իր ոսկեղէն թեւերը տարածած թուփերու մէջէն նոր դուրս ելլող վարազի մը առջեւէն կը փախչի: Աստուածը ինքզինքը կը պաշտպանէ ձախ ձեռքով իր ոսկեճամուկ վերարկուն տարածելով, իսկ աջ ձեռքը պարապ է օդոյ մէջ, ուսկից սակայն սափոր մը նոր վար կ'իյնայ: Աստուածը առանձին չէ. ձախ կողմէն ապարանջաններով եւ կանացի զարդերով աղջիկ մը մազերը արձակած անձկօրէն օգնութեան կը փութայ աստուծոյն: Ճիշտ միեւնոյն եղանակաւ աջ կողմէն ալ կու գայ ուրիշ աղջիկ մը եւ կոտրած սափոր մը ձեռքը վարազին վրայ կը յարձակի: Արդ ըստ Boehlauի այս թեւաւոր աստուածը միայն Էրոս կրնայ ըլլալ, որ իբրեւ լուսոյ եւ կեանքի կամ գարնան աստուած

ձմեռը ներկայացընող վարազէն կը սպաննուի, բայց գարնան միջոցին կը կենդանանայ նոր ուժով եւ նոր կենսունակութեամբ: Սափորի մեզի ընծայածէն՝ որչափ կարելի է եզրակացընել, Էրոս յաւերժահարսերու հետ ջուր բերելու գացած ատեն (համտ. Բորիմոս!) վարազի զոհ կ'երթայ: Pauly-Wissova հանրագիտարանի մէջ Էրոսի վրայ գրադ հեղինակը բաւական կասկածով կը վերաբերուի այս յառաջբերութիւններուն եւ կը բաղձայ ամբողջը աւելի Ադոնիսի դիցաբանական կեանքին մէկ դրուագը համարիլ: J. Boehlau յառաջուրնէ արդէն կը մերժէ այսպիսի ենթադրութիւն մը սա պարզ պատճառաբանութեանը թէ սափորի շինութեան ժամանակները (Ք. յ. 5^{րդ} դարուն) ոսկեթեւերով միայն Էրոս կը ներկայացուէր, ո՛չ Ադոնիս եւ ո՛չ ալ ուրիշ աստուածներ: Այս մասին աւելին մեր նիւթէն դուրս է:

Արայի առասպելին ի նպաստ խօսող յունական վերջին վկայութիւնը կու տայ մեզի Պղոտարքոսի ընծայուած «Վասն գետոց եւ լեռանց» անունով շատ հետաքրքրական գործը,

որուն իրապէս Պղոտարքոսի հեղինակութիւն ըլլալը թէեւ այսօր իրաւամբ չ'ընդունուիր, սակայն ծագումով շատ հին է եւ գրուած հաւանօրէն Գրգ դարուն եւ կամ անկէ ոչ շատ ասդին: Հեղինակը սովորութիւն ունի գրեթէ բոլոր լեռներու եւ գետերու անուններուն առասպելական մեկնութիւն մը տալու. այս բախտին արժանացած են բնականաբար նաեւ Հայաստանի երեք մեծ գետերը: Թէ այս մեկնութիւնները ի՛նչ աստիճանի պատմական տուեալներու եւ երբեմնի ժողովրդական ըմբռնումներու կը համապատասխանեն, ի հարկէ համեմատական քննութեամբ միայն կարելի է իմանալ: Դժբախտաբար նոյն իսկ այս ճամբան բաւական դժուարութիւններու կապուած է, վասն զի մեր խնդրոյ նիւթ Պղոտարքոսը ոչ միայն ասդիէն անդիէն քովէ քով բերուած կարկատանք մըն է, այլ եւ՝ որչափ կ'երեւայ, բոլորովին ալ ազատ չէ անձնական յերիւրանքներէ եւ ինքնագիւտ մեկնութիւններէ: Այս է պատճառն, որ գիտնականները շատ զգուշաւոր են գրուածքս իբր աղբիւր գործածելու մէջ:

Սակայն հոս ալ չափ մը կայ, ուսկից անդին անցնելու չէ գիտական ըսուած տարակոյսը: Ասոր իբր փաստ թող ծառայէ Երասխ գետին նուիրուած հատուածը, որուն ինչ ինչ տողերը որչափ ալ սխալ համարուին եւ կամ մնան տակաւին անլուծանելի եւ թերեւս նաեւ կասկածելի, բայց հոն առասպելներու ալ կը հանդիպինք, որոնք անկասկած թանկագին մնացորդներ են հայ աւանդութեան մը եւ յատկապէս Արայի առասպելին համար մեծ նշանակութիւն ունին: Ահա հատուածին թարգմանութիւնը:

«Ա. Արաքսէս Հայաստանի գետ մըն է այսպէս անուանուած է Արաքսէս Պիւլոսի որդիէն: Վասն զի ասիկա իշխանութեան համար իր Արբելոս պապին դէմ ելլելով՝ զանիկա նետով սպաննելէն վերջ՝ երբ վրէժխնդրութեան աստուածներէ կը հալածուէր, Բակտրոս գետը նետուեցաւ, որ անկից ըսուեցաւ Արաքսէս, ինչպէս կ'աւանդէ Կոտսիփոն իր Պարսկական պատմութեան մէջ: Արաքսէս Հայոց թագաւորը իր սահմանակից Պարսիկներու դէմ անգամ մը պատերազմ

հրատարակեց, բայց կռիւը դեռ չսկսած՝ պատգամէն իմացաւ, որ յաղթութիւնը կրնայ վաստըկիլ, եթէ դժբախտութիւններէ ազատող աստուածներու երկու ազնուազգի կուսաններ զոհէ: Թագաւորը իր զաւակներուն հայրական խանդաղատանքէն շարժած՝ խնայեց իր աղջիկներուն եւ հրամայեց որ իր հպատակներէն միոյն սերունդէն աչքի զարնող գեղեցկութեամբ երկու կուսաններ զոհասեղան բերուին: Այս եղածին աղջիկներու հայրը Մնեսալգէս անտարբեր սրտով տանիլ չկարենալուն՝ ժամանակ մը անիրաւութեան լռեց, բայց յարմար առթին Թագաւորին աղջիկները սպաննեց եւ հայրենի հողը թողած Սկիւթացիներու աշխարհը փախաւ: Արաքսէս երբ եղածը իմացաւ, սաստիկ տրտմելով ինք զինքը Հալմոս (Ἀλμος) գետը նետեց, որ անկէ վերջ Արաքսէս ըսուեցաւ:

Բ. Հոն խոտ մը կը բուսնի, զոր տեղացիները իրենց լեզուով Արաքսա (Ἀράξα) կ'անուանեն, այսինքն՝ եթէ այս անունը Թարգմանել ուզենք՝ կուսաններ ատող պիտի նշանակեր,

վասն զի քանի՛ անգամ որ աղջիկներէ գտնուի, անմիջապէս արիւնը (հիւթը) դուրս տալով կը թարշամի:

Գ. Հոն կը գտնուի նաեւ սեւ գունով Սիկիոն կոչուած քար մը, որ երբ պատգամ ելլէ, որ մարդկան մահ գուծէ, երկու կոյսերէ դժբախտութիւններէ ազատող աստուածներու խորանին վրայ կը դրուի, իսկ քահանան դանակով դաչելուն պէս՝ կը սկսի արեան առատ հոսանք մը, եւ այսպէս յետոյ աւելորդապաշտական արարողութիւնը կատարողները մեծ աղմուկո եւ աղաղակներով կը հեռանան, թողլով քարը մեհեանին մէջ, ինչպէս կը պատմէ Դորոթէոս Քաղղեացին իր Քարերու վրայ գրած գրքին մէջ:

Դ. Անոր քով կայ Դիորփոս (Διορφος) լեռը, այսպէս կոչուած երկրածին Դիորփոսէ, որուն մասին այս պատմութիւնը կը պատմուի: Միհր բաղձալով որդի մ'ունենալ եւ կանացի սեռը ատելուն՝ քար մը կը բեղմնաւորէ, որ յղանալով Դիորփոս անունով որդի մը կը ծնանի: Ասիկա երբ կը մեծնայ եւ կը զօրանայ, մեծամտօրէն Արէոսը կռուի

կը գրգռէ, բայց անկից կը սպաննուի եւ այսպէս աստուածներու նախախնամութեամբ համանուն լերան կը փոխուի:³⁷⁸

Ե. Հոն նռնենույ նման ծառ մը կը բուսնի, որ առատ պտուղ կու տայ եւ որոնք խաղողի համ ունին: Այս աւելի կակուղ կեղեւով պտուղը հասունցած պահուն՝ երբ մէկէ մը քաղուի եւ նոյն միջոցին Արէսուր կոչուի, քաղուածը ձեռքին մէջ կը կանանչնայ, ինչպէս կ'աւանդէ Կտեսիփոն իր Ծառերու վրայ գրած ԺԳրդ գրքին մէջ:³⁷⁹»

Առաջին նայուածքին մարդ կը զգայ արդէն, թէ անսովոր զարմանալիքներու եւ մասամբ նաեւ անյարիր դէպքերու կարկատանք մըն է հատուածս: «Արաքսէս Հայաստանի գետ մըն է,» կ'ըսուի, բայց միւս կողմանէ անիկա իբր գետ կը նոյնացուի նախ Բակտրոսի հետ՝ կցելով անոր ոչ-հայկական առասպել մը, որուն համաձայն Արաքսէս յորջորջանքը Պիւլոս անունով մէկուն որդւոյն անունէն

³⁷⁸ὁς ἀναΐσας καὶ εἰς αἰμύλλαν ἀρετῆς τὸν Ἀρη προκαλεσάμενος ἀνιρέθη. οὗτος κατὰ πρόνοιαν θεῶν εἰς ὁμώνυμον ὄρος μετεμορφώθη.

³⁷⁹Plut. De fluviis, ed. R. Herscher, Lipsiae, 1851, 23., 1-5. Հմմտ. նաեւ ed. Philip Jacob Maussacus, Tolosae, 1615, p. 79-83.

ծագած կ'ըլլայ: Զիշտ միեւնոյն գետը յետոյ կ'անուանուի Հայմոս եւ Արաքսէս անունը այս անգամ իր գոյութիւնը կը պարտի համանուն հայ թագաւորի մը, որ իր աղջիկներու սպաննութեան վրայ զգացած ցաւէն ինք գինքը գետ կը նետէ: Հասկընալի է ուրեմն ըստ ինքեան, երբ Herscher, որ գրութեանս պատմական արժէքին մասին առ հասարակ շատ աննպաստ կը խօսի, այս ակնյայտի հակասութիւնը դիտումնաւոր կեղծիք մը կը համարի.³⁸⁰ ըստ իրեն կեղծուած է նաեւ Արաքսա ծաղկի անունը ինքնին իսկ Արաքսէս անունէն (անդ. էջ 25, ծն. 27): Վերջնոյս հետազատութեան՝ անոր կցուած աւանդութեան ըստ մասին շատ անհաւատալի ըլլալը նկատելով՝ եւ ալ սկիզբէն շատ կասկածով վերաբերուած եմ, սակայն հոն յիշուած հայ աղջիկներու ծաղիկ ժողովելու գեղեցիկ սովորութիւնը, որ մինչեւ այսօր դեռ կը շարունակուի հայ գիւղերու մէջ, պատճառ եղաւ, որ հայ բոյսերու աղբիւրները անգամ մըն ալ քննեմ՝ խնդրոյն գէթ հեռաւոր

³⁸⁰Plut. անդ. Praefatio, էջ 27-28.

լուծում մը գտնելու յուսով: Իմ թափած ամէն ջանքերս ապարդիւն ելան: Արաքսա անունով ծաղիկ մը հայ ժողովրդեան անծանօթ է եւ հաւանօրէն երբեք գոյութիւն ալ ունեցած չէ: Իսկ այն հակասութիւնը, որ կայ Արաքսէս անուն ոտուզաբանութեան առթիւ յառաջ բերուած երկու առասպելներու միջեւ, հաւանօրէն աշխարհագրական է միայն. կ'ուզեմ ըսել՝ հեղինակը իր աշխարհագրական սահմանափակ ծանօթութիւններովը թերեւս եւ ոչ իսկ անդրադարձած էր այս հակասութեան: Herscher միտ չէ դրած, որ հիներէն ոմանց քով³⁸¹ Երասխ կը ծագի տաւրոսեան լեռներէն եւ Հայաստան ու Բաւտրիաստան կտրելով՝ կ'երթայ կը թափի մինչեւ արեւելեան ըսուած ովկիանոսը: Ի հարկէ երկու առասպելներն ալ կասկածելի են իրենց բովանդակութեամբ. թողլով ուրիշ մանրամասնութիւններ, խնդի՛ր է օր. համար թէ Հայերը ունէի՞ն արդեօք

³⁸¹Ստրաբոն ընդհանրապէս ճիշտ կը նկարագրէ գետին ընթացքը: Յետոյ աւանդութիւն մը յառաջ կը բերէ, որուն համաձայն Արաքսէս անունը ծագած կ'ըլլայ Արմենոսէ, որ Արդոնաւորդներու արչաւանքին Յասոնի ընկերն էր: Իր կարծիքով այս նոյնացման պատճառը Յունաստանի Պինէոս գետն է, որ նոյնպէս Արաքսէս կ'ըսուէր: Strab. 11., 527, 530.

մարդագոհութիւն, թէեւ Խորենացին եւ ժողովրդական զրոյցները կը հաստատեն. բայց թէ հայ իշխան մը թագաւորին աղջիկները սպաննելէն վերջ՝ Սկիւթացիներուն երկիրը կը փախչի, շատ բնական է եւ ընդունելի: Սանտալճեան պէտք չի զգար տարակուսելու մինչեւ անգամ Հալմոսի պատմականութեան վրայ, զոր Թեսաղիայի Ալմոնի կամ Սալմոնի եւ Հալմոնիայի եւ Բէովտիայի Ալմոն կամ Սալմոս քաղաքներու հետ կը համեմատէ, անով Հայերու եւ Թեսաղեան-Թրակեան ազգերու ցեղակցութեան նոր փաստ մը գտած կարծելով:³⁸²

Միակ առասպելը, որ հոս մեզի իրական ոտնկոխ մը կ'ընծայէ, հատուածին վերջն է, ուր խօսք կ'ըլլայ Դիորփոսի ծննդեան եւ մահուան մասին: Fr. Cumont իր Միհրի նուիրած կոթողական գործին³⁸³ մէջ հետեւեալը կը գրէ առասպելիս նկատմամբ. Il y a dans ce récit un souvenir de la naissance de Mithra ἐκ πέτρας et du culte, dont les Arméniens

³⁸²Սանտալճեան, Histoire de l'Arménie, 1., p. 151, ծն. 2:

³⁸³Textes et Monuments relatifs aux mystères de Mithra, Bruxelles, 1-2., 1896-1899.

l'honoraient, 2. էջ 36: Վասն զի իր կարծիքով՝
Le récit de la naissance de Mithra est transporté
à un prétendu fils du dieu, 1. էջ 162, ծն. 3: Այս
պատճառաւ ալ Կեղծ-Պղուտարքոսի Դիորփոսի
ընծայած դիցաբանական գետի մը քով ծնած
ըլլալու տեսագիծը կ'ընդունի իբրեւ ճշմարիտ
աւանդութիւն. միայն զայն Միհրի ծննդեան
հետ կը կապէ ըսելով. Peut-être même chez
les Arméniens localisait-on réellement la
naissance du héros au bord de l'Araxe, անդ.
ծն. 3: Ասկից կը տեսնուի, որ Cumont անգամ
Կեղծ-Պղուտարքոսի քննադատական արժէքին
նկատմամբ առ հասարակ Herscherի հետեւելով
հանդերձ՝ չի խորշիր բնաւ առասպելս իբր
աղբիւր գործածելէ: Եթէ Cumont Դիորփոսի
մը դիցաբանական գոյութիւնը չ'ընդունիր,
պատճառը վերջնականապէս իր՝ Միհրի
ծննդեան եւ դիցաբանական նկարագրին վրայ
կազմած ըմբռնումն է: Սեռային տեսակէտով
Միհրը իր աչքին նաեւ հռովմէական շրջանին
մաքուր էր եւ բարոյապէս բաւական բարձր
մակարդակի վրայ. եւ երկրորդ՝ քարէ ծնած
ըլլալու տեսագիծը ըստ իրեն Միհրի

առասպելին սկզբնական տարրներէն էր, որ
Հայաստանի եւ Կապադովկիոյ վրայէն անցաւ
յառաջակողմեան Փոքր Ասիոյ ազգերուն եւ
անկից մինչեւ Հռովմ:

Իրականին՝ Cumont երկուքն ալ գէթ
համոզիչ կերպով չէ կրցած ցուցնել:
Առաջինը ցուցնելու եւ ոչ պէտք զգացեր է.
Ենթադրութիւն մըն է, որ սակայն առանց
ազդեցութեան չէ մնացած իր գործին վրայ.
Իսկ երկրորդին համար միակ վստահելի
ցուցումը, որ կը բերէ, պարսկ. «ասման» բառն
է, որ թէ՛ քար կը նշանակէ եւ թէ՛ միանգամայն
յարգութեան առարկայ երկինքը: Բայց երբ
ասոր դիմաց դնենք Աւեստան, պարսկական
միւս նուիրական գրքերը եւ առ հասարակ
ամբողջ պարսկական հին գրականութիւնը,
որոնց մէջ փոքրիկ ակնարկութիւն մ'իսկ
չկայ Միհրի քարէ ծնած ըլլալու նկատմամբ,
եւ միւս կողմանէ եթէ նկատենք նաեւ այն
պարագաները, որոնց ազդեցութեան տակ
Միհրապաշտութիւնը ծագում առաւ եւ
տարածուեցաւ, այն ատեն շատ աւելի կը
նուազի յառաջ բերուած ցուցման արժէքը,

մանաւանդ որ եղածը Միհրի առասպելին աւելի մերձեցում է քան իրական ցուցում:

Քարէ ծնող աստուածներու բուն հայրենիքը յառաջակողմեան Փոքր Ասիան է: Այսօր ընդունուած պատմական իրողութիւնն է, թէ Հռովմէացիները առաջին անգամ այս երկրին մէջ ծանօթացան Միհրի խորհուրդներուն, երբ Պոմպէոսի լեգեոնները շփման մէջ մտան իրենցմէ պարտուած Կիլիկեան ծովահէններու հետ, որոնք լեռներու քարայրներուն մէջ Միհրի խորհրդապաշտօնը կը կատարէին:³⁸⁴ Հո՛ւն է, որ Ջեւս *Ἀγδον* լեռը կամ ժայռը կը բեղմնաւորէ, ուսկից կը ծնանի *Ἀγδιστις* կամ ըստ Առնոբիոսի (V. 5) *Ἀγδος*. քարէ ծնած է նոյնպէս Կիւբեղէ: Միհրապաշտութեան Միհրը կը ներկայացուի սովորաբար փոխազական զգեստներով եւ խոյրով. նոյն իսկ Հռովմայ մէջ ամենամեծ հանդիսութիւններով կատարուած իր խորհրդապաշտօնները ամենասերտ աղերսի մէջ էին Մեծ մօր, այսինքն՝ Կիւբեղէի պաշտօնին հետ. կը նոյնացուի մերթ

Սաբաղիոսի, Ատտիսի, մերթ պոնտական Մէն աստուծոյն հետ, որուն սիրահարն ու հոմանին էր իր լիտի պաշտօնով արդէն ծանօթ Մա դիցուհին: Ասո՛ր համար է, որ Jean Réville³⁸⁵ ասոնց եւ ուրիշ քանի մը կարեւոր կէտերու մեկնութեան մէջ փոքրասիական կրօններու Միհրապաշտութեան վրայ ըրած ազդեցութեան շատ աւելի մեծ նշանակութիւն կուտայ քան որ Cumonthi քով կը տեսնենք: Նոյնը կարելի է ըսել նաեւ Wesendonkի համար, որ շատ աւելի յառաջ կ'երթայ եւ մինչեւ անգամ Միհրապաշտութեան մէջ կենդրոնական նշանակութիւն ունեցող Միհրի մարդկութիւնը փրկելու պաշտօնը իբրեւ այսպիսի ոչ-իրանեան կը հռչակէ:³⁸⁶

Խնդիր չկայ, որ իրանեան է Միհրապաշտութեան հիմնական գաղափարը, որով Միհրի՝ Արամազդայ եւ տեսանելի աշխարհի միջեւ միջնորդի դեր կը տրուի: Պղուտարքոս կ'ըսէ.³⁸⁷ ըստ Պարսիկներու

³⁸⁵ Etudes de théologie et d'histoire, publiées en hommage à la faculté de Montauban, Paris, 1901. էջ 336:

³⁸⁶ Wesendonk, Der Urmensch էջ 143-151:

³⁸⁷ Plut. De Iside et Osiride, 46-47.

³⁸⁴ Plut. Vita Pomp. 24.

ըմբռնման Արամազդ կ'իշխէ լուսոյ պայծառութեան մէջ այնչափ բարձր արեւէն, որչափ արեւը երկրէս հեռու է: Ահրիման կ'իշխէ սանդարամետի խաւարին մէջ, իսկ Միհր միշին տեղը կը բռնէ: Նոյն իսկ Աւեստայի մէջ կ'ընթեռնունք թէ Արամազդ Միհր դրած է ամբողջ շարժող աշխարհի վրայ, զայն պահպանելու եւ վրան հսկելու համար:³⁸⁸ Ահա միջնորդի այս հին գաղափարին կցուած են յետոյ մարդկան փրկիչ եւ հոգիներու առաջնորդ ըլլալու հայեացքները իրենց ամբողջ մանրամասնութիւններով, որոնց մէջ եթէ նաեւ պարսկական տարրներ կան, առնուած են անոնք պարսկական ուրիշ առասպելներէ եւ միհրապաշտական դրութեան յարմարցուած: Այս տեսակէտով շատ հետաքրքրական է Միհրապաշտութեան հոգիներու վարդապետութիւնը, ուր յայտնապէս կ'ուսուցուի հոգիներու նախագոյութիւնը, որոնք ըստ Միհրապաշտութեան անսահման թուով գոյութիւն ունէին արդէն երկնքի մէջ,

³⁸⁸Yascht, 10., 103:

բայց ոմանք կ'ամ դառն հարկէ ստիպուած կ'ամ մարմնոյ մէջ դեւերու դէմ կռուելու համար մարմին առին: Եւ այսպէս՝ որոնք որ բարի կ'ապրին եւ չարին դէմ կը մաքառին, դատաստանէ վերջ Միհրի կողմանէ երկինք կ'առաջնորդուին, իսկ չարերը դեւերէն դժոխք կը տարուին: Բարի հոգին մինչեւ իր նպատակին հասնի, բաւական ճամբորդութիւն ունի դեռ ընելիք: Որովհետեւ երկինք եօթը մթնոլորտներու կը բաժնուի, որոնց իւրաքանչիւրը մոլորակի մը կը վերաբերի, հոգին որչափ մթնոլորտներէ անցնի, այնչափ աւելի զգեստներու պէս պիտի հանէ իրմէ այն կիրքերն ու պէտքերը, զորոնք մարմին առնլով ստացաւ: Լուսնոյ կը ձգէ իր կեանքի եւ սնունդի կարողութիւնը, Փայլածուին իր ընչասէր միտութիւնները, Աստղիկին իր զգայական ցանկութիւնները, Արեգական իր խելքի կարողութիւնները, Հրատի իր պատերազմական հոգին, Լուսնթագի իր փառասիրական տենչերը եւ Երեւակի իր ծուլութեան եւ անգործութեան միտումը: Եւ այսպէս մերկ եւ զերծ ամէն պակասութենէ եւ

զգայականութենէ՝ կը մտնէ 8^{րդ} երկինքը, ուր կը բնակի բոլոր աստուածներուն գերագոյնը, որ կ'անուանուի Αἰών, Κρόνος կամ երբեմն ինքնին բախտը:³⁸⁹ Հոս պղատոնական եւ սումերաբաբելական հայեացքներ միացած պարսկականներու հետ ղիցաբանական գեղեցիկ պատկեր մը կը պարզեն մեր առջեւ: Գերակշիռը ի հարկէ պարսկական տարրն է,³⁹⁰ բայց երբ աչքերնիս դարձնենք Միհրապաշտութեան անդամ ընդունելու քսամնեցուցիչ արարողութիւններուն,

³⁸⁹Bousset, Die Himmelsreise der Seele (Archiv f. Religionsw.), 1906, էջ 160 ff. Cumont, անդ. 1., էջ 309-310.

³⁹⁰Մտադիր կ'ընեմ մոլորակներու ընծայուած դերին, ուսկից անուղղակի կերպով դուրս կը ցայտէ նաեւ պարսկական այն հին հաւատքը, որով մոլորակները ընդհանրապէս չար ազդեցութիւններու հեղինակներ կը նկատուին: Ձեմ կարծեր թէ նախագոյ հոգիներու միհրապաշտական վարդապետութիւնը արդիւնք ըլլայ ուղղակի Fravasi ներու վարդապետութեան: Ինչպէս Jackson (Grundriss der iranischen Philologie, Bd. 2., էջ 674) կ'ըսէ, Պարսիկներու համաձայն մարդը հինգ հոգի ունէր. ա. ahū = հոգի, միտք, բ. daēna = խիղճ, կրօն, գ. baodah = զգացում, գիտակցութիւն, դ. urvan = հոգի, շունչ, ե. fravasi = պահապան հոգի: Թէեւ H. Multon (Encycl. of Rel. and Ethics, West. S. B. F. Bd. 5., էջ 5, ծն. 2) եւ Scheftelowitz (Die altpers. Religion, էջ 152) Fravasi ները իբրեւ երկնային աննիւթական նախատպեր կը համարին եւ վերջինը զասոնք հռովմ. Manes ներու եւ հնդկ. Pitarah ներու հետ կը համեմատէ, սակայն այն ստոյգ է, որ Fravasi մը միայն հաւատացեալ մը կրնար ունենալ եւ միշտ բարի նկարագրով կը մտածուէր: Հմմտ. նաեւ Bartholomae. Altiranisches Wörterbuch, 991:

զգայացունց փորձերուն եւ արիւնային զոհերուն, առջեւնիս կ'ելլէ դարձեալ Փոքր Ասիան իր կարծես կրօնական ամէն ազնիւ զգածում խղզող հոգիով եւ կերպարանքով:

Հետեւաբար որչափ ալ ճշմարիտ է թէ այն զոհերը, որոնք Կապադովկիոյ մէջ եղող մոգերը Միհրի կը մատուցանէին, իրենց մանրամասնութիւններով աւետական արարողութիւնները կը յիշեցնեն, քանի որ հրոյ խորանին առջեւ միեւնոյն աղօթքները կ'ըլլային, միեւնոյն սուրբ խուրճը (baresman) ձեռքերնին, մեղրի, ձէթի եւ կաթի նոյն նուէրները եւ նոյն զգուշութիւնը, որ զոհ մատուցանողին շունչը աստուածային հուրը չպղծէր — եւ այս պահպանողական հոգին մինչեւ Ս. Բարսեղի ժամանակները կար դեռ ինչ ինչ տեղեր,³⁹¹ միւս կողմանէ սակայն ան ալ ստոյգ է թէ քանի որ Միհրապաշտութիւնը իր ներկայ ձեւին մէջ խառնուրդ մըն է ղիցաբանական բոլորովին այլազան հայեացքներու, արարողութիւններու եւ սովորութիւններու, ներեալ չէ կարծեմ բան

³⁹¹Epist. 238 ad Epiphanius. — Cumont անդ. 1., 238.

մը իբրեւ Միհրի առասպելին սկզբնական տարր յայտարարել, երբ նոյնին նկատմամբ պարսկական աղբիւրներու մէջ բնաւ յիշատակութիւն չկայ: Այս կ'արժէ մանաւանդ Փռիւզիայի, Լիւդիայի, Լիւ կաւոնեայի, Գաղատիոյ, Ափրիկէի եւ ամբողջ Եւրոպիայի մէջ գտնուած յիշատակարաններու, ինչպէս նաեւ այս երկիրներուն հայոց Միհրի պաշտօնին նկատմամբ աւանդուած ուրիշ գրաւոր տեղեկութիւններու մասին: Կապադովկիա միհրապաշտական ազդեցութեան այս նոր դօտիէն դուրս կը հանեմ, վասն զի շատ աւելի պահպանողական հոգի մը կը տիրէր հոն շնորհիւ մոգերու առանձին դասակարգի մը, որոնք հաւանօրէն պարսկական ծագում ունէին:

Հայաստանի մասին կարծիքները այլազան ըլլալով հանդերձ՝ գիտնականներու մէջ գէթ այն ընդհանուր համաձայնութիւնը կայ, թէ Մազդայականութիւնը իր ազդեցութեան ամենազօրաւոր շրջանին իսկ չէ կրցած հայուն սրտէն ջնջել ազգային յատուկ կրօնն ու դիցաբանութիւնը: Այս կ'ընդունի մինչեւ

իսկ Cumont,³⁹² երբ կ'ըսէ. Հայերու կրօնը իրանեան եւ ազգային հաւատալիքներու խառնուրդ մըն է: Փաստերը բազմաթիւ են. ամենազօրաւորներէն է ապահով ինքնին իսկ Միհրի պաշտօնը: Թ. Աւդալբեկեան իր Միհրի վրայ գրած շատ հմուտ ուսումնասիրութեան սկիզբը³⁹³ ցաւ կը յայտնէ, որ «Հայ հեթանոսական կրօնն ուսումնասիրողները կրակի ու արեւու աստծուն-Միհրին շատ երկրորդական տեղ են յատկացնում հայ դիցաբանութեան մէջ,» մինչ «Միհրի պաշտամունքը շատ մեծ տեղ է բռնել հայ հեթանոսական կեանքում:» Բայց Միհրի ընծայած այս նկարագիրը այնչափ ալ ճիշտ չ'երեւար: Ըստ Աւեստայի Միհր երկնային լուսոյ մարմնացումն է որ՝ բնական է, հրոյ եւ արեւու հետ շփոթելու չէ երբեք. նոյնը պէտք է ըսել նաեւ մարդկան փրկչի եւ նման ուրիշ տեսագծերու մասին, որոնցմով ճոխացուած է Միհրի առասպելը շատ յետոյ՝ գլխաւորաբար

³⁹²Անդ. էջ 233 եւն:

³⁹³Միհր Հայոց մէջ: Ազգ. Մտն. ձի, էջ 1:

միհրապաշտական ըսուած շրջանին:³⁹⁴ Սակայն
ինչ որ Աւղալբեկեան իբրեւ տրտուռ Հայ
դիցաբաններու հասցէին կ'ուղղէ, իրաւացի
է լիովին: Այս կը տեսնուի ինքնին իսկ իր
գործէն, զոր կարգացողը կատարելապէս
համոզուած սրտի մը ապահովութեամբ՝
կը ստիպուի ինքն ալ ըսել, «որ Միհրի
պաշտամունքը շատ մեծ տեղ է բռնել Հայ
հեթանոսական կեանքում,» եւ դարձեալ թէ
«Հայ դիցարանի (պանթէոն) ոչ մի աստուած
այն հետքեր չէ թողել Հայ անձնանունների
բառերում, որքան հուր արեւ Միհրը»
էջ 3: Միհրի պաշտօնը տարածուած էր
Հայաստանի բոլոր գլխաւոր նահանգներու
մէջ. յիշատակութեան արժանի են մանաւանդ
Վասպուրական, Տարօն եւ Բարձր Հայք:
Իր ամենանշանաւոր մեհենատեղին էր
Բաղայառիճ գիւղաւանը ուսկից Պրոֆ.
Մարկուարտ կը միտի կարծելու թէ Միհր
Հայաստանի մէջ նաեւ Բաղա կ'անուանուէր:³⁹⁵
Դժբախտաբար անդրազոյն վկայութիւններ

կը պակսին այս մասին. եթէ ստուգուի Պրոֆ.
Մարկուարտի կարծիքը, այն ատեն Հայ
դիցաբանութեան մէջ Միհրի դերքը իրաւամբ
նշանակալից կ'ըլլայ: Վասն զի արիական
ժողովուրդներու քով բազա սովորաբար
գերագոյն էակին անունն էր. իբրեւ այսպիսի
գործածուած է նոյն իսկ օտար համարուած
ազգերէ. այսպէս Բաղա-Տեշուր, որ Հատերու
գէթ մէկ մասին գերագոյն աստուածն էր եւ
կամ Բաազ-Բարտում,³⁹⁶ որ դիցուհի մըն է
եւ կին Ուրարտացիներու Խալտի գերագոյն
աստուծոյն:

Միհրի պաշտօնը Հայաստանի մէջ վաղուց
մուտ գտած էր եւ թերեւս Աքեմենեան
շրջանին Պարսիկներու Հայաստանի տիրելէն
ալ յառաջ: Վասն զի մեր մտադրութենէն
վրիպելու չէ երբեք պատմական այն մեծ
իրողութիւնը, թէ Քրիստոսէ յառաջ 1450ական
թուականներուն Հատերու հետ դաշինք դնող
Հարրիները, որոնք իրենց հաւատարմութեան
վկայ կը կոչեն Վարունա, Միտրա եւ Նաշատիա

³⁹⁴Wesendonk, Zarathustro էջ 26-27:

³⁹⁵Untersuchungen zur Geschichte von Eran 1., էջ 132:

³⁹⁶Հմմտ. նաեւ Wesendonk, Zarathustra, էջ 37, Jensen, Wiener Zeitschr. für die Kunde des Morgenlandes, 6., էջ 70:

աստուածները, մեր այժմեան Հայաստանը
կը բնակէին, եւ դժուարաւ թէ Հայաստանէ
զաղթած ըլլան առանց հոն Միհրի պաշտօնէն
հետք մ'իսկ ձգած ըլլալու: Զրադաշտական
մազդայականութեան Պարսիկներու կողմանէ
յուսացուած չափով Հայաստանի մէջ մուտ
չգտնելուն գլխաւոր պատճառներէն մէկն ալ
թերեւս այս էր: Թէ Մազդայականութիւնը
իր ամենասկզբնական շրջաններուն
նկարագրով եւ իր մէջ տիրող ձգտումով
աւելի բազմաստուածեան էր՝ ինչպէս ոմանք
կը կարծեն,³⁹⁷ թէ երկարմատեան կամ
միաստուածեան (Վեսենդոնկ), մեզի համար
կը մնայ առ այժմ երկրորդական խնդիր: Հայ
մազդայականութեան մէջ աչքի զարնող
երկու շատ նկարագրական երեւոյթներու կը
հանդիպինք, որոնցմէ գուրկ է բացարձակապէս
պարսկական Մազդայականութիւնը: Հայերը
Արամազդ, Միհր եւ Անահիտ մեհեաններու
մէջ կուռքերու կերպարանքի տակ կը
պաշտէին, եւ երկրորդ՝ այս աստուածները

³⁹⁷Cumont, անդ. էջ 6 եւն: — Meillet, Grammaire du vieux Perse էջ 8:

Հայերու քով ոչ միայն պարզ սեռօրէն կը
մտածուէին, այլ եւ իրարու հետ ծննդական
աղերսի մէջ կը դրուէին. Անահիտ Արամազդայ
դուստր, իսկ Միհր որդին կը համարուէր:
Պարզ է թէ ասով մեծ վիհ մը կը բացուի հայ
եւ պարսիկ կրօններու միջեւ: Հետեւաբար
սխալ է բոլորովին իրանեան հայեացքներով եւ
աղբիւրներով հայկական դիցարանի Միհրը
ուսումնասիրել եւ անոր նկարագիրը բնորոշել:
Պարսկական աղբիւրները օգնական ազդակներ
միայն կարող են ըլլալ, ուրիշ ոչինչ:

Այս կէտը շատ կարեւոր է
Կեղծ-Պղտարքոսի Դիորփոսի նուիրած
հաստուածիկը ճիշտ հասկընալու համար: Եթէ
Միհր շատ բարձր դիրք կը վայելէր հայ
աստուածներու մէջ, որոնք առ հասարակ
ծննդական աղերսներով իրարու հետ կապուած
էին, խնդիրը նոյն իսկ յառաջագունէ միայն
նկատելով՝ զարմա՞նք է, եթէ հին գրական
աշխարհէ լսելի ըլլան մեր ականջին նաեւ
ձայներ, որ հայ Միհրի որդի մը կը վերագրեն:
Զմեզ պէտք չէ խրաչեցընել ծննդեան
անսովոր եղանակը, որ Ագտիստիսի ժայռէ

ծնունդը կը յիշեցընէ. ուսկից տարուելով Տոմաշէկ Դիորփոսի ծնունդը փոխադականէն կազմուած գրական յերիւրանք մը կը համարի:³⁹⁸ Բարեբախտաբար ասիկա Միհրի բարոյական նկարագրին դպչող առաջին անսովորը չէ: Ս. Յերոնիմոս³⁹⁹ պարապ տեղ չէր գրեր թէ «Narrant et gentiliū fabulae Mithram et Erichonium vel in lapide vel in terra de solo aestu libidinis esse generatos:» Եզնիկ եւ Եղիշէ⁴⁰⁰ իրենց ընթերցողներուն հասկըցընել կ'ուզեն թէ Միհր ծնած է հօրը իր իսկ մօր հետ տաժած յարաբերութենէ: Cumont հայ մատենագիրներուս աւանդածին ազգային աղբիւրներէ ըլլալուն վրայ տարակուսելով՝ ամբողջը Թէոդորոս Մոպսուեստացիէն առնուած օտար ապրանք կը բաղձայ համարել:⁴⁰¹ Որոշ չափով ազդեցութիւն մը կարելի է ընդունիլ: Եզնիկի, բայց մանաւանդ Եղիշէի պարսկական կրօնին հայող նիւթերու մէջ ասորական աղբիւրներէ օգտուիլը

ցուցուած է, ուսկից բնականաբար բացարձակ կախում մը կամ ուրիշ խօսքով հայ հողի վրայ նման հայեացքներու ամբողջական բացակայումը տակաւին չի հետեւիր: Այս ամբողջ խնդրոյն մէջ նշանակալիցը Միհրի ծննդեան նկատմամբ նման հայեացքներու առ հասարակ գոյութիւն ունենալն է. թէ աւանդողը հայ մըն է թէ հայուն եւ պարսկին դրացի ասորի մը՝ խնդիրը չի փոխեր:

Դիորփոսի առասպելին ի նպաստ խօսող դրական ամենամեծ վկայութիւնը հայ Մհերի առասպելն է: Այսօր այլ եւս ցուցուած պէտք է համարիլ թէ հայ Մհերը Միհրի հետ նոյն է: Ինծի որչափ ծանօթ է ասոր առաջին անգամ անդրադարձած է Ստ. Կանայեանց,⁴⁰² որուն հետեւած է Թ. Աւդալբէկեան⁴⁰³ եւ ուրիշներ: Ի հարկէ խօսքը հայ հողի վրայ դարերու ընթացքին զանազան ազդեցութիւններու ենթարկուած Միհրի՝ վրայ է, որ խաւարն ու դեւերը հալածողի իր սկզբնական նկարագիրը առանց կորսնցընելու՝ ժայռի մը կամ լեռան

³⁹⁸Roscher, Diorphos:

³⁹⁹Migne PL. 23. Adv. Jovinianum, էջ 303:

⁴⁰⁰Եղիշէ. Վենետիկ 1828, էջ 53, 58:

⁴⁰¹Անդ. 1., էջ 234:

⁴⁰²Ջոշանց տան պատմականը. էջ 42:

⁴⁰³Միհր Հայոց մէջ էջ 71 եւն:

մը մէջ փակուող հերոսի աստիճանին իջած է եւ ասո՛վ յատկապէս շօշափելի գծեր կ'ընձեռէ մեզի համեմատելու համար զինքը միհրական Դիորփոսի հետ, որ նոյնպէս լերան մը մէջ կը մտածուի կամ լերան մը փոխուած է կ'ըսուի. երկու տեսագծերն ալ դիցաբանօրէն իրարմէ շատ տարբերութիւն չունին: Դիորփոսի տեսակէտով խնդիրը անո՛վ աւելի նշանակութիւն կը ստանայ որ շատերէն Միհրի հետ իրաւամբ կը նոյնացուի նաեւ Վրական Ամիրանը, որուն առասպելը՝ քանի մը մանրամասնութիւններ դուրս հանելով՝ գրեթէ նոյն է Արտաւազդայ, Շիրարի եւ Մհերի առասպելներու հետ: Թէ Մհերի եւ Ամիրանի միջեւ ներքին սերտ աղերս մ'ըլլալու է, նաեւ անկի՛ց կը տեսնուի, որ ինչպէս հայ ժողովրդական գրոյցը Մհեր Ակոփու անունով ժայռի մը մէջ փակուած կը համարի որ կ'ըսուի նաեւ Ագուաւու քար,⁴⁰⁴ նոյնպէս վրական Ամիրանը տարբերակի մը համաձայն փակուած է Սա-Կորնէ՝ այսինքն՝ Ագուաւի լերան քով (անդ. 83): Դիցաբանական այս

⁴⁰⁴Թ. Աւդալբէկեան, անդ, էջ 83:

աչքի զարնող պարագայով հետեւեալ երկու եզրակացութիւններու կը յանգինք. նախ թէ Մհերի եւ Ամիրանի առասպելները շատ աւելի հին եւ սկզբնական են քան Արտաւազդինը կամ Շիրարինը, որոնք դիցաբանական անխառն տարրեր ալ չեն, պատմութիւնն ալ իր որոշ դերն ունի անոնց մէջ.⁴⁰⁵ Հայ հին մատենագրութեան մէջ Մհերի նկատմամբ ո՛րեւ է յիշատակութեան չհանդիպելը՝ անո՛վ կրնայ մեկնուիլ, որ լերան փոխուողը կամ լերան մէջ փակուողը թերեւս Միհր ինքնին չէր, այլ իր որդին, ինչպէս Կեղծ-Պղոտարքոս կ'աւանդէ: Անոր համար կը համարիմ թէ վաղածամ է տակաւին Մեծ Մհերը, որ նաեւ Առիւծաձեւ Մհեր կ'անուանուի, Պատիկ Մհերին կամ Մհերիկին հետ նոյնացընել, ինչպէս սովորաբար կը պատահի:

Երկրորդ եզրակացութիւնը առաջնոյն հետեւութիւնն է, այսինքն թէ հնութեան մէջ Մհերի առասպելին տարածութեան

⁴⁰⁵Աւդալբէկեան Շիրարի պատմականութիւնը չ'ընդունիր թերեւս անոր համար, որ մատենագրութիւնը մէկ Շիրարի վրայ չի խօսիր, այլ շիրարներու, որոնք դիւցած ոգիներ են: Զանոնք համեմատել կ'ուզէ աւելի Իշթարի հետ. որով սակայն բազմաթիւ շիրարներու հարցը կը մնայ դարձեալ լուծման կարօտ, անդ, 104:

չըջանակը աւելի ընդարձակ եղած ըլլալու է քան որ ժողովրդական զրոյցները կ'աւանդեն: Ասով կը մերձենանք արդէն Այրարատի երբեմնի պողպալիւր եւ ծաղկալիւր դաշտին եւ կամըջակոտոր Երասխայ քաղցրատեսիլ ափերուն, ուր կը բարձրանայ ամէն հայ սրտի այնչափ մօտ Մասիսը: Առասպելը Դիորփոսի լեռ անուան տակ ապահով դայս կ'ակնարկէ: Հոս մեզի օգնութեան ձեռք կը կարկառէ նախ ինքնին իսկ առասպելը. վասն զի՝ ինչպէս շատ սրամիտ կերպով արդէն մտադիր եղած է Ալիշան,⁴⁰⁶ Διόρφοϛ Թարգմանութիւն ըլլալու է հայ անուան մը, որ մերձաւորապէս մութ կամ մթին պիտի նշանակէր — Ալիշանի կարծիքով Διόρφοϛ մութը Թափանցող միայն կրնայ նշանակել: Արդ Մասիս լեռը հայ ժողովրդենէ կ'անուանուի նաեւ մթին լեռ, սեւ լեռ, մառախլապատ լեռ:⁴⁰⁷ Յունարէն ὁ διόροφος բառ մըն ալ կայ, որ կը նշանակէ «կրկնատանիք» կամ «ծածկուած բան մը»: Այս բառն ալ կարելի է կարծեմ նկատողութեան առնուլ,

⁴⁰⁶ Հին հաւատք Հայոց, էջ 36:

⁴⁰⁷ Անդ. 36. Հմմտ. նաեւ Fr. Murad, Ararat und Masis, էջ 51, ծն. 1:

քանի որ լեռան փոխուող հերոս ըսելով ժողովուրդը սովորաբար աւելի լեռան մէջ ծածկուած կամ փակուած կը հասկընայ: Եւ Մասիսի՝ մէջ փակուած է Արտաւազդ՝ յաջորդը այն աստուածազգի հերոսին, որ յունացած կեղծ անունով մը մեզի կ'աւանդուի: Երկու առասպելներուն ալ լեռներու նոյնութիւնը տարակոյսէ դուրս է. ասոր նոր եւ վերջին փաստն է Դիորփոսի հակառակորդը՝ այսինքն Արէոս, որ՝ ինչպէս ուրիշ առթիւ արդէն մտադիր ըրած եմ,⁴⁰⁸ միայն Արայ Գեղեցիկը կրնայ ըլլալ: Ահա թէ ինչո՛ւ. Մասիսի ստորոտը տարածուող դաշտը Անանուն եւ անոր հետեւելով նաեւ Խորենացին «Արայի դաշտ» կ'անուանեն. հո՛ն եղած է նաեւ Շամիրամի Արայի դէմ մղած պատերազմը: Արագածի դէպի Այրարատի դաշտը երկարող լեռնաշղթաներէն մին ուղղակի «Արայի լեռ» կը յորջորջուի դեռ մինչեւ այսօր. նոյն լեռան քովերը կը գտնուի Արայի անունով գիւղ մը, որ այսօր դժբախտաբար ամբողջապէս կործանած է: Կը պատմուի թէ Արայ հոն

⁴⁰⁸ Կրօնի ծագում եւ Դիցաբանութիւն, էջ 303:

սպաննուած եւ թաղուած ըլլայ. ճիշտ նոյն գիւղին դիմաց կայ բլուր մը, որ «Շամիրամայ լեռ» յորջորջանքը տակաւին կը կրէ: Քարայր մըն ալ կայ այս կողմերը՝ հիմայ նուիրուած Ս. Վառվառիայի, ուր սակայն ուխտի կ'երթան գլխաւորաբար Համբարձման տօնին:⁴⁰⁹ Պէտք չէ՞ հոս յիշել նաեւ աւանդութիւն մը, որուն համաձայն Վասպուրականի մէջ մի եւ նոյն տօնին առթիւ «կ'ասեն՝ ամեն Խամբարձման գիշեր Մհերի քարի տիւռ կը բացուի... Մէկ տարեկան խարս ի տեսի... Քարի տիւռ բացուի, Մհեր քարի միջէն ելիր ի»:⁴¹⁰

Այս գլուխը չփակած՝ հարկ կը համարիմ անդրադառնալու նաեւ ուրիշ կարեւոր կէտի մը, որուն չափով մը ինծմէ յառաջ արդէն ուրիշներ ալ մտադիր եղած են: «Աչքի է ընկնում, կ'ըսէ Ստ. Կանայեանց,⁴¹¹ եւ այս հանգամանքը, եթէ Ազատ Մասիսում արգիլուած է Արտաշէսի որդի Արտաւազդը, Վասպուրականի Տոսպում եւ Ագուաւաքարում

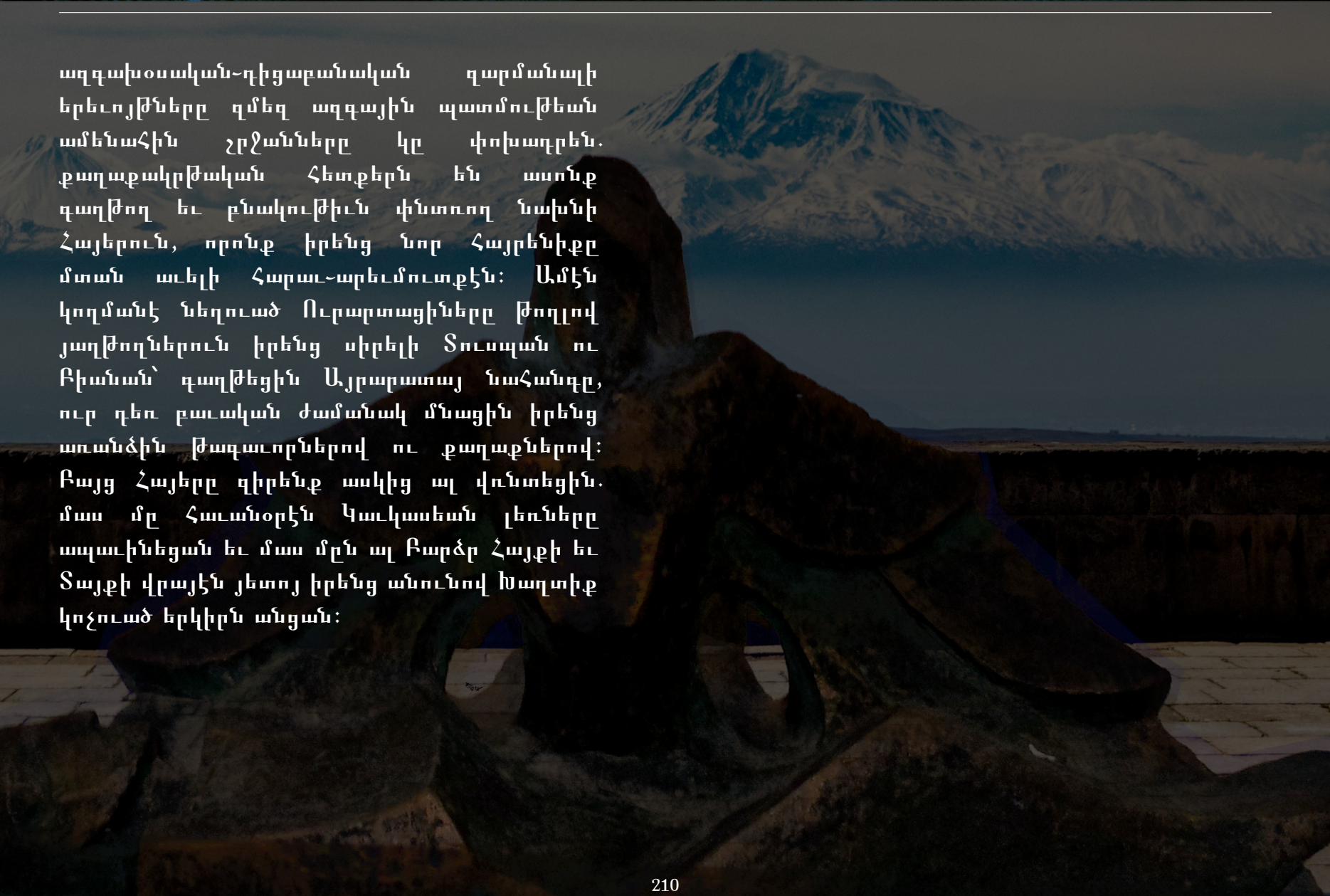
⁴⁰⁹Ալիշան, Արարատ, էջ 161:

⁴¹⁰Մ. Արեղեան, Դաւիթ եւ Մհեր, էջ 59. առ Դ. Աւղալբէկեան, անդ 79:

⁴¹¹Արրտ. 1913, էջ 659:

փակուած է Մհերը իրանց հայրերի անէծքով. աւանդութիւններ, որոնք եթէ նոյն էլ չեն, բայց շատ նման են:» Ուրիշ տեղ մը «Աչքի է ընկնում, կ'ըսէ նոյն հեղինակը, որ հարաւում յիշուում են անուններ, որ կան հիւսիսում, մասնաւորապէս Այրարատում:» Այսպէս Արտիմէտ (Խոր. Բ. ԿԵ. 144), Մարամատ = Մարմէտ (Գ. Տէր-Մկրտչեան, Անանիա, էջ 15), Երուանդաւան (Խոր. Բ. ԽՁ. 123) եւ Երուանդաշատ (անդ. Բ. ԼԹ. 117), եւ այլն: Աչքի չի՞ զարներ նաեւ այն հանգամանքը, որ թէ՛ Արարատի եւ թէ՛ Վասպուրականի ամենամեծ լեռները Մասիս կ'անուանուին, մին Ազատ Մասիս, միւսը «Նեխ Մասիք», որ ինչպէս Hübschmann⁴¹² արդէն նկատած է, Փաւստոսի «մեծ լեռն Մասեած»ի (Գ. Ի. 52) հետ նոյն է. եւ այս՝ Սիփան լեռն է: Ասոնց վրայ կ'աւելնայ Արայի առասպելը, որ երկու նահանգներուն մէջ ալ ինքնուրոյն աւանդութիւններով իր տեղերը ունի: Այս աշխարհագրական,

⁴¹²Arm. Ortsnamen, էջ 324, 370, 396. Հմմտ. նաեւ Ազգ. Մտն. ԾԳ. Վիեննա, 1907, էջ 187, 260:

ազգախօսական-դիցաբանական զարմանալի
երեւոյթները զմեզ ազգային պատմութեան
ամենահին շրջանները կը փոխադրեն.
քաղաքակրթական հետքերն են ասոնք
զաղթող եւ բնակութիւն փնտռող նախնի
Հայերուն, որոնք իրենց նոր հայրենիքը
մտան աւելի հարաւ-արեւմուտքէն: Ամէն
կողմանէ նեղուած Ուրարտացիները թողլով
յաղթողներուն իրենց սիրելի Տուսպան ու
Բիանան՝ գաղթեցին Այրարատայ նահանգը,
ուր դեռ բաւական ժամանակ մնացին իրենց
առանձին թագաւորներով ու քաղաքներով:
Բայց Հայերը զիրենք ասկից ալ վռնտեցին.
մաս մը հաւանօրէն Կաւկասեան լեռները
ապաւինեցան եւ մաս մըն ալ Բարձր Հայքի եւ
Տայքի վրայէն յետոյ իրենց անունով Խաղտիք
կոչուած երկիրն անցան:

2.3 Արայ անունը եւ իր ծագումը

Անանուն եւ Մ. Խորենացին Այրարատայ դաշտին անունը Արայի անունէն յառաջ բերելով՝ գոհացում տալ ուզած են անտարակոյս իրենց ժամանակի հոգւոյն եւ մտայնութեան, որ մէտ էր՝ — եւ այս ունակութիւնը մինչեւ այսօր հասարակ ժողովրդեան մէջ կը տեսնուի — անուններու արտաքին նմանութիւններէ ստուգաբանութիւններ եւ երբեմն պատմութիւններ իսկ յօրինելու: Սակայն ի հարկէ ասկից տակաւին չի հետեւիր, թէ «Արայի դաշտ» անունն ալ իրենք ստեղծած եւ կամ առասպելին Արայի դէմ Շամիրամի մղել տուած պատերազմը արուեստական կերպով իրենք նոյն դաշտը փոխադրած ըլլան: Այսպիսի հնարաւորութիւն մը անհաւանական կ'երեւայ ինծի նկատելով ժողովրդական աւանդութիւնները եւ մանաւանդ այն պարագան, որ չէ ցուցուած տակաւին, թէ Անանուն եւ Խորենաթին տեղական անուններէ պատմութիւն ստեղծելու իրենց

մարմաջին մէջ այն աստիճանի յառաջ գացած ըլլան, որ հնուց ի վեր տեղւոյ մը կապուած առասպել մը հակառակ ժողովրդական տիրող ըմբռնման գրչի մէկ հարուածով ուրիշ տեղւոյ կցած ու նոյն տեղւոյն պարագաներով հիւսած ըլլան: Գէթ Անանունի մասին այսպիսի բան մը չէ կարելի հաստատել:

Մարդիկ կան, որոնք մինչեւ անգամ կասկած կը յայտնեն թէ Արայ անունը կեղծիք ըլլայ, եւ կամ օտար ազգերէ փոխառութիւն կը նկատեն այնպէս, ինչպէս են իրականին Արամազդ մը կամ Անահիտ մը: Ասոնք գրութեանս մէջ լուծելի վերջին հարցերն են, որոնցմով հիմայ պիտի զբաղինք: — Թէ Արայ ազգային դիցաբանական հերոսի մը անունն է եւ հետեւաբար Անանուն իր պատմութեանը մեզի երդ դարու հայ ժողովրդեան իրական առասպել մը կ'աւանդէ, կը տեսնուի արդէն ինքնին իսկ բնագրէն, որուն մաքուր լեզուն եւ անբռնազբօսիկ ոճը փաստ են հեղինակին արժանահաւատութեան եւ անխարդախութեան: Որոշիչ նշանակութիւն ունի այս տեսակէտով նաեւ Արալէզներու

գոյութիւնը, Պղատոնի պամփիւլեան էրոսը եւ մասամբ նաեւ Դիորփոսի առասպելը, որոնց մասին ընդարձակօրէն խօսած եմ արդէն: Հոս կը ներկայացընեմ ուրիշ քանի մը փաստեր ալ, որոնց մէջ նշանաւորն է Յովսէպոս Փղաւիոսինը: Հրեայ մատենագիրս պատմելէն վերջը թէ ի՛նչպէս Դաւիթ զանազան աշխարհակալութիւններով իր պետութեան սահմանները կ'ընդարձակէր՝ յարձակելով՝ ի մէջ այլոց նաեւ Մովաբացիներու վրայ, որոնց բանակին մէկ մասը սրէ կ'անցընէ, մէկ մասն ալ գերի կը տանի, կ'աւելցընէ հետեւեալ մեզի համար շատ կարեւոր տողերը. «Եւ մինչ անոնց վրայ տարեկան տուրք դրաւ, անմիջապէս ծոփաց Ադրազար թագաւորին՝ Արայի որդւոյն դէմ քալեց, եւ անոր հետ Եփրատայ քով պատերազմելով՝ անկից 20.000 ոտանաւոր եւ 7000 ձիաւոր սպաննեց: Այնպէս, որ մինչեւ անգամ հազար պատերազմական կառք աւար առաւ, որոնց մեծ մասը սակայն ոչնչացուց, հրամայելով որ հարիւրը միայն իրեն համար պահուին:⁴¹³» Թէ ուսկի՛ց առած է Յովսէպոս

⁴¹³ Antiq. Jud. Lib. 7., cap. 5., 1. «Φόρους τε αὐτοῖς ἐπιτάξας κατ' ἔτος

այս տեղեկութիւնները ներկայիս դիս այնչափ չի հետաքրքրեր, թէեւ շատ հաւանական կը գտնեմ, որ հրէական առանձին աւանդութիւն մ'ըլլայ անոր աղբիւրը: Յայտնի է արդէն ուրիշ կողմանէ թէ Յովսէպոսի ժամանակ Հայաստան շատ հրեայ գաղթականներ կային, ասոնք իրենց մայր երկրին հետ չարունակ յարաբերութեան մէջ ապրելով, կրնային իրենց նոր հայրենիքի մասին տեղեկութիւններ հաղորդած ըլլալ իրենց ազգակիցներուն, մանաւանդ եթէ անոնք հրէական ազգին տեսակէտով բոլորովին ալ անտարբեր նիւթեր չէին: Յովսէպոս Նոյեան տապանի մասին ալ հետաքրքրական հատուածիկ մ'ունի, որ հաւանօրէն նոյնպէս այսպիսի — ի հարկէ քիչ մը հրէական գոյն ստացած — տեղեկութիւններէ քաղուած է: Հոս ուշադրութեան արժանին ա՛յն է որ այս հատուածիկով անվիճելի կերպով կը ցուցուի ոչ միայն Արայի գոյութիւնը, այլ եւ այն թէ

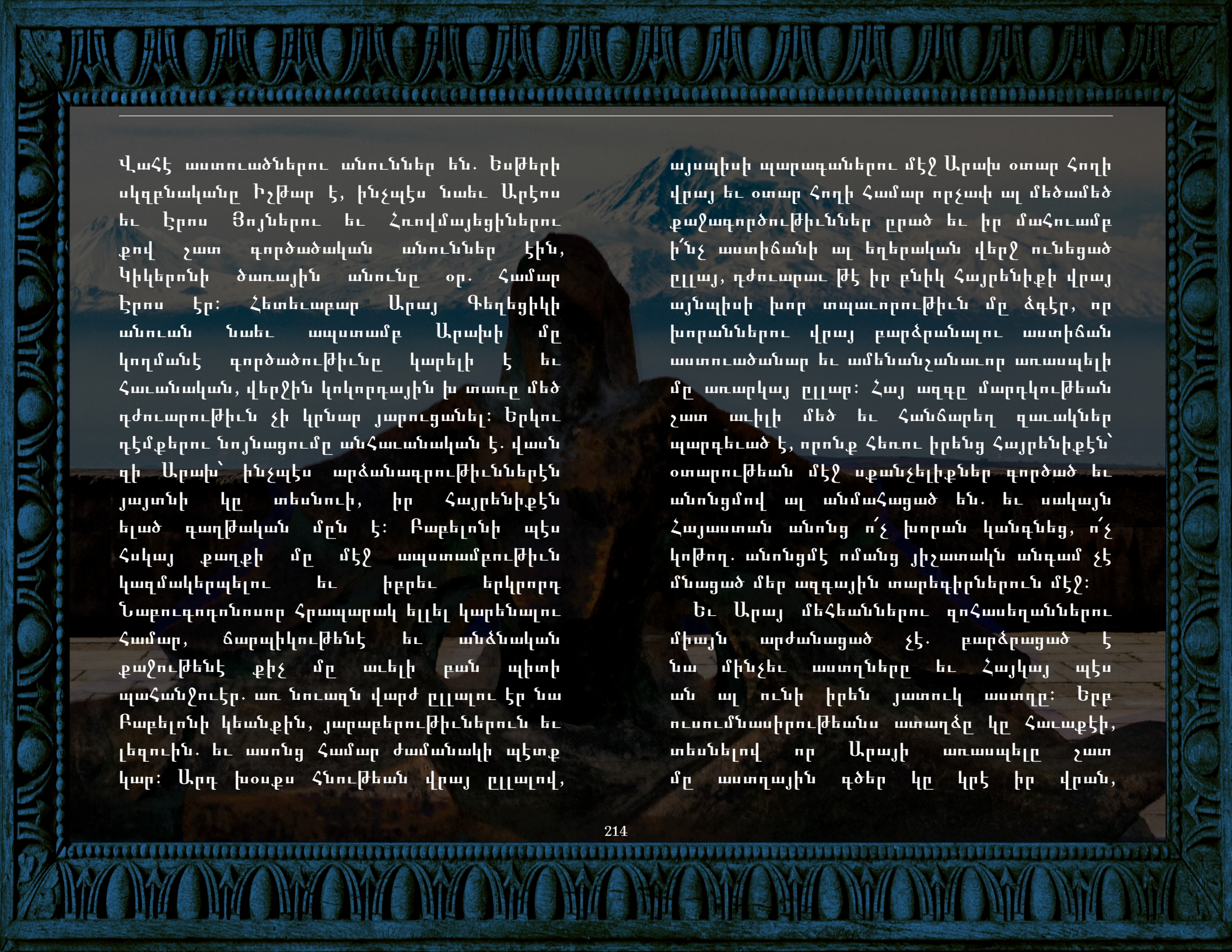
τελείν, εἶτα ἐπὶ Ἀδράζαρον τὸν Ἀράου μέν υἱόν, βασιλέα δὲ τῆς Ζωφηνῆς ἐστρά-
τευσε καὶ συμβαλὼν αὐτῷ παρὰ τὸν Εὐφράτην ποταμὸν τῶν μεν πεζῶν αὐτοῦ
διέφθειρεν ὡς δισμυρίους, τῶν ἵπποτῶν ὡς ἑπταχιλίδους.»

Արայ անունը հայ ժողովրդենէն երդ դարէն մինչեւ առնուազն Քրիստոսի ժամանակները այն ձեւով կը գործածուէր, ինչպէս Անանուն եւ Խորենացին մեզի աւանդած են եւ մենք ալ սովորաբար կը գործածենք:

Քրիստոսէ մինչեւ Պղատոն եւ անկէ անդին կը մնայ խնդիրը վիճելի նիւթ: Պղատոնի էր կամ յունացած ձեւով էրոս միեւնյն Արայ անուան մէկ տարբերակն է. հետեւաբար երկուքն ալ հաւանօրէն գործածական էին միաժամանակ: Նման օրինակներ չատ են. համտ. միայն «հար» «մար» (հայր, մայր) բառերը, որոնք ուրիշ գաւառաբարբառներու մէջ «հեր» (կամ խեր) եւ «մեր» եղած են: Բասմաջեան իր Արալէզներու վրայ գրած փոքրիկ աշխատութեան մէջ նիւթիս նկատմամբ մտադրութեան արժանի խօսակցութիւն մը յառաջ կը բերէ, զոր ունեցած է նա Պրոֆ. Յ. Հալեվիի հետ: Ուսուցչապետիս կարծիքով Բաբելացիներու գլուխ անցնող եւ Դարեհ Ա. ի դէմ ապստամբութեան դրօշը պարզող հայազգի Արախը նոյն ըլլալու է մեր Արայ Գեղեցիկին

հետ: Բասմաջեան այս խօսակցութեան արդիւնքը ինքն իր կողմանէ ճարտարօրէն հետեւեալ բանաձեւի վերածած է, կամ այն է, որ Բեհիստունի արձանագրութեանց մէջ յիշուած Արախը մեր պատմագրաց Արայն եւ Պղատոնի էրը չէ, եւ կամ այն է, որ Պղատոնի էրը Բեհիստունի Արախն եւ մեր Արայն չէ:⁴¹⁴» Ինքը աւելի առաջնոյն մէտ է, թէեւ որչափ կ'երեւայ ճշմարտութիւնը ոչ առաջնոյն եւ ոչ ալ երկրորդին մէջն է, երրորդ հնարաւորութիւն մըն ալ կայ, որուն՝ չեմ գիտեր Բասմաջեան ի՛նչ պատճառի համար չէ ուզած անդրադառնալ: Ի՞նչ դժուարութիւն կայ մտածելու, թէ ապստամբութեան հայազգի առաջնորդը Արախ կոչուած ըլլայ իր սեպհական ազգին մէջ պաշտուած ու սիրուած Արայի անունէն: Իր հօր Հալդիտա (կամ Խալդիտա) անունն իսկ Ուրարտական գերագոյն աստուածը չի՞ յիշեցըներ: Աստուածներու անուններով մարդկային անուանակոչումներ բազմաթիւ են. Հայկ, Միհրան, Աստղիկ, Անահիտ,

⁴¹⁴Հետազոտութիւն, էջ 7-8:

Վահէ աստուածներու անուններ են. Եսթերի սկզբնականը Իշթար է, ինչպէս նաեւ Արէոս եւ Էրոս Յոյներու եւ Հռովմայեցիներու քով շատ գործածական անուններ էին, Կիկերոնի ծառային անունը օր. համար էրոս էր: Հետեւաբար Արայ Գեղեցիկի անուան նաեւ ապստամբ Արախի մը կողմանէ գործածութիւնը կարելի է եւ հաւանական, վերջին կոկորդային խ տառը մեծ դժուարութիւն չի կրնար յարուցանել: Երկու դէմքերու նոյնացումը անհաւանական է. վասն զի Արախ՝ ինչպէս արձանագրութիւններէն յայտնի կը տեսնուի, իր հայրենիքէն ելած գաղթական մըն է: Բաբելոնի պէս հսկայ քաղքի մը մէջ ապստամբութիւն կազմակերպելու եւ իբրեւ երկրորդ Նաբուգոդոնոսոր հրապարակ ելլել կարենալու համար, ճարպիկութենէ եւ անձնական քաջութենէ քիչ մը աւելի բան պիտի պահանջուէր. առ նուազն վարժ ըլլալու էր նա Բաբելոնի կեանքին, յարաբերութիւններուն եւ լեզուին. եւ ասոնց համար ժամանակի պէտք կար: Արդ խօսքս հնութեան վրայ ըլլալով,

այսպիսի պարագաներու մէջ Արախ օտար հողի վրայ եւ օտար հողի համար որչափ ալ մեծամեծ քաջագործութիւններ ըրած եւ իր մահուամբ ի՛նչ աստիճանի ալ եղբրական վերջ ունեցած ըլլայ, դժուարաւ թէ իր բնիկ հայրենիքի վրայ այնպիսի խոր տպաւորութիւն մը ձգէր, որ խորաններու վրայ բարձրանալու աստիճան աստուածանար եւ ամենանշանաւոր առասպելի մը առարկայ ըլլար: Հայ ազգը մարդկութեան շատ աւելի մեծ եւ հանճարեղ զաւակներ պարգեւած է, որոնք հեռու իրենց հայրենիքէն՝ օտարութեան մէջ սքանչելիքներ գործած եւ անոնցմով ալ անմահացած են. եւ սակայն Հայաստան անոնց ո՛չ խորան կանգնեց, ո՛չ կոթող. անոնցմէ ոմանց յիշատակն անգամ չէ մնացած մեր ազգային տարեգիրներուն մէջ:

Եւ Արայ մեհեաններու զոհասեղաններու միայն արժանացած չէ. բարձրացած է նա մինչեւ աստղները եւ Հայկայ պէս ան ալ ունի իրեն յատուկ աստղը: Երբ ուսումնասիրութեանս ատաղձը կը հաւաքէի, տեսնելով որ Արայի առասպելը շատ մը աստղային գծեր կը կրէ իր վրան,

կը զարմանայի, թէ ի՛նչպէս ազգային աղբիւրներու մէջ չկայ ոչ մէկ յիշատակութիւն, որով կարելի ըլլար ըսել թէ Արայ նաեւ աստեղազարդ երկնքի վրայ իր տեղը ունի: Այս պատճառաւ ալ առանձին գոհունակութիւն պատճառեց ինծի Պրոֆ. Աճառեան, երբ Արայի մասին գրած առաջին տողերըս կարդալով՝ փութաց Հ. Ն. Ակինեանին ուղղած նամակի մը մէջ հաղորդել ինծի այս մասին կարեւոր նուրութիւնս: «Հ. Մատիկեանի համար, կը գրէր մեր բազմարդիւն Աճառեան, թերեւս անօգուտ չըլլայ յիշեցընել թէ Համամ Քեր. էջ 288 (հրտկ. Ադոնցի) Արա գործածուած է իբր աստղի անուն, ճիշտ ինչպէս Հայկը: «Նուազ է լուսին քան զարեգակն, նուազ է եւ աստղ քան զլուսին, նուազ է Արայն քան զԱրուսեակն գեղեցիկ:» Տեղիքս հրատարակած է յետոյ Աճառեան իր մէկ գործին մէջ:⁴¹⁵ Թէ Արայ անունով ո՛ր աստղը կամ մոլորակը կ'ակնարկուի հոս, դժբախտաբար չէ կարելի որոշ բան մը ըսել: Այս անստուգութիւնը

⁴¹⁵ Հայերէն նոր բառեր հին մատենագրութեան մէջ, Հտ. Բ. Վենետ. 1926, էջ 102:

արդիւնք է մասամբ հայ աստղաբաշխական անուններու անորոշութեան, որոնց մէկ մասը եւ ոչ հաստատուն գործածութիւն ունի: Բաղձալի է, որ այս շատ տեսակետով տակաւին անկոխ մնացած երկիրը մշակուէր առանձին ուսումնասիրութեամբ մը: Քանի որ յիշուած հատուածիկին մէջ Արայ աստղը Արուսեակին հետ կը համեմատուի, թերեւս աւելորդ չըլլայ հոս յառաջ բերել հայ մոլորակներու անուններու հետ նաեւ այն ազգերունը, որոնք Հայերու հետ մշտատեւ շփման մէջ եղած են:

Բաբել.	Ասոր.	Պարսկ.
Սին	Սահրոյ	Մահ
Նաբու	Նեբոյ	Տիր
Իշթար	Բալթի	Անահիտ
Շամաշ	Շամշոյ	Խորշէտ
Ներգալ	Ներիկ կամ Արէս	Վահրամ (Վերեթրագնա.)
Մարդուկ	Բէլ	Ահուրա-Մադդա.
Նինիբ	Քեւամ	

Յուն.	Հայկ.
Σελήνη	Լուսին
Έρμης	Փայլածու կամ Լուծ, Գիշերավար
Αφροδίτη	Լուսաբեր կամ Արուսեակ,
Ήλιος	Արեգակն
Άρης	Հրատ կամ Սալ, Ծիրաւորի, Կարմիր աստղ
Ζεύς	Լուսնթագ Արտախոյր (Արամազդ)
Χρόνος	Երեւակ.

Երբ Համաբաբելոնականները որոնցվարդապետութեան համաձայն ամէն մշակութային հիմնական երեւոյթ, որ հին ազգերու պատմութեան մէջ կը տեսնուի, ըլլան անոնք կրօնական, դիցաբանական, իրաւական, տնտեսական կամ աշխարհախօսական, սկիզբ առած են ուղղակի կամ անուղղակի Բաբելոնէն — ամենամեծ խանդավառութեամբ եւ պատրաստութիւններով իրենց զրոյթիւնը տարածելու կ'աշխատէին, իրենց գլխաւոր փաստերէն մին ալ հնութեան մոլորակներու վրայ կազմած վարդապետութիւնն ու անուններն էին: Գիտութիւնը հարկադրուեցաւ եղած պահանջներուն մասամբ գոհացում տալու եւ

ահա ասոնց կարգէն են նաեւ մոլորակներու եւ առհասարակ աստղաբաշխութեան եւ աստղագիտութեան հայող հարցերը: Յառաջ բերուած անուանացանկերուն իրարմէ կախումը ակներեւ է. նոյն մոլորակը ընդհանրապէս ամէնուն մէջ ալ միեւնոյն նկարագրական յատկութիւններով օժտուած դիցաբանական դէմքի մը անունը կը կրէ: Մասամբ բացառութիւն կը կազմէ միայն հայկականը. եւ այս պարագան արդէն հայ անուններու սկզբնականութիւնը կասկածելի կը դարձնէ, վասն զի մոռնալու չէ, որ մասնաւորապէս աստղաբաշխական նիւթերու մէջ Ասուրա-բաբելացիներու Հայաստանի վրայ ըրած ազդեցութիւնը արտաքոյ կարգի մեծ եղած է: Այս կը վկայեն մեր Աղթարները, մեր Ձեռագիրներու յիշատակարաները եւ ժողովրդական զրոյցներն ու աւելորդապաշտութիւնները: Եւ զարմանալիօրէն հայկականներուն մէջ անորոշութիւն կը տիրէ բուն ա՛յն մոլորակներու նկատմամբ, որո՛նք միայն (այսինքն՝ Հերմէս եւ Արէս) Արայի

տեսակէտով նկատողութեան կարելի էր առնուլ:

Եթէ հնութեան մէջ եղած ըլլալու է Արայ անունով աստղ մը կամ մոլորակ մը, որուն մասնաւորման եւ որոշման մասին դժբախտաբար տակաւին վերապահ դիրք մը բռնելու ստիպուած եմ, անշուշտ պատշաճ է, որ ըլլար նաեւ Արայի նուիրուած ամիս մը: Արդ իմ կարծիքովս՝ ինչպէս ուրիշ առթիւ արդէն յիշած եմ, Արայի անունէն կազմուած է հայ Արաց ամիսը,⁴¹⁶ որ մեր Փետրուար-Մարտին կը համապատասխանէ, եթէ Նաւասարդ ըստ քաղաքական տարուոյն Օգոստոսի միջոցին դնենք. կրօնական տոմարի հաշիւով Արաց կ'իյնայ Օգոստոս-Սեպտեմբերի միջոցին: Երկու պարագային ալ շատ յարմար աստուծոյ մը, որ կը մեռնի եւ դարձեալ յարութիւն կ'առնու: Թէ՛ Քաղոց, որ հինգերորդ ամիսն է եւ թէ՛ անոր յաջորդը՝ Արաց քերականական միեւ յոյն օրէնքով կազմուած են. առաջինը կը նշանակէ հունձքի օրեր, եթէ ի հարկէ Քաղ

⁴¹⁶Նաեւ Ք. Պատկանեան «Արաց»ի արմատը ara կը համարի. հմտ. Հ. Աճառեան, Արմատական բառաւան, Ա. էջ 625:

արու այծ իմաստով չէ առնուած,⁴¹⁷ իսկ Արաց պիտի նշանակէ Արայի օրեր:

Պարզ զուգադիպութիւն չէ, երբ յոյն մատենագիրները կ'աւանդեն թէ Թեսաղիայի տոմարին մէջ ամիս մը կար Արէոս անունով, որ նոյնպէս մեր Մարտ ամսոյն կը համապատասխանէր:⁴¹⁸ Արէոս (= Ἀρειος երբեմն նաեւ Ἀρευσ) ծանօթ Արէսն (Ἄρης) է, Թրակացիներու ամենանշանաւոր աստուածը, որմէ առնլով՝ յոյն մատենագիրները Թրակիա երբեմն մինչեւ անգամ Ἀρεία կամ Ἀρία կը կոչեն: Հերոդոտոս (V. 7) կը վկայէ, որ Թրակացիները Արէսի հետ կը պաշտէին նաեւ Դիոնիսոս եւ Արտեմիս. Հոմերոսի քով ալ Արէսի հայրենիքի նկատմամբ նոյն ըմբռնումն ըլլալուն⁴¹⁹ արդի գիտնականներու մէջ խնդրոյս մասին առ հասարակ ընդհանուր համաձայնութիւն կայ: Շատ չնչին փոքրամասնութիւն մը միայն, որոնց պարագլուխն է Gruppe,⁴²⁰

⁴¹⁷Ալիշան. Հին Հաւատք, էջ 141:

⁴¹⁸Athen, Mitt. 7., 71. Schol. Apoll. Rhod. 2., 504:

⁴¹⁹Homer, Il., 17. 301, Od. 8. 361:

⁴²⁰Gruppe, Griechische Mythologie. 2., 1376:

ձգտում ունի Արէսի պաշտօնին տարածման հակառակ ընթացք մը տալով՝ Թրակիայէն յառաջ՝ Բէովտիա անոր նախնական հայրենիքը համարելու, որ սակայն բոլորովին անհաւանական է: Արդ համեմատական լեզուագիտութիւնը ու պատմաքննութիւնը բազմաթիւ ուսումնասիրութիւններով ապացուցած են, որ Հայերը եւ Փոլիզացիները Փոքր Ասիա գաղթող Թրակացիներ էին, որոնք Քրիստոսէ յառաջ 1500ական թուականներուն հաւանօրէն իրենց ցեղակիցներուն հետ տակաւին Բալկանեան թերակղզին կը բնակէին: Յանդըզնութիւն չէ ուրեմն ըսելը թէ Արայ Գեղեցիկ եւ Արէս իրենց ծագումով միեւնոյն ղեցաբանական ղէմքերն են, այն տարբերութեամբ, որ մին փոքրասիական, իսկ միւսը յունական ազդեցութիւններ կրած է դարերու ընթացքին. բարեբախտաբար առանց իրենց հասարակաց ընդհանուր գծերը կորսնցընելու: Երկուքն ալ պատերազմի աստուած էին. երկուքն ալ քաջ որսորդներ էին, որոնցմէ անբաժին էին ղեցաբանական շները. երկուքն ալ սերտ աղերսի մէջ եղած

են սիրոյ ղեցուհւոյն հետ: Ափրոդիտէի եւ Արէսի որդիներն էին՝ բաց ի ուրիշներէ նաեւ Էրոս եւ Անտերոս,⁴²¹ իսկ դուստրներն էին գլխաւորաբար Ամազոնները, որոնց հայրենիքը Փոքր Ասիա է: Հարմոնիա երբեմն դուստր, բայց երբեմն ալ Արէսի կինը կ'անուանուի, ուսկից ծնած կ'ըլլան ըստ ուրիշ տարբերակի մը⁴²² Ամազոնները: Այս տարբերութեան պատճառը Արէսի պաշտօնին արտաքոյ կարգի տարածուած ըլլալն էր. որով շատ երկիրներ եւ գաւառներ ձգտում ունէին աւելի տեղական ղեցուհի մը կապելու աստուծոյն հետ եւ ասով առասպելը անխուսափելիօրէն փոփոխութիւններու կ'ենթարկուէր: Թրակիայի մէջ Արէսի իբր կին ծանօթ էր նաեւ Էրիսիւս (Έρις), որ յետոյ յոյն ղեցաբանութեան մէջ չարի նկարագիր ստանալով՝ սանդարամետական չար ղեցուհի մը եղաւ. ինչ ինչ յոյն մատենագիրներ զայն նոյն իսկ Ἀρά վրէժխնդրութեան

⁴²¹Schol. Apoll. Rhod. 3. 26:

⁴²²Gruppe, անդ, էջ 1083, ծն.:

դիցուհւոյն հետ կը նոյնացընեն.⁴²³ Արէսի կին են նաեւ Փիւրինէ եւ Պելոպիա, ուսկից կ'ուենեայ *Ἀρητιάδης* հերոսը: Մակեդոնիայի մէջ իրեն անուան էր Արաս (*Ἄρας*), կինը՝ նոյնպէս էրինիւս: Անուանէս ծագած է ապահով՝ եթէ նոյն ինքն Արէս չէ, Արանգիայի քաղաքին հիմնադրին անունը Արաս, որուն պատերազմասէր եւ քաջորսորդ դուստրներն են Աորիս եւ Արայթիւրէա: Արէսի պաշտօնին մէջ յոյն դիցաբանութեան տեսակէտով շատ անսովոր կարծուած երեւոյթ մըն ալ կայ, զոր սակայն եթէ Արայի յարաբերութեամբ նկատենք, շատ դիւրաւ կը մեկնուի: Այս երեւոյթն է Սպարտայի մէջ Արէսի շուն զոհելը: Թերեւս Աթենացի մը տհաճէր եւ դժկամակէր, տեսնելով իրենցմէ այնչափ սիրուած շներու զոհուիլը բայց այս միեւնոյն երեւոյթը փաստ է միանգամայն թէ շունը ոչ միայն Արայի, այլ եւ Արէսի առասպելին սկզբնական տարրներէն էր:

Արայի մեռնելու եւ յարութիւն առնլու հետքերն անգամ կան Արէսի առասպելին մէջ:

⁴²³Preller-Robert, 1. 834:

Հոմերոս (Պլ. V. 385) կ'աւանդէ թէ Ալէոսի որդիները (*Ἀλωάδαι* = հայ. Ալք!) անգամ մը Արէս բռնելով շղթայի կը զարնեն եւ պղնձ տակաւի մը մէջ 13 ամիս կը փակեն, ուր պիտի մեռնէր Արէս, եթէ անոնց մօրուն Եւրիբիա եղածը Հերմէսի⁴²⁴ (= շուն!) չիմացընէր, որ արդէն ուժասպառ եղած Արէս իր կապերէն եւ բանտէն կ'ազատէ: Ողիսականի մէջ (11. 305) *Ὀτος*ի եւ *Ἐφιάλτης*ի (= *Ἀλωάδαι*) հայրը Պոսէիդոն է. նոյնպէս է նաեւ Ապոլլոդորոսի քով (1. 7, 4), որ սակայն առասպելը քիչ մը փոփոխելով կը պատմէ: Ընդհանրապէս երկու մատենագիրներուն ալ հասարակաց է Ոտոսի եւ Եփիալտէսի արտաքոյ կարգի արագ զարգանալը, որոնք իրենց ինն տարեկան հասակին արդէն մէյմէկ ահաւոր հսկաներ են եւ փորձեր իսկ կ'ընեն երկինք ելլելու եւ աստուածներու դէմ կռուելու: Այսուհետեւ կը խոտորի Ապոլլոդոր, երբ կ'աւելցընէ թէ մին Հերա դիցուհւոյն աչք տնկած էր եւ միւսը Արտեմիսի, զորոնք բռնաբարել կ'ուզէին:

⁴²⁴Յոյները եգիպտական շնաստուածը միշտ հերմէս կը թարգմանեն:

Արէսի շղթայուիլը ապահով այս պարագային հետ կապ ունենալու է: Հոս ալ Արէս Հերմէսէն դարձեալ կ'ազատի, բայց կը փախչի Նաքսոս կղզին եւ հոն կը պահուըտի հեսանաքար (σιδηροβρώτος πέτρα⁴²⁵ = երկաթսրող քար) ըսուած ժայռի մը մէջ: Շատերը Հոմերոսի *καλκέω ἐν κεράμῳ*, որուն մէջ Արէս կը փակուի, աղերսի մէջ կը դնեն Կարիայի Կերամոս (Κεράμος) քաղաքին հետ, ուր Սպարտացիներու պէս Արէսի շուն կը զոհէին:⁴²⁶ Կան սակայն նաեւ ուրիշներ,⁴²⁷ որոնք թերեւս աւելի իրաւամբ նկատողութեան կ'առնուն հոս յունական *κέραμος* ըսուած սափորները, որոնց մէջ մարդկային այրուած դիակներու աճիւնը կը պահուէր: Այս պարագային Արէս իր կապանքներէն ազատել ուրիշ բան չի նշանակեր, բայց եթէ անոր յարուժիւն տալ: Ուրեմն հոգիներու առաջնորդ շնաստուած Հերմէս ալ այն դերը կը կատարէ հոս, ինչ որ Արալէզները Արայի առապելին մէջ:

⁴²⁵ Հմմտ. Schol. 2. 5, 385:

⁴²⁶ Arnob. 4, 25:

⁴²⁷ H. D. Müller, Mythologie, 2. 50, Հմմտ. նաեւ Pauly Wissowa, Ares:

Արայի եւ Արէսի հարցը ուրիշ խօսքով միանգամայն Արայ անունն ծագումի հարց է: Ինչպէս քիչ մը յառաջ յիշեցի՝ Յոյները Արա (Ἀρά) անունով վրէժխնդրութեան դիցուհի մ'ունէին. ասկի՛ց ծագած են Ἀραί (= Արայներ) ըսուած ոգիները, որոնք դիցուհւոյն անբաժին ընկերներն էին: Ἀρά կամ Ἀρέα մըն ալ կը յիշուի յոյն մատենագրութեան մէջ, որ դուստր էր, կ'ըսուի, Աթամասի, այսինքն՝ Տէոս քաղքին հիմնադրին: Արայ իբր անուն կուգայ նաեւ Ս. Գրքի մէջ. անգամ մը իբրեւ նահապետի մը անուն. «եւ որդիք Յեթերայ, Յափինա եւ Փասփա եւ Արա.» երբ. ՌՂՃ. յուն. Ἀρά, Ա. Մնաց. 7, 36. անգամ մըն ալ իբր երկրի անուն՝ Ara, երբ. ՌՂԴ = Հարա (Ա. Մնաց. 5. 26), զոր դժբախտաբար ո՛չ Հայը եւ ոչ ալ Եօթնասնից թարգմանութիւնը ունին: ՌՂԴ ով Ս. Գիրքը երկիր մը կ'ակնարկէ, ուր Թագղաթբաղսար Գ. Ռուբէնի, Գաղայ եւ Մանասէի ցեղերը տարագրեց: Մեկնիչներէն ոմանք անուամբս Խառան կը հասկընան, բայց ոմանք ալ Bochardի հետ⁴²⁸ զայն Մարաստանի

⁴²⁸ Bochard, Phaleg. 3. 14, Caen. 1646 p. 220:

հետ կը նոյնացընեն, որուն բնակիչները Յոյները երբեմն Ἀριοι կ'անուանեն, (Herod. 7. 62), իսկ երկիրը Ἀρεία (Ptol. 6., 17), վասն զի կ'աւելցընէ A. Legendre⁴²⁹ նաեւ Թագաւորութեաց Դ. Գրքէն (17, 6, 18, 11) գիտենք, որ Ասորեստանցի Թագաւորները Իսրայելացիները հոն կ'աքսորէին: Կիւրեղ Ազիքսանդրացւոյ ընծայուած Մեկնութիւն Արարածոց տակաւին անտիպ գործին մէջ եւս կուգայ Արայ անունը եւ այն՝ իբր Ծննդոց Գրքէն առնուած. «Եւ այս են որդիք Սեբեգոնի Արայ եւ Աւնան»,⁴³⁰» մինչդեռ թէ՛ բնագիրը եւ թէ՛ բոլոր Թարգմանութիւնները Արայի տեղ՝ «Այիէ» կ'ընթեռնուն, Ծննդ. ԼՁ. 24, Καὶ ἄς υἱοὶ Ζεβεγών Αἰὲ καὶ Ἀνά, որուն համաձայն է նաեւ լատինականը: Այս ամէնը կը յիշեմ հոս պարզապէս ցուցընելու համար թէ անուն մը իր արտաքին ձեւով շատ անգամ ուրիշ անուան մը նման եւ մինչեւ իսկ անոր հետ նոյն կրնայ ըլլալ, առանց սակայն երկուքին միջեւ պատճառական ներքին աղերս մ'ըլլալու:

⁴²⁹ Vigouroux, 1. 818-819:

⁴³⁰ Ձեռ. Մխիթ. Մատ. 231, Թղթ. 22բ:

Նոյնը պէտք է ըսել նաեւ Aára անունով ասորական աստուծոյն նկատմամբ,⁴³¹ որուն մասին արդէն շատ բան չենք գիտեր եւ զոր կարելի ըլլայ թերեւս ուրիշ առթիւ յիշուած Խառանի Արու աստուծոյն հետ համեմատել: Սանտալճեան⁴³² Արայի սկզբնականը գտած կը կարծէ ուրարտական (An-) Ar-a-a անուան մէջ, զոր Տաշեան հնարաւոր կը համարի:⁴³³ Տեսականապէս կրնայ հնարաւոր ըլլալ, բայց ամբողջ համեմատութիւնը շատ կասկածելի է յատկապէս անո՛վ, որ նախ ընթերցուածին ո՛չ ճիշտ եւ ո՛չ ալ իրապէս աստուծոյանուն ըլլալուն երաշխաւորութիւն ունինք. եւ երկրորդ Սանտալճեան հետեւելով քրիստոնէական եւ հայ հին աւանդութեան՝ Հայաստան ոչ միայն բոլոր ազգերու նախահայրենիքը, այլ եւ սկզբէն իսկ Հայերու տեւական բնակավայրը կը նկատէ: Որով Թրակացիներն ու Փռիւզացիները, զորոնք ինքն ալ Յոյներու հետ Հայերու ցեղակից կը

⁴³¹ Revue numismatique 1904 et Note de mythol. syrienne 1905 pl. 41. եւ 417 cf. 204. հմտ. նաեւ Revue Biblique 1913, էջ 152:

⁴³² Les Inscriptions cuneiformes Urtiques, Venise 1900, էջ 328:

⁴³³ Ուսումն հայերէն լեզուի 372:

համարի, Հայաստանէն Փոքր Ասիա եւ անկից իրենց նոր հայրենիքը գաղթած կ'ըլլան եւ ոչ թէ հակառակէն՝ Հայերը Թրակիայէն կամ գէթ արեւմուտքէն Հայաստան:⁴³⁴ Սանտալճեանի հայերէնով ուրարտերէնի ընթերցումը հիմէն ձախող պէտք է համարիլ: Այսօր պատմականօրէն ստոյգ է թէ Ուրարտացիները հնդեւրոպական չէին ո՛չ լեզուով եւ ո՛չ ալ ցեղով, թէեւ ան ալ չէ կարելի ուրանալ թէ իրենց՝ մասամբ Հայերու հետ խառնուելովը՝ հայերէնի եւ հայ ցեղին վրայ ըրած ազդեցութիւնը հատ մեծ եղած ըլլալու է:

Կայ ուրիշ հնարաւորութիւն մըն ալ, որուն անդրադարձած է Պրոֆ. Ադոնց.⁴³⁵ այսինքն՝ Աւեստայի մէջ կը յիշուի հասարակ մարդու մը Արա (Ara) անունը, զոր Բարտոլոմէ⁴³⁶ իր Իրանեան Բառագրքին մէջ կը միտի Aramatay անուն կրճատուած մէկ ձեւը համարելու: Արդէն Ադոնց կասկածով կը վերաբերի խնդրոյն. վասն զի Աւեստայի ընծայածը

ոչ միայն դիցաբանական ո՛ր եւ է արժէքէ զուրկ լոկ սոսկական մարդու մը անուն է — եւ այս դիտած է նաեւ Պրոֆ. Ադոնց — այլ եւ Aramatay հայ դիցաբանութեան մէջ կը ներկայանայ արդէն Սպանդարամետ ձեւով, որ հին պրսկ. իմաստութեան եւ երկրի դիցուհւոյն Spenta-Armatih կամ Armaitish հայացած ձեւն է: Հնդիկները զայն կ'անուանէին Aramati, որ նոյնպէս դիցուհի է. իսկ պահլաւերէնի մէջ նոյնը եղած է արդէն Spandaramat, ուսկից ծագած է հաւանօրէն հայկականը: Ստոյգ է, հայկականը արական աստուածութիւն ըլլալու էր, որ երբեմն Դիոնիսոսի հետ կը նոյնացուի (հմտ. Բ. Մակ. 6, 7). ուսկից ազդուելով Güntert կը մերժէ մինչեւ իսկ Վեդայի եւ Աւեստայի Aramatih երկրի աստուած ըլլալը:⁴³⁷ Սակայն Güntert միտ չէ դրած, որ Հայերը Սպանդարամետի հետ ունին նաեւ Սանդարամետ մը, որ թէեւ հաւանօրէն միեւնոյն պարսկական անունէն ծագած է, բայց իր դիցաբանական նկարագրով եւ պաշտօնով կը համապատասխանէ

⁴³⁴ Histoire, 1., էջ 155, 189. 190 եւն:

⁴³⁵ Հայրենիք, 1926, Թ. 2, էջ 73:

⁴³⁶ Chr. Bartolomae, Strassburg, 1904, էջ 186:

⁴³⁷ Հմտ. առ. Wesendonk, Urmensch, էջ 77:

յուն. Հադէսի կամ Հռովմ. Պղուտոնի: Սովորաբար կը գործածուի նաեւ անանձնաւոր իմաստով իբր դժոխք, անդունդ եւն: Այս զանազանութիւնը այնչափ յայտնի է, որ J. Marquart առանց կասկած մ'իսկ յարուցանելու հայ Սպանդարամետի դիմաց կը դնէ Dionysus, իսկ Սանդարամետին՝ Unterwelt:⁴³⁸ Թէ պարսկական միեւնոյն դիցաբանական դէմքը առասպելագիտական ի՛նչ յառաջատուութիւններէ անցնելով՝ հայ դիցաբանութեան մէջ երկու աստուածներու վերածուեր է, թէ երկու աստուածներուն ալ հայ իսկական անունները ի՛նչ էին նախնաբար, շատ դժուար է որոշելը, վասն զի տրամադրելի վկայութիւններ կը պակսին: Հաւանական է թէ Ուրարտացիներու գերագոյն աստուածը Խալդի Դիոնիսոսի պէս գինւոյ եւ որթատունկի հետ աղերսի մէջ կը դրուէր. այս կը տեսնուի գէթ իրեն նուիրուած մեհեանի

⁴³⁸Untersuchungen zur Geschichte von Eran. 2., էջ 105, ծն. 5: — Հմմտ. նաեւ Դոկտ. Հ. Կոզեան. Մակաբ. Բ. գրքին հայ թարգմանութիւնը, էջ 129-130: Բայց մանաւանդ Հ. Տաշեան, Ուտումն հայ լեզուի 679, եւ Հ. Վարդանեանի «Սանդարապետ, Սանդարամետ եւ Սանդարամետապետ» յօդուածը, ուր գեղեցիկ կերպով ամփոփուած են անուններու մասին հայ մատենագրութեան մէջ եկած տեղիքները. Հ. Ա. 1928, էջ 458-462:

մը քանդակէն, ուր քանդակուած են նաեւ ողկուզալիւր որթատունկեր: Սակայն չեմ կարծեր թէ Խալդի հայ դիցաբանութեան մէջ աստուածային պաշտամունքի տեսակէտով ո՛ր եւ է նշանակութիւն մ'ունեցած ըլլայ: Հայերու քով Խաղտիները միշտ թշնամի եւ արհամարելի տարր նկատուած են. փաստերը բազմաթիւ են. կը բաւէ միայն յիշել «խաղտալուր» եւ «խաղտալեզու» բառերը, որոնց ստուգաբանական իմաստն է «խաղտերէնի պէս հնչող» (լեզու), իսկ իրականին կը նշանակեն անախորժ եւ վատ հնչող կամ խառնահնչիւն լեզու: Wesendonk պրսկ. Սպանդարամետի վրայ խօսելով՝ Միհրի խորհուրդներու մէջ, կ'ըսէ, մեծ դեր ունի նաեւ Մայր դիցուհին, որ ապահով փոքրասիական է. եւ եթէ նկատենք, որ Կապադովկիոյ Մա դիցուհւոյն որդին պտղաբերութեան եւ բեղմնաւորութեան աստուած կ'անուանուի, դժուար չէ այլեւս հասկընալ թէ ինչո՞ւ Հայերու քով իրանեան Spenta Armati կը նոյնացուի Դիոնիսոսի հետ, որ ծաղկող եւ թարշամող բուսականութեան

աստուած է:⁴³⁹ Եւ որովհետեւ Դիոնիսոս թրակեան աստուածութիւն է եւ ըստ Wesendonkի (անդ 73) եւ Güntertի⁴⁴⁰ միաձայն վկայութեան դիոնիսեան խորհուրդներու մէջ երեւան եկած խանդավառական ցոյցերն ու յափշտակութիւնները (Ekstase) ապահով արիական հին Սոմայի պաշտօնին հետքերը կը կրեն իրենց վրայ, պարզ է թէ Հայերու քով ալ նման զուգակցութիւն մը կրնայ եղած ըլլալ. այսինքն՝ խորհրդապաշտօններու առարկայ եղող Մայր դիցուհւոյ մը քով նաեւ արական աստուածութիւն մը՝ ըստ հայ մատենագրութեան Սպանդարամետ, որուն նախնականին անունը, ինչպէս վերը արդէն ըսի, դժբախտաբար կը մնայ տակաւին անծանօթ: Եւ կարծեմ աւելորդ չէ մտադիր ընել, թէ ընդհանուր դիցաբանութիւնը չի ճանչնար բնաւ մայր դիցուհի մը, որ մեռնող եւ յարութիւն առնող աստուծոյ մը հետ միայն սեռային յարաբերութեան մէջ դրուած ըլլար. հետեւաբար Արայի նկատմամբ խնդիրը

⁴³⁹Urmensch, էջ 149:

⁴⁴⁰Der arische Weltkönig, էջ 342 f.:

դեռ ստուգութեան կարօտ է: Ազգային խորհրդապաշտօնի մը հին մնացորդներէն է հաւանօրէն Օգոստոս ամսոյն մինչեւ կէսերը խաղող չուտելու նուիրական սովորութիւնը, զոր մեր նախնիները շատ վայելչօրէն քրիստոնէական ըմբռնումներու պատ շաճեցընելով՝ կապեր են Ս. Կուսի ամենամեծ տօնին հետ,⁴⁴¹ որ ժամանակով ալ ճիշտ այգեկութքի ատենները կ'իյնայ:

Արայ անուան նախնականը, կ'ըսէր ինծի երբեմն Վիեննայի համալսարանի յայտնի արեւելագէտ մը, եղած ըլլալու է կա՛մ Araxes կա՛մ Arat եւ կա՛մ Araio(s): Ինծի բոլորովին անհաւանական կ'երեւայ առաջինը, որուն հայերէնն է Երասխ եւ վրացերէն Rakhsi, ուսկից կը տեսնուի, որ հայկականը տառերու շրջում կրած է: Թէեւ կը խոստովանիմ, թէ քանի մը արձանագրական վկայութիւններ կան, որոնք քիչ մը մտածել կու տան. այսինքն՝ նախ Ասորեստանցիները իրենց արձանագրութիւններու մէջ կը յիշեն Arahti

⁴⁴¹Ժողովրդեան մէջ ծանօթ է աւելի «Աստուընծաց» «Աստուընզաց» (հմմտ. Արաց) եւ կամ պարզապէս Ս. Աստուածածնի տօն:

անունով գետ մը, զոր քանի մը գիտնականներ
Երասխայ հետ կը նույնացնեն:⁴⁴² Երկրորդ
Բողաս-քէօյի արձանագրութիւնները Harri
ներու հետ (= Արիներ) կը յիշեն նաեւ Arahti
անունով քաղաք մը:⁴⁴³ Pap. Anastasi 4, 1,
ըսուած պապիւրոսին 6^{րդ} տողին մէջ ալ կը
կարդանք 'a[i]rati — 'a-[i]ra, զոր սակայն
Maspéro կը բաղձայ ընթեռնուլ ՆՃՈՂՆՃ
այսինքն՝ «լոյս աստուծոյ»,⁴⁴⁴ իսկ W. M.
Müller կը թարգմանէ «եղերամայր աստուծոյ»
այսինքն Թամուզի կամ Ադոնիսի:⁴⁴⁵ Արայ
անուան Araxes ի հետ նույնացման շատ
կասկածով վերաբերուելուս բուն պատճառն
է Araxesի նախնական ձեւին բոլորովին
անծանօթ ըլլալը. եւ երկրորդաբար նաեւ
նոյնին համապատասխան հայ Երասխը, որ
զարգացման բոլորովին ուրիշ ընթացք մը
կը ցուցնէ: Մինչդեռ Arathi եւ Araio(s)ի
նկատմամբ խնդիրը ուրիշ է: Երկուքն ալ ըստ

⁴⁴² Հմմտ. Սանտալճեան, Histoire, 1., էջ 167:

⁴⁴³ H. Winkler, Die Arier in den Urkunden von Boghaskoï. OLZ. 1910,
էջ 288-301. նոյնը թրգմ. Հանդ. Ամս. 1913, էջ 197:

⁴⁴⁴ Հմմտ. Du Genre Epistolaire, p. 47:

⁴⁴⁵ OLZ. 1900, էջ 449-450:

հայերէնի ձայնաշրջական օրէնքներուն շատ
ալ կարելի են եւ հաւանական. մանաւանդ
որ անուանական նման ձեւեր թէ՛ Փոքր
Ասիոյ ժողովուրդներու եւ թէ՛ յոյն
մատենագրութեան մէջ չեն պակսիր: Ամէնէն
աւելի ակնառուն դարձեալ թրակեան Արէսն է,
որուն սեռ. ը կ'ըլլայ երբեմն նաեւ Ἀρητος:

Ուրեմն այս ամէնը կը ցուցնեն, թէ
միակ ուղիղ ճամբան ան է, որ զմեզ Արայ
Գեղեցիկէն պղատոնեան Էրին միջոցաւ
թրակեան Արէսի կը տանի: Ա՛ս է ուղիղը,
վասն զի ան միայն ոչ թէ լոկ Արայի
առասպելը գոհացուցիչ կերպով կը մեկնէ, այլ
եւ հայ ազգին ծագման համընթաց կ'ընթանայ:
Վերջին կէտը երբեք մեր աչքէն վրիպելու չէ,
ի՛նչ համեմատութիւններու ալ ձեռնարկենք:
Ապահով կռուան մըն է այս, որուն վրայ
յեցած՝ կը բաղձայի քայլ մը եւս յառաջ երթալ
եւ նաեւ գերմանական Էրը դիցաբանական
միեւնոյն շրջանակին մէջ առնուլ: Հայ
ընթերցողներէս թերեւս շատերուն անծանօթ
ըլլայ, որ Երեքշաբթի օրը ինչպէս Յոյները
«ἡμέρα Ἀρεως» եւ ասոնց հետեւելով նաեւ

Հռովմէացիները «dies Martii» կ'անուանէին, նոյնպէս ալ Գերմանացիները աստուծոյ մը անունով կը կոչեն զայն. սովորաբար Dienstag, բայց երբեմն ալ Ziutag կամ Ertag, վերջինս գործածական է աւելի Բաւերիայի արեւմտեան կողմերը: Առաջին երկուքին մասին տարակոյս չկայ. երկուքն ալ միեւնոյն դիցաբանական անուն զանազան ձեւերն են եւ պատճառական սերտ աղերսի մէջ Հին հնդեւրոպական Գերագոյն աստուծոյն Djeus կամ Դիու անուն հետ: Տաք վէճի նիւթ է միայն՝ «Ertag»ը. ոմանք⁴⁴⁶ նկատելով անոր յունականին հետ գրեթէ նոյնութիւնը՝ զայն պարզապէս յունականէ փոխառութիւն համարեցան: Սակայն ցուցնե՛լ պէտք էր եւ այս դժուար էր, վասն զի փաստեր չկային: Անոր համար նորագոյն ժամանակներս Th. Siebs⁴⁴⁷ փոխառութեան ենթադրութիւնը իբր անհաւանական մերժելով՝ խնդրոյն լուծման երկու հնարաւորութիւն յառաջ կը բերէ. այսինքն՝ ըստ իրեն Ertag ծագած

⁴⁴⁶O. Schrader, Reallex. der Indog. Altertumskunde, 2., herausg. von A. Nehring, 1929, էջ 666:

⁴⁴⁷Mitteilungen der Schles. Ges. f. Vk, 25. (1924), էջ 2:

ըլլալու է կա՛մ Mertag էն (Հին Martitag = dies Martii), զոր ժողովուրդը դարերու ընթացքին փոխանակ am Mertag ըսելու՝ կրնայ սխալ բաժանմանք am Ertag ի փոխած ըլլալ եւ կա՛մ պիտի ըսենք թէ Er Հին գերմանական աստուծոյ մը անունն է: Վերջնոյս հնարաւորութիւնը իրեն հետ կ'ընդունին նաեւ Schrader-Nehring, համտ. անդ 666 եւ Dr. A. Zehme:⁴⁴⁸ Սաքսոնիացիներն ու Բաւերիացիները, կ'ըսէ վերջինս, Dienstagի տեղ Ertag կ'ըսէին, վասն զի Er անոնց քով Zeus երկինք աստուծոյն մէկ մակդիրն էր: Միեւնոյն կարգի անուններ չե՞ն արդեօք նաեւ յունական Ζεύς Ἀρειος, Ἀθηνᾶ Ἀρεία եւ կամ սպարտական Ἀφροδίτη Ἀρεία, որոնց պիտի համապատասխանէ թերեւս հայկական «արին Արամազդ, արին Արամազդայ:» Bournouf իր Légende athénienne գործին մէջ աւելի յառաջ կ'երթայ եւ յունական երկու անուններն ալ հնդեւրոպական Հին arya անունէն ծագած կը համարի: Ի հարկէ Պրոֆ. Կրեչմեր խօսակցութեան

⁴⁴⁸Germanische Götter- und Heldensage, 1913, էջ 42:

մը միջոցին զիս առանձին կերպով կը զգուշացընէր այսպիսի մեկնութենէ մը. վասն զի իր եւ իրեն հետ նաեւ շատերուն⁴⁴⁹ կարծիքով Ἄρειος կապ կրնայ ունենալ միայն յուն. ἀρά բառին հետ, որ կը նշանակէ «աղօթք, անէծք եւ վրէժխնդրութիւն», ուսկից է նաեւ ἀραῖος իբր «աղէտաբեր» եւ «անիծող «իմաստով, որով Ζεὺς Ἄρειος պիտի նշանակէ ըստ գիտնականներու «Ջեւս վրէժխնդիր, պատերազմող:» Միայն թէ ինքնին իսկ հնդեւրոպական ազգերու մէջ տեսնուած այս Ar արմատով դից անուններու շատութիւնը այնպիսի պարագայ մըն է, որ ի՛նչ սեղմում ալ ընենք որոշ անուններու նկատմամբ, չեմ կարծեր թէ անուններուս գէթ մէծամասնութեան եւ aryah միջեւ ո՛րեւէ աղերս մը եղած չըլլայ: Դասական օրինակ մըն է նաեւ հնդկական Aryaman աստուածը, որ Վեդայի երգերուն մէջ յաճախ օգնութեան կը կոչուի Վարունայի եւ Միդրայի հետ: Bollensens

⁴⁴⁹Gruppe, Die griechischen Kulte und Mythen, 1887, էջ 118:

եւ E. Hardy⁴⁵⁰ զայն շատ գեղեցիկ կերպով deus aricus, այսինքն՝ Արիներու իսկական աստուածը կամ նախահայրը կ'անուանեն: Զարմանալի է, որ ըստ երեւութիւն անուանս հետքերը կը գտնուին մինչեւ իսկ Բոռնէոյի Դայակներու քով, որոնց մասնաւորապէս հիւսիսային-արեւմտեան մասը կասկած չկայ, որ Հնդիկներէ շատ մեծ ազդեցութիւն կրած է իր կրօնական ըմբռնումներու մէջ: Ասոնք ունին Petara (= Pitar?) անունով գերագոյն էակ մը, զոր երբեմն նաեւ Batara կ'ըսեն: Ըստ P. W. Schmidt⁴⁵¹ Batara ծագած է սանսկ. bhattara բառէն, որ Տէր կը նշանակէ: Գերագոյն էակին քով կ'ընդունին ասոնք նաեւ երկու աստուածներ ալ, որոնք Petaraէն ստեղծուած ըլլալուն՝ աւելի «մեծ հոգի» կ'անուանուին, թէեւ առասպելի մը մէջ ամբողջ ստեղծագործութիւնը ասոնց կը վերագրեն: Մէկուն անունն է Ara, իսկ միւսին Irik, որոնք երկուքն ալ թուչնոյ կերպարանքով

⁴⁵⁰Die Religion des alten Indiens, Münster, 1893 էջ 55-56:

⁴⁵¹Grundlinien einer Vergleichung der Religionen und Mythologien der austronesischen Völker. Denkschriften der K. Akad. d. Wissenschaften, Wien 1910, էջ 4, ծն. 4:

կը մտածուին: Արա կը ստեղծէ երկինքն եւ աստղները, Իրիկ՝ երկիրս, անոր համար երկրի հետ ինքն ալ իգական կը մտածուի: Մարդը երկուքը ի միասին կը ստեղծեն՝ փորձելով նախ փայտի բունէ մը, որ չի յաջողիր, յետոյ հողէ կը կազմեն այր եւ կին, որոնք կը կենդանան եւ զիրենք ստեղծողներուն հետ կը սկսին խօսիլ: Թէրեւս պարզ պատահական զուգադիպութիւն մ'ըլլալու է, որ Արէսի քոյրն ալ Eris կ'անուանուի:

Իրանական կրօնի մէջ Arya արմատով առանձին աստուածութեան մը չենք հանդիպիր, բայց պարսկական ուրիշ աւանդութիւններու՝ մանաւանդ իրենց նշանաւոր դիւցազներգութեան մէջ կը հանդիպինք Eray անունով հերոսի մը, որ իրան. airya կամ ariyah հետ կապ ունի: Որդի է Քրիդունի՝ Դահակի յաղթողին, որ իր հակառակորդը բռնած շղթայակապ Դեմադենդի մէջ կը փակէ: Ըստ աւանդութեան Քրիդուն իր երեք որդիներուն քաջութիւնը փորձելու համար զարհուրելի վիշապի մը կերպարանքով յանկարծ անոնց առջեւ կ'ելլէ:

Առաջինը շուտով կը փախչի, երկրորդը կը կենայ եւ նետ իսկ կը նետէ վիշապին դէմ, բայց ան ալ կը փախչի. իսկ երրորդը քաջաբար կը քալէ վիշապին վրայ եւ կը սպառնայ զինքն սպաննել, եթէ չհեռանայ: Ասո՛ր համեմատ Քրիդուն անուն կը դնէ իր որդիներուն, առաջնոյն՝ Սելմ, որուն կուտայ աշխարհքիս ամբողջ արեւմուտքը (Փոքր Ասիա, Պաղեստին, Յունաստան եւն), երկրորդին՝ որ քաջութիւն կը ցուցընէ առանց խելքի, անուն կը դնէ Տուր (Tür), տալով իրեն իբր ժառանգութիւն Թուրքաստան եւ Զինաստան: Իսկ երրորդը՝ որ քաջութիւն ու միանգամայն խելքցուցուցած էր, կ'անուանէ Eray, որուն կու տայ Իրան:⁴⁵² Spiegel շատ իրաւամբ մտադիր կ'ընէ, որ Ավեստայի մէջ որչափ ալ Erayի չենք հանդիպիր, կը յիշուի սակայն հոն Airyana, որ «Erayի որդի» կը նշանակէ,⁴⁵³ ուսկից կը տեսնուի, որ Eray գոյութիւն ունէր նաեւ Ավեստայի շրջանին:

⁴⁵²Նախնաբար Airya կամ Arija, որուն յոբ. սեւ. Arijan էն ծագեցաւ յետոյ Eran, ուսկից Iran:

⁴⁵³Eranische Altertumskunde, 1. 547:

Arya անուան դիցաբանական նշանակութիւնը 19^{րդ} դարու ընթացքին չարժանացաւ դժբախտաբար գիտնականներու այն մտադրութեան, որուն արժանի էր, վասն զի շատերը այն կարծիքն ունէին՝ — եւ այսօր ալ կան այսպիսիներ, թէ Arya արեւելեան ըսուած Հնդեւրոպականներու, այսինքն՝ հին Պարսիկներու եւ Հնդիկներու ցեղային առանձնայատուկ մէկ անուն ըլլայ. եւ թերեւս մասամբ այս էր պատճառն, որ ազգերուս նախահայրենիքն կը փնտռուէր սովորաբար Սոգդանիայի եւ Բակտրիայի կողմերը: Բարեբախտաբար գտնուեցան նաեւ լուրջ եւ հմուտ գիտնականներ, որոնք ոչ միայն չտարուեցան նոյն սխալ ենթադրութեան, այլ եւ աշխատեցան յաջողութեամբ համեմատական օրինակներ գտնել մինչեւ իսկ կեղտական (հմտ. arjo- արմատով սկսող բազմաթիւ անուններ) եւ գերմանական ցեղերու մէջ (վերջնոյս իբր օրինակ հմտ. Ariovistus, Ariobindus): Ի հարկէ aryaի ստուգաբանական իմաստը տակաւին անստոյգ է. սովորաբար կը մեկնուի

իբր «բարեկամ», «ազնիւ», «ազնուական.» վերջին իմաստին իբր փաստ յառաջ կը բերուի իր. «aire», «airech» ծագած «aryaka» բառէն որ կը նշանակէ «ազնուական», «տէր»: ⁴⁵⁴ Բողազքէօյի արձանագրութիւններուն գտնուելովը նախահայրենիքի հարցն ալ որոշ եւ գոհացուցիչ կերպարանք մ'առաւ: Այսօր տիրող կարծիքն այն է, թէ 19^{րդ} դարուն սկզբէն իսկ այնչափ աշխոյժով եւ ջանքերով փնտռուած այս որրանը հարաւային Ռուսաստանն էր իր ամբողջ երկայնութեամբ եւ Խրիմով: Պարսիկներն ու Հնդիկները ասկի՛ց բաժնուեցան իրենց արեւմտեան ցեղակիցներէն. Կաւկասեան լեռնաշղթան կտրելով մտան նախ Հայաստան, ուր Հատերը 1450 ի ատենները իրենց յառաջխաղացութեան՝ որչափ կ'երեւայ, արգելք հանդիսացան, որով Հայաստանի արեւելեան կողմէն իրենց չուն շարունակեցին դէպի վար: Հարաւային Ռուսաստանի ի նպաստ փաստերէն մէկն ալ այն է, որ ըստ Ստրաբոնի Ազով ծովու քովերը դեռ ազգ մը կար, որ Sinder կ'ըսուէր,

⁴⁵⁴ O. Schrader-Nehring, Reallex. der Indog. Altert. էջ 54:

արդ Sinder հաւասար է Հնդիկի, վասն զի Hindu, ինչպէս նաեւ Հնդիկ պարսկական են իրենց ծագումով, մինչդեռ Հնդիկները իրենք զիրենք Sinthu կ'անուանէին:⁴⁵⁵

Թէ Հայերը իրենց ցեղակիցներուն հետ ե՛րբ Բալկանեան թերակղզին եւ անկից ալ Փոքր Ասիա անցան, անստոյգ է: Ամէն պարագային 1000էն յառաջ արդէն Փոքր Ասիա էին: Հերոդոտոս յունական-պարսկական պատերազմի մասնակցող Հայերուն համար կ'ըսէ. Փոխկապիներու պէս հագուած էին, վասն զի Փոխկապիներու սերունդ են:⁴⁵⁶ Եւդոքսոս աւելի որոշ կ'ըսէ. Հայերը Փոխկապիէն կը սերին եւ իրենց լեզուն ալ փոխկապիական շատ բառեր ունի:⁴⁵⁷ Ասոնք ծանր փաստեր են Հայերու եւ Փոխկապիներու եղբայրակցութեան: Դժբախտաբար աւելի բան մը չենք գիտեր. եւ ոչ այն թէ ե՛րբ իրարմէ բաժնուեցան: Աւելի որոշ են

⁴⁵⁵ Հմմտ. Wesendonk, Zarathustro. էջ 3:

⁴⁵⁶ Ἀρμένιοι δὲ κατὰ περ Φρύγες ἐσσεσάχατο, ἐόντες Φρυγῶν ἀποικοί. Herod. 7., 73:

⁴⁵⁷ Ἀρμένιοι δὲ τὸ μὲν γένος ἐκ Φρυγίας καὶ τῇ φωνῇ πολλὰ φρυγιστοῦσι. տտ. Ստեփ. Բուզ. Ἀրմենία:

տեղեկութիւնները Քրիստոսէ յառաջ 8^{րդ} դարէն սաղին, երբ հնդեւրոպական ազգերու նոր շարժում մը Փոքր Ասիայի ամբողջ ազգերը իրար անցուց: Այս ատենները Հայերը կը գտնենք արդէն Փոքր Հայք իրենց Գուրտի թագաւորին առաջնորդութեամբ, որուն զօրութենէն պահ մը ակնածելու ստիպուեցան մինչեւ իսկ Ասորեստանի թագաւորները:⁴⁵⁸ Ասոնք պատմական իրողութիւններ են. սակայն իրողութիւն է նաեւ ան թէ 7^{րդ} դարու միջոցին Եփրատ գետը անցնող Հայերը այլեւս եւրոպական եւ փոքրասիական խառնուրդ մըն էին: Հուգեր Պետերսընի համաձայն փոքրասիական է մինչեւ իսկ իրենց հայ ազգանունը, զոր հիմայ Յենսենի հետ ինքն ալ — թէեւ բոլորովին ուրիշ տեսակէտով — Հատ անուան հետ աղերսի մէջ կը դնէ:⁴⁵⁹ Այս ըստ ինքեան օտար ազդեցութենէն բնականաբար անմասն չէր կրնար մնալ նաեւ Արայ Գեղեցիկը, որ՝ որչափ ալ իր երբեմնի որսորդ եւ պատերազմիկ աստուծոյ մը նկարագիրը

⁴⁵⁸ Schmidtke, Die Völkertafel der Bibel, էջ 51-52:

⁴⁵⁹ Հանդէս Ամս. 1929, էջ 333:

բոլորովին չկորսնցուց, բայց Ատտիսի,
Ադոնիսի եւ նման աստուածներու պէս ինկաւ
ինքն ալ մշտնջենապէս փոքրասիական Մեծ
մօր ազդեցութեան տակ. եւ այս արդէն Արայի
առասպելին համար շատ բան կը նշանակէ: